قرآن

اوهان کي ڇا ٿو چوي؟

ليکڪ

مولانا شعيب الرحمٰن کهڙو

حڪمتِ قرآن انسٽيٽيوٽ

قرآن

اوهان کي ڇا ٿو چوي؟

ليکڪ:

مولانا شعيب الرحمٰن کهڙو

حڪمتِ قرآن انسٽيٽيوٽ

قرآن اوهان کي ڇا ٿو چوي؟

ليکڪ: مولانا شعيب الرحمن کهڙو

سال اشاعت: 2017ع
ٽيون اشاعت: 2019ع
ڪمپيوٽر لي آئوٽ: فهيم احمد سولنگي
ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي
ڇپائيندڙ: حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ
قيمت: 130رپيا

اسٽاڪسٽ
سنڌيڪا اڪيڊميB_24 ، **نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي**74400. **فون:** 021_32737290
سنڌيڪا بوڪ شاپ: شاپ نمبر5، **ميزنائين فلور، حيدرآباد ٽريڊ سينٽر، حيدر چوڪ،** 03133692150
سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 **بلديه پلازه گھنٽا گھر چوڪ سکر فون:** 03352233803_ 03013431537
سنڌيڪا بوڪ شاپ، مدني شاپنگ سينٽر، جي پي او روڊ، لاڙڪاڻو فون: 0331_3480039
سنڌيڪا بوڪ شاپ، رمضان بروهي مارڪيٽ، نزد شجاع آئي هاسپيٽل پڊ عيدن روڊ، نوشهروفيروز. فون: 03022917397
العماد بوڪ سيلرز، اردو بازار، ڪراچي 0300-2827848، ڪانياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي- ڪتاب
مرڪز فريئر روڊ، عزيز ڪتاب گھر بئراج روڊ، بخاري ڪتاب گھر، قادري بوڪ اسٽور، مهراڻ بوڪ اسٽور، مجاهد
بوڪ اسٽور نيم ڪي چاڙهي سکر- ڀٽائي بوڪ هائوس حيدرآباد03223011560 سنڌي ادبي بورڊ بوڪ شاپ،
تلڪ چاڙهي حيدرآباد- شاهه لطيف بوڪ شاپ، ڀٽ شاهه- عثمانيه لائبريري، چنيهاٽي ڪنڊيارو، - نيشنل بوڪ
اسٽور، نوراني بوڪ ڊيپو بندر روڊ، رابيل ڪتاب گھر اسٽيشن روڊ، رهبربوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ
لاڙڪاڻو- مدني اسلامي ڪتبخانو، نئون چوڪ دادو- حافظ بوڪ اسٽور مسجد روڊ، خيرپور ميرس -المهراڻ ڪتاب
گھر، زاهد بوڪ ڊيپو، سانگھڙ- سيد ماس ميگا اسٽور، جيڪب آباد- ميمڻ بوڪ اسٽور، شاهي بازار نوشهروفيروز-
سليمان برادرس، مسجد روڊ، عوامي بوڪ اسٽال، مسجد روڊ، حافظ اينڊ ڪمپني، لياقت مارڪيٽ، نواب شاهه-
ديدار بوڪ ڊيپو، ٽنڊوالهيار- رفعت بوڪ هائوس، ماتلي- مرچو لال پريمي، بدين- مڪتبه يوسفيه، ميرپورخاص.
فون. 03003319565، عطار ڪتاب گھر، بدين، مهراڻ ڪتاب گھر، عمر ڪوٽ، حافظ ڪتاب گھر، ڪپرو، سنڌ
ڪتاب گھر، مورو، وسيم ڪتاب گھر لڪي در. سعيد بوڪ اسٽور، شڪارپور. سومرا بوڪ اسٽور ميهڙ، ساحر
ڪتاب گھر، ڪوندي ميهڙ 0346-8948535 ، مڪتبه امام العصر گھوٽڪي، 03033695037

خط و ڪتابت لاءِ
حڪمتِ قرآن اِنسٽيٽيوٽ
حاجي الله بخش وليج احسن آباد اسڪيم 33، ڪراچي 75340
فون: 36880625(021)، موبائل: 03002707097

فهرست

قرآن رب العالمين جو تعارف آهي 9
رب ڇا کي ٿو چئجي؟ : 9
صلاحيتن جو فرق:...10
انفاق جو فائدو: 11
انسانيت لاءِ رهنمائي جو بندوبست: 12
الله جي هدايت واضح آهي: 13
خليفة الله في الارض:...15
انسان جي امين واري حيثيت: 16
پاڻ کي مالڪ سمجهڻ جو نتيجو: 17
خلافت في الارض جي لاءِ شرط:.....................................19
خدائي دستور: 21
انسانن جي عام نفسيات:...23
لوهہ: طاقت جو محور آهي:...24
نفساني خواهشن جي پيروي نہ ڪيو:..................................25
عالمگير نظام: 26

انسانيت لاءِ قرآن جا دائمي اصول 28
قرآن مان مسئلن جي استنباط جو طريقو: 29
خدائي اٿارٽي:...32
بي مقصد باطل قوتون 35
باطل قوتن جا پوئلڳ بہ ظالم آهن: 36
ڪاميابيءَ جو خدائي وعدو: 37
صالح عمل جو قرآني مفهوم: 38
رهبر انسانيت:...40
قرآن مجيد جا دعوتي اسلوب: 44

داعيءَ جون وصفون: 47
معلم انسانيت: 53
پاڻ سڳورن جي بعثت جو مقصد: 55
آيتن جي تلاوت: 55

قرآن مجيد جي هدايت جو طريقو 59
ترتيل: 59
غور ۽ فڪر سان پڙهڻ: 61
ڇا عام انسان قرآن نٿو سمجهي سگهي؟ 63
تعليم الڪتاب: 68
تعليم الڪتاب جي فضيلت: 70
قرآن پڙهي ان تي عمل نہ ڪندڙ جو حشر: 74
قرآن کي ڪمائيءَ جو ذريعو نہ بڻائجي: 75
قرآن پڙهي وسارڻ جو ڏوھ: 76
قرآن پڙهڻ جو مقصد: 77
تعليم القرآن جو اصل طريقو: 78
قرآن مجيد کان منهن موڙڻ جو نتيجو: 82

قرآن حڪمت جو ڪتاب آهي 85
تعليم الحڪمت: 85
حڪمت جي معنيٰ: 85
حڪمت مان مراد: 86
حڪمت جا ٻيا نالا: 87
حڪمت پريو ڪتاب: 87
حڪمت ڇا آهي: 88
حڪمت الله جي عطا آهي: 91

قرآن انساني شخصيت کي تعمير ڪري ٿو 95
تزڪيو ۽ نفس جي پاڪيزگي: 95

تزڪيو ڇو ضروري آهي:..98
معاشرتي تزڪيو:..98
معاشي تزڪيو: 100
تزڪيۂ عمل:...102
قرآن روحاني بيمارين کان شفا آهي:...........................103
الله تعاليٰ جا پسنديده ماڻهو: 105
ڪاميابي ۽ نجات جو مدار: 107

اعجاز القرآن 108

اعجاز قرآن جو دائرو..109
قرآن مجيد جو سڀ کان وڏو معجزو اسلام آهي 111
قرآن جو ٻيو معجزو ان جا علم ۽ معارف آهن 114
قديم مذهبي صحيفن ۾ انساني علم جي ملاوٽ: 115
علم ۽ جديد تحقيق جي تصديق.......................................116
قرآن جو هڪ معجزو هدايت ۽ انقلاب آهي: 118
قرآن مجيد مان استفادي حاصل ڪرڻ جا شرط ۽ مؤيد ۽ موانع: 121
قرآن مان استفادي حاصل ڪرڻ جون رڪاوٽون.......................125
1۔ تڪبر:...125
2۔ مجادلہ..129
3۔ آخرت جو انڪار ۽ دنيا پرستي..................................130
طلب: 133
ٻڌڻ ۽ تابعداري ڪرڻ:..134
خوف:..135
ايمان بالغيب:...136
تدبر:...138
مجاهده:...138
ادب ۽ عظمت:..139

قرآن اوهان کي چا ٿو چوي؟

انتساب

قرآني علمن جي سمنڊ، سائين عمر جي نالي جنهن کي منافقاڻي ماحول ۾ سندس علمي ڪمال کي نسرڻ جو موقعو نہ ملي سگهيو ءِ سوير ئي سعادتن جي سفر ڏانهن سنبري پيو.

ـ شعيب الرحمٰن

ٻه اکر

2008ع ۾ حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ جو بنياد وجهي اسان سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن حڪيم جو پيغام ڦهلائڻ لاءِ وسيع بنيادن تي ڪوششون شروع ڪيون. هڪ طرف تحقيق ۽ تدريس جو سلسلو شروع ٿيو ۽ ٻئي طرف اشاعت ۽ ڦهلاءَ جا بندوبست ٿيا. سنڌ ۾ پهريون پيرو خط و ڪتابت جي ذريعي گهر ويٺي قرآن حڪيم جا چار ڪورس ڪرائڻ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ بندوبست ٿيو نه ته ان کان اڳ سنڌي ٻوليءَ ۾ الهامي ڪتابن جو صرف بائيبل وارا ڪورس ئي ڪيترن سالن کان حيدرآباد ۽ شڪارپور مان ماڻهن کي ڪرايا پئي ويا. قرآن شريف جا اهي چارئي ڪورس الحمد الله سڄي ملڪ جي ماڻهن کي مستفيض ڪرڻ لاءِ اردوءَ ۾ به شروع ڪيا ويا. ان جي نتيجي ۾ قرآن حڪيم جي تعليم، حڪمت ۽ پيغام کي عالماڻي نموني سمجهڻ جا موقعا ميسر ٿيا ۽ انهن جو سلسلو هيستائين زور شور سان جاري آهي.

تحقيقي مقصدن جي لاءِ اسان سنڌ جي چونڊ نوجوان عالمن کي حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ ۾ موقعا فراهم ڪيا ۽ انهن جي محنتن جي نتيجي ۾ اڻ ڳڻيا علمي شه پارا جڙي تيار ٿيا. مولانا شعيب الرحمان کهڙو حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ جو لڳ ڀڳ ٻه سال رفيق رهيو ۽ هن ”قرآن تي عمل“ ”انساني شخصيت جي ترقي قرآن جي روشني“ ۾ ۽ سنتن تي مشتمل ڪتاب سنڌي ترجمو ڪيا ۽ زير مطالعه ڪتاب ”قرآن اوهان کي ڇا ٿو چوي؟“ مرتب ڪري ورتو. اهڙي طرح حڪمت قرآن جي پاران نڪرندڙ توحيد رسالي جي لاءِ پڻ مولانا شعيب الرحمان مضمون لکندو رهيو.

هي ڪتاب قرآن حڪيم جي بنيادي تعليم ۽ پيغام کي سمجهائيندڙ سولي سنڌي ۾ بيحد اهم مواد تي آڌاريل آهي جيڪو اميد آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي پڙهندڙن لاءِ قرآني ڄاڻ ۽ حڪمت جو پنڊار ثابت ٿيندو. اسان سمجهون ٿا ته قرآن مجيد جي حوالي سان ٿيندڙ هڙين موچارين ڪوشش کان عام ماڻهن توڙي طالب علمن کي بهره ور ڪرڻ هن دور جي بيحد اهم ضرورت آهي. ان ڪري هي ڪتاب تڏهن وڌيڪ نتيجا ڏيندڙ ثابت ٿيندو جڏهن هن کي وڏ ۾ وڏ ڦهلايو وڃي ۽ خاص ڪري تعليمي ادارن ۾ تعليمي مقصدن لاءِ هن مان استفادو ڪيو وڃي.

نور احمد ميمڻ
ڊائريڪٽر
حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ

قرآن رب العالمين جو تعارف آهي

رب ڇا کي ٿو چئجي؟:

پوري ڪائنات جو خالق ۽ حقيقي پالڻهار هڪ الله آهي. هو سڀني جهانن جو رب يعني پالڻهار آهي. رب ان ذات کي چيو ويندو آهي جيڪو ڪنهن شيءِ جي هڪ حيثيت کان ٻي حيثيت ۾ واڌارو آڻي ان کي پنهنجي ڪمال واري حد تائين پهچائي. (مفردات اصفهاني)

اهو الله پنهنجي ربوبيت واري صفت جي ذريعي ڪائنات جي هر شيءِ جي هر لمحي اوسر ۽ پرورش ڪري رهيو آهي. اهو الله ئي آهي جيڪو ماءُ جي رحم ۾ انساني جيوڙن جي آهستہ آهستہ پرورش ڪري ٿو جيڪا خالق ڪائنات جي شاهڪار تخليق ”احسن تقويم“ جي صورت ۾ نظر اچي ٿي. وري اهو ڪير آهي جيڪو ماءُ جي رحم ۾ ٻار جي غذا جو معقول ۽ سهڻو بندوبست ڪري ٿو؟ امڙ جي خوراڪ مان ٻار کي ڪيئن ٿي غذا ملي اهو قدرت جو عجيب ڪرشمو آهي.

ٻار جڏهن ڄمندو آهي تہ ان جو معدو انتهائي ڪمزور هوندو آهي. انوقت رب سائين پنهنجي ڪامل قدرت جا عجيب رنگ ڏيکاري ٿو. هو پنهنجي قدرت سان امڙ جي ڇاتيءَ ۾ کير جا جزا گهٽ ۽ پاڻيءَ جا جزا وڌيڪ رکي ٿو. جيئن جيئن ٻار وڌندو وڃي ٿو ۽ ان جو معدو طاقت وٺندو وڃي ٿو تہ قدرتي نظام تحت امڙ جي ڇاتيءَ ۾ کير جا جزا وڌندا وڃن ٿا ۽ پاڻيءَ جا جزا گهٽبا وڃن ٿا. تان جو ٻار جڏهن اڍائي سالن جو ٿئي ٿو ۽ هو ٻي غذا واپرائڻ جي قابل ٿي وڃي ٿو تہ قدرت جو اهو چشمو پڻ سڪي وڃي ٿو. اهو سڄو ڪمال رب جي ربوبيت جو آهي. الله ان صفت جي ذريعي

پنهنجي پوري ڪائنات جي پرورش جو بندوبست ڪري رهيو آهي ۽ رب کي اها صفت ايڏي پياري آهي جو الله تبارڪ و تعاليٰ پنهنجي آخري ۽ ابدي ڪلام قرآن مجيد جي شروعات ئي ان صفت سان فرمائي آهي. پڙهي ڏسو سورت فاتحہ رب جو اعلان آهي.

اَلۡحَمۡدُ لِلّٰهِ رَبِّ الۡعٰلَمِيۡنَ ۝١ (سوره فاتحہ:1)

سڀ تعريفون الله لاءِ آهن جيڪو ٻنهي جهانن جو پاليندڙ آهي.

الله تبارڪ و تعاليٰ نہ صرف پوري ڪائنات جو پالڻهار ۽ پروردگار آهي، بلڪ هو پنهنجي پوري مخلوق جي لاءِ رحمان، رحيم، مهربان ۽ ٻاجهارو بہ آهي. اللهٰ العالمين پنهنجي رحمت وارو لطف محسوس ڪرائڻ جي لاءِ پنهنجي رحمت جو هڪ حصو دنيا تي لاٿو آهي. جنهن تحت ماءُ پنهنجي ٻچي سان، محب پنهنجي محبوب سان، پرستار پنهنجي پياري سان پيار ۽ محبت ڪري ٿو. خدائي رحمت جا باقي نوانوي حصا رحمان ۽ رحيم لاءِ خاص آهن. جنهن تحت هو دنيا هلائي رهيو آهي. اها اللهٰ العالمين جي ٻاجھ ۽ رحمت آهي جو هڪ پتڪڙو انسان، لاچار، لاغر، ڪمزور ۽ ڏٻرو انسان پنهنجي پالڻهار جو نا فرمان، ناقدرو ۽ ناشڪرو ٿئي ٿو. پر پوءِ بہ رب جي رحمت جي پالوٽ مان سيراب ٿيندو رهي ٿو. الله ايڏو مهربان ۽ رحيم آهي جو هو نہ صرف انسانن کي پالي پوتي ٿو ۽ انهن جي نشو و نما ڪري ٿو. پر هو انسانن کي اهڙي طريقي سان روزي عطا ڪري ٿو. جو انهن جي عزت نفس مجروح نہ ٿئي، ڇو تہ اهو الله تعاليٰ جي رحيميت جي صفت جي خلاف آهي.

صلاحيتن جو فرق:

هتي بنيادي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ جڏهن هر انسان کي روزي رب ٿو عطا ڪري تہ پوءِ دنيا ۾ هڪڙا انسان ٻين جا ڳيجهو ۽ نوڪر ڇو آهن؟ ان جو سادو سودو جواب هي آهي تہ الله تبارڪ و تعاليٰ بنيادي طور تي سمورن انسانن جي لاءِ رزق جا وسيلا هڪ جهڙا خلقيا آهن ۽ سمورا انسان انهن ۾ برابر جا شريڪ آهن. باقي رزق جي حصول لاءِ صلاحيتن ۾ الله تعاليٰ فرق رکيو آهي، جنهن ڪري ڪن کي ڪن تي فضيلت عطا ڪئي وئي تہ

جيئن پرک ڪري ونجي تہ ڪهڙا ماڻهو رب جي رحمت واري صفت اپنائي هيٺن جا پرجهلو ٿين ٿا ۽ قرآن جي حڪمن مطابق غريبن ۽ ڏتڙيلن تي خرچ ڪن ٿا. ڇو تہ قرآن واضح ٻڌائي ٿو تہ ”اوهان جي مالن ۾ ڏتڙيلن جو حق آهي. ۽ اهي اوهان جي مالن ۾ برابر جا شريڪ آهن.“

انفاق جو فائدو:

الله ڏيڻ تي قادر آهي هر ماڻهوءَ کي زمين ۽ آسمان جا خزانا پري ڏئي سگهي ٿو، پر قرآن پڙهي ڏسو، قرآن هر جڳهہ تي سرنديءَ وارن کي انفاق جو حڪم ڪري ٿو، غريبن ۽ مسڪينن کي کاڌو کارائڻ جي ترغيب ڏئي ٿو. ان جا فائدا ۽ نتيجا ٻڌائي ٿو ۽ الله تعاليٰ جي راهہ ۾ انفاق نہ ڪندڙن جي مذمت پڻ ڪري ٿو. اهو سڀ ڪجهہ ان جي لاءِ آهي تہ هڪڙن انسانن جي دلين ۾ ٻين جي لاءِ رحم پيدا ٿئي ۽ ان سان انهن جي شخصيت جي اوسر ٿئي ۽ مراتب بلند ٿين. اهڙي طرح خدا جا ٻانها دنيا ۾ ئي رب جي رحيميت واري صفت جو ڪجهہ حظ حاصل ڪري وٺن.

ايڏين وڏين ترغيبن ۽ تنبيهن جي باوجود جيڪي ماڻهو خدا جي ان پيغام کي نٿا سمجهن ۽ چون ٿا تہ سڀ ڪجهہ اسان جي دماغ ۽ صلاحيتن جو ڪمال آهي جو اسان دولتمند ٿيا آهيون. اهي مومن ۽ شاڪر ٿي نٿا سگهن. قرآن اهڙي ذهنيت کي ڪافرن ۽ بي قدرن جو طرز عمل قرار ڏئي ٿو:

وَ اِذَا قِيْلَ لَهُمْ اَنْفِقُوْا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ ۙ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا اَنُطْعِمُ مَنْ لَّوْ يَشَآءُ اللّٰهُ اَطْعَمَهٗۤ ۖ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فِيْ ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ ۝ (يٰس: 47)

> ”۽ جڏهن کين چيو وڃي ٿو تہ جيڪا الله اوهان کي روزي ڏني آهي تنهن مان (غريبن تي) خرچ ڪريو تہ ڪافر ايمان وارن کي چون ٿا تہ ڇا اسين انهن کي کارايون جو الله جيڪڏهن گهري تہ انهن کي کارائي (پوءِ ان ۾) اوهين رڳو ظاهر گمراهيءَ ۾ آهيو.“

مال جي عطا نج رب جي آزمائش آهي. مال الله تعاليٰ جي پرک ۽ امانت آهي. جيڪڏهن اوهان ان کي امانت بجاءِ پنهنجي ملڪيت مڃو ٿا

ته اوهين خدا جي امانت ۾ خيانت جا مرتڪب ٿيو ٿا. رب اوهان جي پرڪارن کي ڏسي رهيو آهي ۽ هو ”مالڪ يوم الدين“ آهي سمورن انسانن کي اوڏانهن ئي اچڻو آهي. ۽ حساب ڪتاب ڏيڻو آهي. هتي رب اوهان جي فوري گرفت ان ڪري نٿو ڪري ته اوهان کي هدايت ۽ گمراهيءَ جا ٻه رستا ۽ انهن تي هلڻ جا نتيجا ٻڌائي آزمائي ٿو. اتي آخرت ۾ توهان جو پورو حساب ڪتاب ٿيڻو آهي.

هتي ”مالڪ يوم الدين“ جي صفت آڻي اشارو ڪيو ويو ته انساني عملن جي پوري جزا ۽ سزا قيامت جي ڏينهن ملڻي آهي، البته دنيا ۾ انهن کي قرآني قانونن ۽ اصولن تحت ڪجهه جزا ۽ سزا ملندي ته جيئن هو دنيا ۾ خدا جي عدل ۽ انصاف واري صفت جو نتيجو حاصل ڪري وٺن. ان ۾ غريبن ۽ مسڪينن لاءِ هڪ قسم جي تسلي پڻ آهي ته غريب ۽ بي پهچ ماڻهو دل نه هارن ۽ اهو نه سمجهن ته اسان کي دنيا ۾ ظالمن جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏيو ويو آهي. بلڪه الله تبارڪ و تعاليٰ ظالمن کي هت به گرفت ۾ آڻي ٿو ۽ حساب ڪتاب جو ڏينهن به مقرر ڪري ڇڏيو آهي. ان ڏينهن انهن کي پنهنجي ڪئي جي پوري سيڪت ملندي، پر جي هو همٿ ڪن ته الله انهن کي قرآن جي صورت ۾ هڪ دستور عطا ڪري ٿو هو ان تي عمل ڪري دنيا ۾ ئي ظالمن کان حساب ڪتاب وٺي سگهن ٿا ۽ مالڪ يوم الدين (عدل ۽ انصاف) جو نتيجو هت به پسي سگهن ٿا. الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ مؤمنن سان عدل ۽ انصاف تي مشتمل خلافت (حڪومت) جو وعدو فرمايو آهي.

انسانيت لاءِ رهنمائي جو بندوبست:

الله تبارڪ و تعاليٰ انسانن ۾ ٻه جزا رکيا آهن. هڪ جزي کي انساني جسم ۽ ٻي جزي کي انساني شخصيت يا انساني ذات چيو وڃي ٿو. عام اصطلاح ۾ ان کي انساني روح پڻ چيو ويندو آهي. جسم جيئن ته مٽيءَ مان بڻيو آهي. تنهن ڪري ان جي غذا به مٽيءَ(زمين) ۾ رکي وئي آهي. الله تبارڪ و تعاليٰ زمين مان طرحين طرحين شيون پيدا ڪري ٿو جن مان

انساني جسم جي غذا ٿئي ٿي ۽ هو پنهنجي جسم ۾ واڌارو حاصل ڪري ٿو. قرآن جو اعلان آهي.

الَّذِیۡ جَعَلَ لَکُمُ الۡاَرۡضَ فِرَاشًا وَّ السَّمَآءَ بِنَآءً ۪ وَّ اَنۡزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخۡرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرٰتِ رِزۡقًا لَّکُمۡ ۚ فَلَا تَجۡعَلُوۡا لِلّٰهِ اَنۡدَادًا وَّ اَنۡتُمۡ تَعۡلَمُوۡنَ ﴿۲۲﴾ (البقره: 22)

(اهو الله) جنهن اوهان لاءِ زمين کي وڇاڻو ڪيو ۽ آسمان کي ڇت ۽ آسمان مان پاڻي وسايائين پوءِ ان سان ميوا ڪڍيائين اوهان جي کاڌي لاءِ پوءِ اوهان ڄاڻي واڻي (ٻين کي) الله جي برابر نہ ڪريو.

جنهن ٻاجهاري ۽ مهربان رب انساني جسم جي غذا جي لاءِ ايڏو وڏو بندوبست ۽ انتظام ڪيو آهي، ڇا اهو رب انساني شخصيت يا انساني ذات کي ائين بيڪار ۽ نڌڻڪو ڇڏي ڏيندو تہ هو گمراهيءَ جي واٽن تي ڀٽڪندو وتي؟ ائين ڪڏهن بہ ٿي نٿو سگهي. ڇو تہ اهو رب جي ربوبيت جي خلاف آهي.

تنهن ڪري هو انساني جسم جي نشو ونما ۽ واڌ ويجهہ جي لاءِ زمين مان بندوبست ڪري ٿو تہ انساني شخصيت جي نشو ونما جي لاءِ پنهنجي وحي جي ذريعي آسمانن کان هدايت جو بندوبست ڪري ٿو. هو بشر کي انسانن بڻائڻ لاءِ ۽ روحاني طور تي مرده انسانن کي جيئرو جاڳندو ۽ لاياڻتو انسان بنائڻ لاءِ پنهنجن پيغمبرن ۽ رسولن جي ذريعي هدايتون ۽ پيغام موڪليندو رهي ٿو. هو جيئن انساني جسم جي نشو و نما جي لاءِ رب العالمين آهي. ائين ئي انساني شخصيت يا روح جي نشو ونما جي لاءِ پڻ رب العالمين آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَ اِنَّهٗ لَتَنۡزِیۡلُ رَبِّ الۡعٰلَمِیۡنَ ﴿۱۹۲﴾ؕ (الشعراء: 192)

۽ بيشڪ اهو (قرآن) جهان جي پاليندڙ جو لاٿل آهي.

الله جي هدايت واضح آهي:

الله تبارڪ و تعاليٰ انساني شخصيت جي نشو ونما جي لاءِ پنهنجي هدايت جا پيغام کولي کولي واضح ۽ چٽا ڪري بيان ڪري ٿو تہ جيئن

هدايت جي پانڌيئڙن کي انهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو شڪ ۽ شبهو نہ رهي. قرآن جو اعلان آهي.

وَتَفْصِيْلَ الْكِتٰبِ لَا رَيْبَ فِيْهِ مِنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ ﴿٣٧﴾ (يونس: 37)

> **۽ جهانن جي پالڻهار جي طرفان لکيل حڪمن (مقرر ڪيل شريعت) کي جن ۾ ڪو شڪ نہ آهي کولي بيان ڪندڙ آهي.**

قدرت جيئن آفاق يعني ڪائنات ۾ هڪ ٻوڙهي ۽ نرالي نظام جي ذريعي پنهنجون نشانيون رکيون آهن، ساڳي طرح انسان جي وجود ۾ اهڙيون آيتون ۽ نشانيون رکيون آهن. جيڪڏهن انسان انهن تي غور ڪري تہ هن جي دل ٻوليندي تہ ڪو نہ ڪو نعمتون عطا ڪندڙ ڪارساز آهي جيڪو هن کي هلائي رهيو آهي ۽ هو پنهنجي بصيرت سان پنهنجي پالڻهار تائين پهچي ويندو. ان هوندي الله تبارڪ و تعاليٰ پنهنجا رسول ۽ پيغمبر موڪلي انهن جي ذريعي پنهنجي وحي موڪليندو رهي ٿو تہ جيئن انسان انهن مان مدد حاصل ڪري پنهنجي رب کي سڃاڻن، ۽ انهن جي دل جي بصيرت وڌي. خدائي وحي ڪنهن تي جبر ڪا نہ ٿي ڪري بلڪ صحيح دڳ وٺائي ٿي ۽ انسانيت جي رهنمائي ڪري ٿي.

اِنَّا هَدَيْنٰهُ السَّبِيْلَ اِمَّا شَاكِرًا وَّاِمَّا كَفُوْرًا ﴿٣﴾ (الدهر: 3)

> **بيشڪ اسان انسان کي رستو ڏيکاريو آهي تہ هو شڪرگذار (فرمانبردار) ٿو بڻجي يا نافرمان.**

آيت جي لفظن تي غور ڪيو! هتي ايمان ۽ هدايت واري واٽ کي شڪر سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. شڪر ڇا آهي؟ پنهنجي محسن جي لاءِ احسان مند هجڻ جو نالو شڪر آهي. جيڪي ماڻهو ڪائنات ۽ خدائي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪن ٿا اهي پنهنجي رب کي پسي وٺن ٿا ۽ پالڻهار جا شڪر گذار ٻانها ۽ مؤمن بڻجن ٿا. هو جيئن جيئن خدائي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪن ٿا تيئن انهن جو ايمان ۽ شڪر وڌندو وڃي ٿو.

وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ ﴿٢﴾ (الانفال: 2)

> ۽ جڏهن کين سندس آيتون پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون تہ اهي (آيتون) انهن جي ايمان کي زياده ڪن ٿيون ۽ اهي پنهنجي پالڻهار تي ڀروسو ڪن ٿا.

قرآن انسان کي صاف ٻڌائي ٿو تہ وحي جو ڪم صرف دڳ لائڻ ۽ رستو ٻڌائڻ آهي. هاڻي انسان جي مرضي آهي هو ڪهڙو ٿو دڳ وٺي.

فَمَنۡ شَآءَ فَلۡيُؤۡمِنۡ وَّ مَنۡ شَآءَ فَلۡيَكۡفُرۡ ۙ (الكهف:29)

پوءِ جنهن کي وڻي تہ ايمان آڻي ۽ جنهن کي وڻي تہ انڪار ڪري.

الله جيڪڏهن چاهي ها تہ سمورن انسانن کي زبردستي صحيح دڳ وٺائي سگهي پيو. پر هو چاهي ٿو تہ انسان پنهنجي بصيرت ۽ سمجهہ کان ڪم وٺي تہ جيئن ان کي سمجهہ ۽ بصيرت جو قدر ٿئي ۽ پنهنجي منزل جو تعين پاڻ ڪري. هو پنهنجي مرضي ۽ اختيار سان جيڪو رستو چونڊيندو ان کي ان جو ثمر ۽ نتيجو ملندو.

وَ اَنۡ لَّيۡسَ لِلۡاِنۡسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى ۙ﴿٣٩﴾ (النجم: 39)

۽ انسان جيڪو عمل ڪيو آهي ان کان سواءِ ان لاءِ ٻيو ڪجهہ نہ آهي.

خليفة الله في الارض:

الله تبارڪ و تعاليٰ انسان کي عقل، سمجهہ، بصيرت ۽ علم عطا ڪري دنيا ۾ پنهنجي نيابت ۽ خلافت جو فريضو سرانجام ڏيڻ جي لاءِ موڪليو آهي. تہ جيئن انسان پنهنجي شخصيت جي ارتقا ڪري پاڻ کي دائمي نعمتن واري جنت جو حقدار ثابت ڪري. ان لاءِ اهو بہ ضروري آهي تہ هو هن دنيا ۾ عدل ۽ انصاف، شڪر ۽ احسان تي مشتمل الله تبارڪ و تعاليٰ کي گهربل معاشرو قائم ڪري سگهي تہ جيئن الله جي ٻانهن جو وڏو تعداد سک ۽ سلامتي جي اهڙي قائم ڪيل ماحول ۾ پنهنجي مالڪ جي رضا حاصل ڪري. الله تعاليٰ جي رحمت ۽ ٻاجهہ تي مشتمل سهڻو معاشرو قائم ڪري، الله تبارڪ و تعاليٰ جي منشا ۽ گهر کي پورو ڪري تہ جيئن هي دنيا ”حسنة“ بڻجي جنت جو ڏيک ڏيڻ لڳي. تان تہ ان کي الله جي رضا خاطر

جنت نظير بڻائڻ جي ڪوشش عيوض انسان آخرت ۾ پنهنجي دائمي جنت جو حقدار بڻجي.

انسان دنيا ۾ اصل ۾ مالڪ نہ آهي بلڪ نائب ۽ خليفو آهي ۽ خليفي جي ذميواري آهي تہ هو آقا جي هر حڪم تي لبيڪ چوي. ۽ آقا جي هر حڪم کي حرف آخر سمجهي ان حڪم جي اها گهر پوري ڪري جيڪا آقا کي مقصود ۽ مطلوب هجي. هڪ خليفي جو پنهنجي آقا ۽ مالڪ سان هر وقت پيار ۽ تعلق هوندو آهي. هو پنهنجي آقا جو تابعدار، فرمانبردار، شڪر گذار ۽ مطيع هوندو آهي. هو هر عطا کي پنهنجي مالڪ جي عطا سمجهندو آهي. ۽ پنهنجو پاڻ ان ذات کي ارپي ڇڏيندو آهي.

جيڪي ماڻهو سهولت ۽ فائدي جي ڳالهين ۾ الله تعاليٰ جي اطاعت اختيار ڪن پرجڏهن پنهنجي ذات ۽ مفادن جي خلاف الله جا احڪام آڏو اچي وڃن تہ پوءِ هيلا بهانا ۽ تاويلون ڳولي پنهنجي نفس جي هوس پوري ڪن، اهي نيابت ۽ خلافت جا حقدار ٿي نٿا سگهن، خلافت جا حقدار اهي آهن، جيڪي خدائي منشائن کي دل ۽ جان سان پورو ڪن.

انسان جي امين واري حيثيت:

قرآن انسان کي سمجهائي ٿو تہ تون مالڪ ناهين بلڪ خليفو ۽ نائب جي حثيت ۾ رڳو امين آهين. توکي الله تبارڪ و تعاليٰ جي امانت ۾ خيانت ڪرڻ جو حق نہ آهي. توکي جيڪا بہ شئي ملي ٿي اها الله تبارڪ و تعاليٰ جي عطا آهي، ان ۾ تنهنجو ڪو بہ دخل نہ آهي، تون صرف امين ۽ نائب آهين، توکي اها عطا الله جي پاتين ۾ ورهائڻي آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَاَنۡفِقُوۡا مِمَّا جَعَلَكُمۡ مُّسۡتَخۡلَفِيۡنَ فِيۡهِ ؕ (الحديد: 7)

> ۽ ان (مال) مان خرچ ڪريو جنهن ۾ اوهان کي پنهنجو نائب ڪيو اٿس.

ڌرتيءَ تي اصل اختيار ۽ مالڪي الله جي آهي.زمين جا خزانا سڀ ان جا آهن، انسان صرف نائب ۽ خليفو آهي، جيڪڏهن ڪو ماڻهو امانت ۾

خيانت ڪندو تہ تباهي ان جو مقدر هوندي، دنيا ۽ آخرت ۾ ان کي ڪٿي بہ سڪون ۽ راحت نہ ملندي. پر جي هو خدا جي امانت خدا جي ٻانهن تائين پهچائيندو تہ دنيا ۽ آخرت جون سعادتون ان جا پير چمنديون. قرآن جو اعلان آهي.

> وَلَوْ اَنَّهُمْ اَقَامُوا التَّوْرٰىةَ وَ الْاِنْجِیْلَ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَیْهِمْ مِّنْ رَّبِّهِمْ لَاَكَلُوْا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ ؕ مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ ؕ وَكَثِیْرٌ مِّنْهُمْ سَآءَ مَا یَعْمَلُوْنَ ﴿۶۶﴾
>
> (المائده: 66)
>
> ۽ جيڪڏهن اهي تورات ۽ انجيل ۽ جيڪي انهن ڏي سندن پاليندڙ جي طرفان لاٿو ويو آهي. تن (جي حڪمن) کي قائم ڪن ها تہ پنهنجي مٿان کان ۽ پنهنجي پيرن جي هيٺان کان ضرور (روزي) کائين ها. انهن مان هڪ جماعت سڌي رستي تي هلندڙ آهي. ۽ انهن مان گهڻا جيڪي ڪن ٿا، سو بڇڙو آهي.

پاڻ کي مالڪ سمجهڻ جو نتيجو:

الله تبارڪ و تعاليٰ جو اهو دستور ۽ قانون رهيو آهي تہ جڏهن ڪا قوم يا ڪنهن قوم جو ڪو مخصوص طبقو پاڻ کي الله تعاليٰ جو نائب ۽ امين سمجهڻ جي بدران پاڻ کي نسورو مالڪ ۽ خود مختيار سمجهڻ لڳندو آهي ۽ خدائي احڪامن جي نافرماني ڪرڻ لڳندو آهي تہ الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙن ماڻهن جو دنيا تان نانءُ نشان ئي ميٽي ڇڏيندو آهي. ۽ انهن کي تباهہ ۽ برباد ڪري ڇڏيندو آهي ۽ الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڌرتي ”مستضعفين“ (ڪمزورن، ضعيفن ۽ ڏتڙيلن) جي حوالي ڪري ڇڏيندو آهي. پڙهي ڏسو قرآن:

> وَ اَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِیْنَ كَانُوْا یُسْتَضْعَفُوْنَ مَشَارِقَ الْاَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا الَّتِیْ بٰرَكْنَا فِیْهَا ؕ وَ تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَنِیْۤ اِسْرَآءِیْلَ ۙ۬ بِمَا صَبَرُوْا ؕ وَ دَمَّرْنَا مَا كَانَ یَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهٗ وَمَا كَانُوْا یَعْرِشُوْنَ ﴿۱۳۷﴾ (الاعراف:137)

> ”۽ جنهن زمين ۾ اسان برڪت رکي آهي. تنهن جي اڀرندن ۽ الهندن جو ان قوم کي وارث ڪيو سون. جن کي ضعيف سمجهيو ويندو هو ۽ بني اسرائيلين جي حق ۾ تنهنجي پالڻهار جو چڱو وعدو سندن صبر جي ڪري پورو ٿيو. ۽ فرعون ۽ سندس قوم جو ڪجهه بنائيندا هئا ۽ جيڪي (وڏيون عمارتون) ٺاهيندا هئا، سي اسان برباد ڪري ڇڏيون.“

ڇو ته ڌرتي الله جي آهي. ۽ الله جنهن کي چاهيندو آهي، ان کي پنهنجي ڌرتيءَ جو وارث ڪندو آهي. قرآن جو اعلان آهي.

> قُلِ اللّٰهُمَّ مٰلِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاۗءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاۗءُ ۡ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاۗءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاۗءُ ۭ بِيَدِكَ الْخَيْرُ ۭ اِنَّكَ عَلٰي كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ ۝٢٦ (آل عمران: 26)
>
> (اي رسول!) چئو ته اي الله ملڪ جا مالڪ! جنهن کي گهرين ٿو تنهن کي بادشاهي ڏين ٿو ۽ جنهن کان گهرين ٿو تنهن کان بادشاهي کسين ٿو ۽ جنهن کي گهرين ٿو تنهن کي عزت وارو ڪرين ٿو ۽ جنهن کي گهرين ٿو تنهن کي خوار ڪرين ٿو. تنهن جي هٿ ۾ چڱائي آهي. بيشڪ تون سڀ ڪنهن شئي تي قدرت رکندڙ آهين.

الله تبارڪ و تعاليٰ جي ذات سراپا رحمت، شفقت، ٻاجهه، مهر ۽ مهربانيءَ جو مجسمو آهي. هو پنهنجي مهر ۽ مهربانيءَ سان جڳ جهان کي روزي رسائي رهيو آهي. ٻاجهارو ۽ مهربان الله پنهنجن چاهيندڙن ۽ مڃيندڙن کي به عزت ڀري روزيءَ سان نوازي رهيو آهي ته پنهنجن نافرمانن، سرڪشن، ظالمن ۽ نه مڃيندڙن کان به پنهنجي عطا کي روڪيو نٿائين. پر جيڪڏهن هو پنهنجو اقتدار اعليٰ انسانن جي حوالي ڪري ڇڏي ته هڪڙا انسان ٻين انسانن کي پاڻيءَ جي ڍڪ جي لاءِ به تڙپائي مارن. هو جڏهن نائب ۽ خليفو هوندي انسانيت جي رت چوسين ٿا ته پوءِ ڪلي اختيار ملڻ کان پوءِ اهي ٻين کي جيئرو جاڳندو ڪيئن ڇڏيندا؟

انسان انتهائي حاسد ۽ لالچي آهي. هو ٻئي جو چڱو ناهي چاهيندو. قرآن انسان جي نفسيات کان آگاهه آهي. تنهن ڪري هو وڏي واڪي

اعلان ڪري ٿو تہ دنيا ۽ آخرت جا خزانا الله جا آهن. دنيا جي حڪومت ۽ بادشاهي الله تعاليٰ جي آهي، هو پنهنجي حڪمت سان جنهن کي چاهيندو آهي بادشاهي عطا ڪندو آهي. انسان ڪير ٿيندو آهي، ڇا ۽ ڇو ڪرڻ وارو. قرآن جو اعلان آهي.

اَمْ لَهُمْ نَصِيْبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَاِذًا لَّا يُؤْتُوْنَ النَّاسَ نَقِيْرًا ۙ﴿۵۳﴾ اَمْ يَحْسُدُوْنَ النَّاسَ عَلٰى مَآ
اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ ۚ فَقَدْ اٰتَيْنَآ اٰلَ اِبْرٰهِيْمَ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنٰهُمْ مُّلْكًا عَظِيْمًا ﴿۵۴﴾

(النساء: 54)

ڇا انهن جو بادشاهيءَ ۾ ڪجھ حصو آهي ڇا؟ پوءِ اهي ان وقت ماڻهن کي تر برابر (ڪاشئي) نہ ڏيندا يا تہ الله جيڪي ماڻهن کي پنهنجي فضل مان ڏنو آهي تنهن تي انهن سان حسد ڪن ٿا. پوءِ بيشڪ اسان ابراهيم جي اولاد کي ڪتاب ۽ دانائي ڏني، ۽ کين وڏي بادشاهي ڏني سون.

خلافت في الارض جي لاءِ شرط:

الله تبارڪ و تعاليٰ جي نيابت ۽ خلافت جي حوالي سان انسان جون ٻہ حيثيتون آهن. هڪ انفرادي حيثيت ۽ ٻيو اجتماعي حيثيت. انفرادي حوالي سان انسان وٽ جيڪو ڪجھ آهي. اهو ان وٽ الله تبارڪ و تعاليٰ جي امانت آهي ۽ هو ان ۾ الله تعاليٰ جو نائب، خليفو ۽ امين آهي. هن کي پنهنجو مال پنهنجي جان ۽ پنهنجيون صلاحيتون خدا جي منشا ۽ گھر مطابق خرچ ڪرڻيون آهن ۽ خدا جي آڏو ان کي جوابدهي ڏيڻي آهي.

خلافت جي حوالي سان انسان جي ٻي حيثيت اجتماعي ۽ بين الاقوامي آهي، ان حوالي سان دنيا جي هر انسان جي مٿان لازم آهي تہ هو پنهنجي قوم، معاشري ۽ سوسائٽي سان گڏجي انسانيت جي آجپي ۽ بهتريءَ جي لاءِ دنيا جي باطل نظام جي خلاف بغاوت ڪري ۽ خلافت وارو نظام قائم ڪري ڏيکاري.

هتي هي ڳالهہ بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ الله تبارڪ و تعاليٰ جي خلافت ۽ نيابت تريءَ تي بهشت، پيڳڙن جي مٺ يا ڳڙ جي ڳنڍ نہ آهي جو ائين گهر ويٺي بنا ڪنهن محنت، تڪليف ۽ قربانيءَ جي خيرات ۾ ملي وڃي.

خلافت حاصل ڪرڻ جي لاءِ صدين تائين صبر آزما ۽ مشڪل مرحلا طئي ڪرڻا پون ٿا. صبر، استقامت ۽ جهد مسلسل سان ڪم ڪرڻو پوي ٿو. پنهنجو سڀ ڪجهہ ان مشن تان گهوري ڇڏڻو پوي ٿو. پنهنجي پالڻهار سان نہ ٽٽندڙ تعلق ۽ لونءَ لڳائٽي پوي ٿي، تڏهن وڃي انسان ان منزل تي پهچي ٿو. قرآن ان سلسلي ۾ بني اسرائيل جو مثال ڏيندي فرمائي ٿو:

> قَالَ مُوْسٰى لِقَوْمِهِ اسْتَعِيْنُوْا بِاللّٰهِ وَ اصْبِرُوْا ۚ اِنَّ الْاَرْضَ لِلّٰهِ ۙ۬ يُوْرِثُهَا مَنْ يَّشَآءُ مِنْ عِبَادِهٖ ؕ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ ﴿١٢٨﴾ قَالُوْۤا اُوْذِيْنَا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَاْتِيَنَا وَمِنْۢ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا ؕ قَالَ عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُّهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَ يَسْتَخْلِفَكُمْ فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُوْنَ ﴿١٢٩﴾ ع
>
> (الاعراف:128_129)

> موسيٰ پنهنجي قوم کي چيو: تہ الله کان مدد گهرو ۽ صبر ڪريو. بيشڪ زمين الله جي آهي. پنهنجن ٻانهن مان جنهن کي گهري تنهن کي ان جو وارث ڪري ٿو ۽ (چڱي) پڇاڙي پرهيزگارن جي آهي. انهن چيو تہ اسان کي تنهنجي اچڻ کان اڳ ۽ تنهنجي اچڻ کان پوءِ تڪليفون ڏنيون ويون آهن. موسيٰ چيو تہ قريب آهي جو اوهان جو رب اوهان جي دشمن کي تباهہ ڪري ڇڏي. ۽ اوهان کي ملڪ ۾ (پنهنجو) نائب ڪري پوءِ ڏسي تہ اوهين ڪهڙا ڪم ڪريو ٿا.

خلافت ڪا موروثي جائداد ۽ جاگير نہ آهي جو ڪنهن جي مرڻ کان پوءِ ان جي وارثن کي پنهنجو پاڻ ملي وڃي ۽ اهي ان جا وارث ٿي وڃن، بلڪہ اهو هڪ اهڙو بار آهي، جيڪو الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙن ماڻهن يا اهڙين قومن تي رکندو آهي، جيڪي اهو بار کڻڻ جون اهل هجن. جڏهن انهن ۾ خدائي بار کڻڻ جي اهليت نہ رهندي آهي، تہ انهن کان خلافت ۽ حڪومت کسي ويندي آهي. ۽ انهن جي بد اعمالين جي ڪري انهن کي تباهہ ۽ برباد ڪيو ويندو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا الْقُرُوْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوْا ۙ وَجَآءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنٰتِ وَ مَا كَانُوْا لِيُؤْمِنُوْا ؕ كَذٰلِكَ نَجْزِى الْقَوْمَ الْمُجْرِمِيْنَ ﴿١٣﴾ ثُمَّ جَعَلْنٰكُمْ خَلٰٓئِفَ فِى الْاَرْضِ مِنْۢ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُوْنَ ﴿١٤﴾ (يونس:13_14)

۽ اسان اوهان کان اڳ ۾ ڪيترين ئي جماعتون تباھ ڪري ڇڏيون. جڏهن اهي ظالم ٿي ويا ۽ انهن جا رسول وٽن ڪليل نشانيون ڪڻي آيا هئا ۽ هرگز ايمان آڻڻ وارا نہ هئا. اسين گنهگار قوم کي اهڙي ريت سزا ڏيندا آهيون. پوءِ اسان اوهان کي انهن کان پوءِ زمين ۾ نائب ڪيو تہ ڏسون تہ اوهين ڇا ٿا ڪريو.

خدائي دستور:

الله تبارڪ و تعاليٰ پنهنجي خلافت ۽ نيابت جون واڳون اهڙن ماڻهن جي حوالي نہ ڪندو آهي، جيڪي خدائي معرفت ۽ خدائي ڪائنات جي علم کان وانجها ۽ ڪورا هجن. انسانيت جي ابي حضرت آدم عليہ السلام جي قصي تي غور ڪيو جڏهن الله تبارڪ و تعاليٰ حضرت آدم عليہ السلام جي لاءِ خلافت جو اعلان ڪيو تہ ان کي ڪائنات جي هر شيءِ جو علم عطا ڪيائين تہ جيئن هو انهن شين جون خاصيتون سڃاڻي انهن مان فائدو حاصل ڪري ۽ ”خليفة الله في الارض“ جي تقاضائن کي پورو ڪري. قرآن فرمائي ٿو:

وَ اِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّىْ جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيْفَةً ؕ قَالُوْٓا اَتَجْعَلُ فِيْهَا مَنْ يُّفْسِدُ فِيْهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ ۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ ؕ قَالَ اِنِّىْٓ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ﴿٣٠﴾ وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ ۙ فَقَالَ اَنْۢبِئُوْنِىْ بِاَسْمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٣١﴾ قَالُوْا سُبْحٰنَكَ لَا عِلْمَ لَنَآ اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا ؕ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيْمُ الْحَكِيْمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يٰٓاٰدَمُ اَنْۢبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ ۚ فَلَمَّآ اَنْۢبَاَهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ ۙ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَّكُمْ اِنِّىْٓ اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۙ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُوْنَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُوْنَ ﴿٣٣﴾ (البقره: 30_33)

جڏهن تنهنجي رب ملائڪن کي چيو تہ آءٌ زمين ۾ هڪ نائب پيدا ڪرڻ وارو آهيان. انهن چيو تہ ڇا تون ان ۾ ان کي پيدا ڪندين جو

> ان ۾ فساد ڪندو ۽ رت وهائيندو ۽ اسين تنهنجي تعريف سان تنهنجي پاڪائي بيان ڪريون ٿا ۽ تنهنجي پاڪائيءَ جو اقرار ڪريون ٿا. الله فرمايو ته جيڪي آءٌ ڄاڻان ٿو سو اوهين نٿا ڄاڻو ۽ آدم کي سڀ نالا سيکاريائين پوءِ انهن کي ملائڪن جي سامهون آندائين پوءِ فرمايائين ته انهن جا نالا مون کي ٻڌايو جيڪڏهن اوهين سچا آهيو. انهن چيو ته تون پاڪ آهين. جيڪي تو اسان کي سيکاريو تنهن کانسواءِ اسان کي ڪا خبر نه آهي، بيشڪ تون ئي (سڀ ڪجهه) ڄاڻندڙ حڪمت وارو آهين. الله فرمايو ته اي آدم! انهن کي انهن جا نالا ٻڌاءِ. پوءِ جڏهن ان انهن کي انهن جا نالا ٻڌايا تڏهن فرمايائين ته ڇا مون اوهان کي نه چيو هو ته آءٌ آسمانن ۽ زمين جو ڳجهه ڄاڻان ٿو ۽ جيڪي اوهان ظاهر ڪريو ٿا ۽ جيڪي اوهين پيا لڪايو سو به ڄاڻان ٿو.

هي آيتون واضح طور تي ٻڌائين ٿيون ته مظاهر فطرت تي غور ڪرڻ ۽ ڪائنات جي علم جي ڪري ئي حضرت آدم عليه السلام کي خلافت جي لاءِ چونڊيو ويو ته جيئن هو نظام ربوبيت کي سمجهي ۽ ان مطابق خدائي خلافت سرانجام ڏي. جڏهن هڪ نائب ۽ خليفو خدائي ڪائنات تي غور ۽ فڪر ڪندو ۽ الله تعاليٰ جي بنايل شين تي سوچ ويچار ڪندو ته ان کي ڪائنات جي هر شيءِ ۾ رب جي حڪمت نظر ايندي. هو پنهنجي غور ۽ فڪر ۽ بصيرت جي ذريعي پنهنجي پالڻهار جي بڻايل شين جي حڪمت پرکي وٺندو ۽ حڪيم جي هر ڪم جي حڪمت سمجهي دنيا جي شين مان ان مطابق فائدو وٺندو. هڪ ماڻهو جنهن کي دنيا جي شين جو علم ئي نه آهي ۽ هو انهن جي فائدن ۽ نقصانن کان بي خبر ۽ وانجهو آهي ته هو انهن مان فائدو ڪيئن وٺندو؟ اهو ئي سبب آهي جو قرآن انسانن کي باربار چوي ٿو ته اسين دنيا جي هر شيءِ اوهان لاءِ پيدا ڪئي آهي ۽ اسان ان کي اوهان لاءِ مسخر بڻايو آهي. الله تعاليٰ جو فرمان آهي.

> اَلَمْ تَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَ اَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهٗ ظَاهِرَةً وَّ بَاطِنَةً ؕ (لقمان:20)
>
> **ڇا اوهان نه ڏٺو ته جيڪي آسمانن ۽ زمين ۾ آهي، تنهن ڪي الله اوهان جي ڪم ۾ لڳايو آهي ۽ پنهنجيون ظاهر ۽ ڳجهيون نعمتون اوهان تي پوريون ڪيائين.**

انسانن جي عام نفسيات:

انسان انتهائي بي قدرو ۽ وسارو آهي، هو جلدي ئي هن دنيا ۾ پنهنجي اچڻ جامقصد ۽ رب جون نعمتون وساري ويهي رهي ٿو. هو دنيا جي نحوستن ۾ محو ٿي رب سان ڪيل اقرار ۽ پنهنجا مقصد وساري ويهي رهي ٿو. الٰه العالمين. انسانيت کي پنهنجا مقصد ياد ڏيارڻ جي لاءِ حضرت آدم ﵇ کان پوءِ پڻ رسول ۽ پيغمبر موڪليندو رهيو. ۽ انهن سان گڏ انسانيت جي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ پنهنجا دستور، قانون ۽ هدايتون پڻ موڪليندو رهيو. قرآن جو اعلان آهي.

> كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَّاحِدَةً ۫ فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ ۪ وَ اَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيْمَا اخْتَلَفُوْا فِيْهِ ؕ (البقره: 213)
>
> **(سڀ) ماڻهو هڪ جماعت هئا. پوءِ الله نبين کي خوش خبري ٻڌائيندڙ ۽ ڊيڄاريندڙ ڪري موڪليو ۽ انهن سان سچو ڪتاب لاٿائين ته جيئن (اهو ڪتاب) ماڻهن ۾ جنهن ڳالهه بابت انهن جهڳڙو ڪيو فيصلو ڪري.**

الله تبارڪ و تعاليٰ انسان ۾ خير ۽ شر ٻئي پهلو رکيا آهن. هو مطيع ۽ فرمانبردار به آهي ته سرڪش ۽ نافرمان به. هو جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ تي اچي ته پاڻ جهڙن انسانن ۽ ڪرڙ ۽ ڪنڍي جي آڏو سسي نوائڻ لاءِ تيار بيٺو هجي، پر جيڪڏهن هو سرڪشي ۽ نافرمانيءَ تي لهي پوي ته پنهنجي پالڻهار ۽ مهربان مولا جو به انڪار ڪري ڇڏي. هنيلو ۽ نافرمان انسان دنيا ۾ فساد ڦهلائيندو رهيو ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ ان فساد کي ختم ڪرڻ جي لاءِ

هر دور ۾ حق ۽ انصاف تي مشتمل پنهنجا احڪام موڪليندو رهيو ته جيئن دنيا مان فتنو ۽ فساد ختم ٿئي ۽ عدل ۽ انصاف وارو معاشرو قائم ٿئي. الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي.

> لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنٰتِ وَ اَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتٰبَ وَ الْمِيْزَانَ لِيَقُوْمَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ ۚ وَاَنْزَلْنَا الْحَدِيْدَ فِيْهِ بَاْسٌ شَدِيْدٌ وَّ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَّنْصُرُهٗ وَ رُسُلَهٗ بِالْغَيْبِ ۭ اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ عَزِيْزٌ ۝٢٥ ۧ (الحديد:25)
>
> بيشڪ الله پنهنجي رسولن کي پڌريون نشانيون ڏئي موڪليو ۽ اسان انهن سان ڪتاب ۽ ترازي (نيڪي ۽ بديءَ جا ماپا) نازل ڪيا ته ماڻهو انصاف سان سڌا رهن. ۽ اسان لوهه لاٿو ان ۾ سخت طاقت آهي ۽ ماڻهن لاءِ (بيشمار) فائدا آهن ۽ هن لاءِ ته الله ڄاڻي ته ڪير سندس ۽ سندس رسولن جي پر پٺ مدد ڪري ٿو بيشڪ الله طاقت ور زبردست آهي.

لوهه: طاقت جو محور آهي:

مٿين آيت سڄوريءَ ۾ شرعي احڪامن کي تارازيءَ سان تعبير ڪيو ويو آهي، جيئن تارازيءَ ۾ پورو پنو حق ڏنو ۽ ورتو ويندو آهي، ائين انساني معاملن ۾ به حق ۽ انصاف ڪرڻو آهي. پويان لوهه جو ذڪر ڪري انسانن کي ٻڌايو وڃي ٿو ته حق ۽ انصاف طاقت سان ئي ممڪن آهي ۽ طاقت جي لاءِ الله تبارڪ و تعاليٰ اوهان جي لاءِ لوهه پيدا ڪيو آهي، ان مان هٿيار ٺاهي پاڻ کي مستحڪم ۽ مضبوط ڪري سگهو ٿا ۽ ظلم جي نظام جو خاتمو آڻي سگهو ٿا. ظلم مزاحمت ۽ موچڙي کان سواءِ سڌو ٿي وڃي اها هڪ اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي. جيڪڏهن ظلم جو نظام ميٽي حق ۽ انصاف وارو نظام قائم ڪرڻ گهرو ٿا ته پوءِ لوهه جو استعمال ضروري آهي. آخر ۾ الله تعاليٰ جي صفت قوي ۽ عزيز آڻي اشارو ڪيو ويو ته جيڪڏهن اوهين خدا جي گهر مطابق حق ۽ انصاف وارو نظام قائم ڪرڻ گهرندو ته الله تبارڪ و تعاليٰ غالب ۽ قدرت وارو آهي. اهو اوهان کي ضرور سوپارو ڪندو.

نفساني خواهشن جي پيروي نہ ڪيو:

انسان جڏهن تہ الله تبارڪ و تعاليٰ جو نائب ۽ خليفو آهي. تنهن ڪري الله تبارڪ و تعاليٰ انسانن ۾ اهڙو معاشرو قائم ڪرڻ گهري ٿو جيڪو حق ۽ انصاف تي مشتمل هجي. اهو ئي سبب آهي جو الله تبارڪ و تعاليٰ حضرت دائود ﷷ کي خلافت جي منزل تي رسائڻ کان پوءِ ماڻهن جي درميان انصاف سان فيصلو ڪرڻ جو حڪم ڏئي ٿو:

> يٰدَاوٗدُ اِنَّا جَعَلۡنٰكَ خَلِيۡفَةً فِى الۡاَرۡضِ فَاحۡكُمۡ بَيۡنَ النَّاسِ بِالۡحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الۡهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنۡ سَبِيۡلِ اللّٰهِ ؕ اِنَّ الَّذِيۡنَ يَضِلُّوۡنَ عَنۡ سَبِيۡلِ اللّٰهِ لَهُمۡ عَذَابٌ شَدِيۡدٌۢ بِمَا نَسُوۡا يَوۡمَ الۡحِسَابِ ۝٢٦ (ص:26)
>
> (دائود کي بہ چيو سون تہ) ”اي دائود! بيشڪ اسان توکي زمين ۾ نائب مقرر ڪيو پوءِ تون ماڻهن ۾ انصاف سان فيصلو ڪر ۽ نفساني خواهش جي پٺيان نہ هل نہ تہ (خواهش) توکي الله جي رستي کان گمراهہ ڪندي. بيشڪ جيڪي الله جي رستي کان گمراهہ ٿين ٿا، تن لاءِ سخت عذاب آهي. هن ڪري تہ انهن حساب جي ڏينهن کي وساريو آهي.“

هن قرآني آيت جي لفظن تي غور ڪيو! حق ۽ انصاف واري واٽ کي ڇڏي خدائي خلق تي پنهنجا من پسند فيصلا مڙهڻ ۽ نفساني خواهشن جي پيروي ڪرڻ تي ڪيڏو وڏو وعيد ذڪر ڪيو ويو آهي ٿو. هي خطاب ڪنهن عام انسان کي نہ آهي. بلڪ حضرت دائود ﷷ کي آهي جيڪو الله جو پيغمبر ۽ ڌرتيءَ تي الله جو نائب ۽ خليفو آهي. جنهن ڏانهن نفساني خواهشن جي پيروي ڪرڻ جو تصور بہ نٿو ڪري سگهجي. ڇو تہ هڪ پيغمبر جو هر وقت پنهنجي رب سان تعلق هوندو آهي. هو ڪنهن بہ موقعي تي خدائي احڪامن کي وساري نٿو سگهي.

هتي حضرت دائود ﷷ کي خطاب ڪري صاحب اقتدار ماڻهن کي متنبه ڪيو ويو آهي تہ الله تعاليٰ جو عيال ڪو نڌڻڪو ۽ لاوارث نہ آهي.

جو اوهين انهن تي پنهنجا من پسند فيصلا مڙهيندا وتو ۽ خدا جي خلق کي آزاريندا وتو. ڇا اوهين ان ڏينهن کي وساري ويٺا آهيون جنهن ڏينهن پائي پائيءَ جو حساب ورتو ويندو.

خدا کي پنهنجي خلقيل مخلوق ايڏي پياري آهي جو رب انهن جي مٿان ظلم جو نظام برداشت نٿو ڪري سگهي. حجة الاسلام حضرت امام شاهہ ولي الله رحہ لکيو آهي تہ نبين جي بعثت جو سڀ کان وڏو مقصد ظلم جي نظام جو خاتمو هو. ڇو تہ ظلم هڪ اهڙو نظام آهي، جنهن سان انسانن جو سڄو معاشرو بگڙجي ويندو آهي ۽ انسانيت جو جيئڻ جنجال ٿي ويندو آهي.

اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد باطل نظام ۽ فتني ۽ فساد کي ختم ڪرڻ جي لاءِ جنگ ۽ لڙائي جو حڪم ڏئي ٿو:

وَقٰتِلُوْهُمْ حَتّٰى لَا تَكُوْنَ فِتْنَةٌ وَّيَكُوْنَ الدِّيْنُ لِلّٰهِ (البقره:193)

۽ انهن سان ايستائين جنگ ڪريو جو فتنو نہ رهي ۽ الله جو ئي حڪم رهي.

عالمگير نظام:

پاڻ ڪريم ﷺ جن کان پهريان جيڪي پيغمبر ۽ رسول آيا. انهن جو نظام ۽ پيغام ڪنهن خاص خطي يا ڪنهن خاص قوم جي لاءِ مخصوص هو. اهي صرف پنهنجي قوم يا پنهنجي خطي جا سڌارڪ هئا. قرآن فرمائي ٿو:

وَاِنْ مِّنْ اُمَّةٍ اِلَّا خَلَا فِيْهَا نَذِيْرٌ ۝٢٤ (فاطر:24)

۽ اهڙي ڪا امت نہ آهي جنهن ۾ ڪو بہ ڊيڄاريندڙ نہ گذريو آهي.

وَّلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ ۝٧ (الرعد:7)

۽ هر قوم کي (سڌي) واٽ ڏيکارڻ وارو ٿيو آهي.

وَلِكُلِّ اُمَّةٍ رَّسُوْلٌ ۚ (يونس:47)

۽ سڀ ڪنهن امت لاءِ هڪ رسول آهي.

جڏهن تہ ان جي ابتڙ قرآن جي دعوت ۽ قرآن جو منشور عالمگير ۽ ابدي آهي. اهو ڪنهن خاص خطي يا ڪنهن خاص قوم جي لاءِ مخصوص نہ آهي، بلڪ اهو پوري انسانيت جي لاءِ الله تبارڪ و تعاليٰ جو منشور ۽ دستور آهي. قرآن جو اعلان آهي.

وَمَا هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعٰلَمِيْنَ ۝۵۲ (القلم: 52)

هوڏانهن اهو (قرآن) جهانن لاءِ نصيحت آهي.

تَبٰرَكَ الَّذِيْ نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلٰى عَبْدِهٖ لِيَكُوْنَ لِلْعٰلَمِيْنَ نَذِيْرَا ۙ ۝۱ (الفرقان:1)

اهو وڏي برڪت وارو آهي جنهن پنهنجي ٻانهي(محمد مصطفيٰ ﷺ) تي (حق ۽ باطل ۾) فرق ڪندڙ ڪتاب نازل ڪيو. هن لاءِ تہ جهان وارن کي ڊيڄاريندڙ ٿئي.

قرآن مجيد قيامت تائين ايندڙ سمورن انسانن جي لاءِ الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان رهنمائي، هدايت، ٻاجھہ، فضل ۽ ڪرم جو نہ کٽندڙ سرچشمو ۽ آب حيات آهي، قيامت تائين ايندڙ انسان ان مان ئي هدايت ۽ فيض حاصل ڪندا رهندا ۽ قرآن مجيد قيامت تائين ايندڙ انسانن جي لاءِ زندگي گهارڻ جي سيني گهرجن ۽ طريقن لاءِ مڪمل ضابطہ حيات ۽ دستور العمل آهي.

انسانيت لاءِ قرآن جا دائمي اصول

ٻاجهارو الله عليم ۽ خبير آهي، هو قيامت تائين ايندڙ انسانن جون سڀ ضرورتون ۽ مسئلا ڄاڻي پيو. تنهن ڪري الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن مجيد ۾ انسانيت کي پيش ايندڙ سمورن مسئلن جي لاءِ افرادن ۽ ادارن جا ڪم ۽ ڪردار متعين ڪري ٻڌائي ڇڏيا آهن. قرآن مجيد جو اعلان آهي.

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِیْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ۫ فَاَبٰۤی اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُوْرًا ۝٨٩ (بني اسرائيل:89)

۽ بيشڪ اسان هن قرآن ۾ هر طرح جا مثال ورائي ورائي ماڻهن لاءِ بيان ڪيا آهن (ته جيئن ماڻهو سمجهن) پوءِ به گهڻا ماڻهو انڪار ڪرڻ کان نه رهيا.

هاڻي صرف ضرورت هي رهندي ته وقت ۽ زماني جي حالتن مطابق افراد ۽ ادارا پنهنجي دائري ۽ ارتقا جي مطابق ڪم ڪرڻ لاءِ تيار هجن.

هڪ ٻي جڳهه تي ان ساڳي مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِیْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَّعَلَّهُمْ یَتَذَكَّرُوْنَ ۝٢٧ۚ (الزمر:27)

۽ بيشڪ اسان هن قرآن ۾ ماڻهن لاءِ هر قسم جا مثال بيان ڪيا آهن ته من اهي ڌيان ڪن.

ان جي وڌيڪ وضاحت ڪندي قرآن فرمائي ٿو ته:

وَ نَزَّلْنَا عَلَیْكَ الْكِتٰبَ تِبْیَانًا لِّكُلِّ شَیْءٍ وَّ هُدًی وَّ رَحْمَةً وَّ بُشْرٰی لِلْمُسْلِمِیْنَ ۝٨٩ۧ (النحل:89)

> ۽ اسان تو تي ڪتاب نازل ڪيو آهي. جيڪو سڀ ڪنهن شيءِ کي بيان ڪندڙ ۽ فرمانبردارن لاءِ رهنمائي ۽ رحمت ۽ خوشخبري آهي.

اسين جڏهن چئون ٿا ته قرآن انسانيت جا سمورا مسئلا کولي ۽ واضع ڪري بيان ڪري ٿو ته ڪي ڪوتاهه نظر انسان چون ٿا ته روز نوان نوان مسئلا ۽ نيون نيون شيون پيدا ٿين ٿيون. قرآن شريف جي نزول جي وقت ڪن شين جو تصور به نه هو، پر اڄ اهي نڪري نروار ٿيون آهن. ان لاءِ عرض آهي ته انسانيت جي مثان اڄ جيڪي سائنسي حقيقتون کلي رهيون آهن يا انسانيت کي جيڪي مسئلا پيش اچن ٿا، عليم ۽ خبير خدا انهن جا بنيادي اصول ان وقت ئي پنهنجي آخري ۽ ابدي ڪتاب قرآن مجيد ۾ بيان ڪري ڇڏيا هئا ۽ اڄ دنيا انهن قرآني حقيقتن مان ئي بهره ور ٿي رهي آهي. ڇو ته الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن مجيد ۾ ڪائنات جي هر شيءِ جو علم رکي ڇڏيو آهي.

الله تبارڪ وتعاليٰ جو فرمان آهي:

> وَمَا مِنْ غَآئِبَةٍ فِى السَّمَآءِ وَ الْاَرْضِ اِلَّا فِىْ كِتٰبٍ مُّبِيْنٍ ۝۷۵ (النمل:75)
>
> ۽ آسمان ۽ زمين ۾ اهڙي ڪا به شيءِ لڪل نه آهي جا پڌري ڪتاب ۾ (لکيل) نه هجي.

ڇو ته قرآن مجيد ڪنهن انسان جو ڪلام نه آهي. بلڪ اهڙي عظيم هستيءَ جو ڪلام آهي. جيڪو ڪائنات جي هر رمز ۽ راز کي ڄاڻي ٿو قرآن فرمائي ٿو:

> قُلْ اَنْزَلَهُ الَّذِىْ يَعْلَمُ السِّرَّ فِى السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ ؕ اِنَّهٗ كَانَ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا ۝۶ (الفرقان:6)
>
> (اي پيغمبر ﷺ) ڪين چئو ته جو آسمانن ۽ زمين ۾ (لڪل) ڳجهه کي ڄاڻي ٿو تنهن ان کي نازل ڪيو آهي.

قرآن مان مسئلن جي استنباط جو طريقو:

قرآن وڏي وضاحت ۽ دعويٰ سان چوي ٿو ته قرآن مجيد ۾ ڪائنات جي

هر شيءِ جو ذڪر آهي. ۽ انسانن جي سمورن مسئلن کي کولي بيان ڪيو ويو آهي. ايڏين وڏين وضاحتن جي باوجود جيڪڏهن ڪو ماڻهو لسٽ ٺاهي ۽ چوي ته فلاڻي شيءِ قرآن ۾ نه آهي. تنهن ڪري قرآن ڪامل نه آهي. ان لاءِ عرض آهي ته قرآن مجيد ۾ انسانيت جي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ سمورا اصولي قاعدا ۽ ضابطا کولي کولي بيان ڪيا ويا آهن ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ انسان کي علم، شعور ۽ سمجهه عطا ڪئي آهي ته جيئن هو خدائي وحي جي موافق، انهن ضابطن ۽ قاعدن جي روشنيءَ ۾ پنهنجي تمدني ترقيءَ مطابق مسئلا حل ڪري سگهي ۽ پنهنجا فروعي مسئلا استنباط ڪري سگهي.

قرآن جڏهن ته اصولن ۽ ضابطن جو ڪتاب آهي. ۽ اصول ۽ ضابطا هميشه ٿورائي هوندا آهن، ان ڪري روزاني زندگيءَ جا تفصيلي مسئلا زماني ۽ حالتن پٽاندر انهن اصولن جي روشنيءَ ۾ جوڙيا ويندا. مثال طور تي ڪنهن به ٻوليءَ جا حروف تهجي ان ٻوليءَ جا اصول ۽ ضابطا آهن. انهن ضابطن تحت ئي ٻولي وجود ۾ ايندي آهي ۽ ٻولي جا حروف تهجي هميشه مختصر ۽ محدود هوندا آهن. پر ان مان لا محدود ڪروڙين لفظ ڳالهايا ويندا آهن. ائين قرآن مان هر دور جا لاتعداد مسئلا استنباط ڪري سگهجن ٿا ۽ هر دور جي نون نون مسئلن بابت رهنمائي وٺي سگهجي ٿي.

اها قرآن سان ڪيڏي ناانصافي ۽ ستم ظريفي آهي جو چيو وڃي ٿو ته قرآن کي ائين ئي سمجهو جيئن پهرئين دور جي مسلمانن سمجهيو ۽ ڪائنات مان اٿندڙ علمن، مشاهدن، تجربن ۽ سائنسي حقيقتن کان اکيون ٻوٽي ويهي رهو. رڳو اڳين جا لفظ رٽيندا رهو، توڙي جو ڪا نئين تحقيق ۽ حقيقت سج جيان روشن ۽ نروار ڇو نه ٿي پوي، اهڙي قسم جي ذهنيت تي افسوس ئي ڪري سگهجي ٿو.

ڇا قرآن صرف اهي حقيقتون بيان ڪري ٿو، جيڪي پهرين دور جي مسلمانن تي واضح ٿيون يا صرف اهي مسئلا بيان ڪري ٿو جيڪي پهرين دور جي مسلمانن سمجهيا ۽ لکيا. اها قرآن سان سراسر ناانصافي آهي. ماڻهن کي قرآن کان پري ڪرڻ جي هڪ منظم سازش ۽ رٿا آهي.

اسان کي يقين آهي ته جيڪڏهن ڪو پندرهين صديءَ جو حق جو پانڌيئڙو! حق جي جستجو ۽ طلب جي لاءِ قرآن کڻي ويهندو ۽ قرآن مان پنهنجي ڪاميابيءَ جون راهون ڳولڻ شروع ڪندو ته قرآن ان کي سنئون سڌو پنهنجي رب واري واٽ ڏيکاريندو ۽ ان جي پنهنجن مسئلن بابت رهنمائي ڪندو.

اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِيْ لِلَّتِيْ هِيَ اَقْوَمُ (بني اسرائيل:9)

بيشڪ هي قرآن اهو رستو ڏيکاري ٿو جو بالڪل سڌو آهي.

جيڪو قرآن مان هدايت وٺڻ جي ڪوشش ڪندو. قرآن ان کي مايوس ڪو نه ڪندو قرآن ان سان حق ۽ سچ جون سرگوشيون ڪندو ۽ ان کي حق جو اهڙو پانڌيئڙو بڻائي ڇڏيندو جو هو ڪڏهن به حق جي پچر نه ڇڏيندو. قرآن فرمائي ٿو:

هٰذَا كِتٰبُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ ۭ (الجاثيه:29)

هي اسان جو ڪتاب آهي جو اوهان تي سچ ڳالهائي رهيو آهي.

هي قرآن جي صرف دعويٰ نه آهي بلڪ سئو فيصد حقيقت آهي. اوهين يورپي ملڪن ۾ ٿيندڙ نون مسلمانن جا تاثرات پڙهو. اوهان کي قرآن جي اها دعويٰ سمجهه ۾ اچي ويندي. اوهان کي هزارين اهڙا ماڻهو ملندا جن وٽ قرآن کان سواءِ ڪو به داعي ۽ پرچارڪ ڪو نه پهتو هو. پر جڏهن انهن هدايت جي نيت سان قرآن کي کولي پڙهيو ته اهي خدائي رنگ سان رنڱجي ويا ۽ حقيقي مسلمان بڻجي ويا.

قرآن الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان روشن، واضح، چٽو ۽ ناقابل ترديد حق آهي، هاڻي جيڪو ان کي پنهنجو دستور بڻائي هلندو ته ان ۾ ان جو پنهنجو فائدو آهي، جيڪڏهن ڪو ماڻهو حق سمجهڻ جي باوجود گوهيون هڻندو ۽ هيلا بهانا ۽ پيچڻ جا گس ڳوليندو ته اهو الله تبارڪ و تعاليٰ ۽ قرآن جو ڪجهه به بگاڙي نه سگهندو. قرآن جو اعلان آهي.

قَدْ جَآءَكُمْ بَصَآئِرُ مِنْ رَّبِّكُمْ ۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا ۭ (الانعام: 104)

> **بيشڪ اوهان وٽ اوهان جي پالڻهار جي طرفان (سمجهه پيدا ڪرڻ واريون) نشانيون اچي ويون آهن پوءِ جيڪو ڏسندو ته پاڻ لاءِ ۽ جيڪو انڌو ٿيندو سو به پاڻ لاءِ.**

الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن مجيد ۾ قيامت تائين ايندڙ پوري انسانيت جي لاءِ دين ۽ دنيا جون سموريون ڀلايون ۽ چڱايون رکي ڇڏيون آهن. پر انسان سوچي ڪو نه ٿو. قرآن انسان کي ان ڏانهن هن ريت متنبهه ڪري ٿو:

لَقَدۡ اَنۡزَلۡنَاۤ اِلَيۡكُمۡ كِتٰبًا فِيۡهِ ذِكۡرُكُمۡ‌ؕ اَفَلَا تَعۡقِلُوۡنَ ۝۱۰ (الانبياءِ: 10)

> **بيشڪ اسان اوهان ڏي هڪ ڪتاب نازل ڪيو جنهن ۾ اوهان لاءِ سمجهاڻي آهي ڇا پوءِ نٿا سمجهو.**

خدائي اٽارٽي:

الله تبارڪ و تعاليٰ پنهنجا واضح احڪام، هدايتون ۽ دستور ڏيئي پنهنجا رسول ۽ پيغمبر موڪليندو رهيو آهي ته جيئن دنيا ۾ ماڻهن جي درميان عدل ۽ انصاف قائم ٿئي، قرآن فرمائي ٿو:

لَقَدۡ اَرۡسَلۡنَا رُسُلَنَا بِالۡبَيِّنٰتِ وَ اَنۡزَلۡنَا مَعَهُمُ الۡكِتٰبَ وَ الۡمِيۡزَانَ لِيَقُوۡمَ النَّاسُ بِالۡقِسۡطِ‌ۚ (الحديد:25)

> **بيشڪ الله پنهنجن رسولن کي پڌريون نشانيون ڏئي موڪليو ۽ اسان انهن سان ڪتاب ۽ ترازي (حڪومت) نازل ڪئي ته ماڻهو انصاف سان سڌا رهن.**

قرآن مجيد الله تبارڪ و تعاليٰ جو آخري الهامي ڪتاب آهي، تنهن ڪري هاڻي قيامت تائين دنيا جو نظام ان تحت ئي هلڻو آهي ۽ قرآني اصولن مطابق عدل ۽ انصاف تي مشتمل انساني معاشرو قائم ڪرڻو آهي. ڇو ته قرآن، الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان حق ۽ باطل جي درميان سنڌو ۽ فيصلو ڪرڻ جي لاءِ آيل آهي. قرآن فرمائي ٿو:

اِنَّهٗ لَقَوۡلٌ فَصۡلٌ ۝۱۳ۙ وَّمَا هُوَ بِالۡهَزۡلِ ۝۱۴ؕ (الطارق: 13_12)

بيشڪ قرآن هڪ فيصلو ڪندڙ ڳالهه آهي. ۽ اهو چرچو نہ آهي.

الله تبارڪ و تعاليٰ پوري انسانيت جا سمورا مسئلا ۽ انهن جو حل قران مجيد ۾ رکي ڇڏيو آهي، تنهن ڪري قرآن فرمائي ٿو تہ اوهين جيڪڏهن ڪنهن بہ شيءِ ۾ اختلاف ڪري وجهو تہ ڪنهن ٻئي ڏانهن وڃڻ جي ضرورت نہ آهي، بلڪ سڌو قرآن ڏانهن هليا اچو. حق واضح ٿي ويندو ۽ قرآن اوهان جا اختلاف ختم ڪري ڇڏيندو. قرآن جو اعلان آهي.

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيْهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهٗٓ اِلَى اللّٰهِ ۭ (الشوري:10)

۽ جنهن بہ ڳالهه ۾ اوهان اختلاف ڪيو آهي، ان جو فيصلو الله جي حوالي آهي.

هڪ مؤمن ۽ مسلمان جو الله تبارڪ و تعاليٰ ۽ ان جي رسول ﷺ جن تي پڪو ۽ پختو ايمان ۽ اعتقاد هئڻ گهرجي تہ الله ۽ ان جي رسول ﷺ جي حڪمن جي پوئواريءَ ۾ ئي دنيا ۽ آخرت جي ڀلائي سمايل آهي. تنهن ڪري قرآن انسان ڪي سمجهائي ٿو تہ جيڪڏهن اوهين پڪا مؤمن آهيو تہ پوءِ پنهنجا فيصلا قرآن ۽ سنت جي مطابق ڪيو. قرآن جو اعلان آهي:

فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِيْ شَيْءٍ فَرُدُّوْهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُوْلِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ۭ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَّاَحْسَنُ تَاْوِيْلًا ۝ۧ (النساء:50)

پوءِ جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه ۾ جهڳڙو ڪريو تہ ان کي الله ۽ رسول ڏي رجوع ڪريو جيڪڏهن اوهين الله ۽ قيامت جي ڏينهن تي ايمان آڻيو ٿا. اها ڳالهه گهڻي چڱي آهي. ۽ ان جو نتيجو گهڻو سٺو آهي.

جيڪي ماڻهو ايمان ۽ اسلام جي دعويٰ جي باوجود پنهنجا فيصلا قرآن ۽ رسول ﷺ جن جي فرمان مطابق نٿا ڪن، اهي شيطاني راهن جا راهي آهن. قرآن فرمائي ٿو:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْنَ يَزْعُمُوْنَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوْا بِمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ يُرِيْدُوْنَ اَنْ يَّتَحَاكَمُوْٓا اِلَى الطَّاغُوْتِ وَقَدْ اُمِرُوْٓا اَنْ يَّكْفُرُوْا بِهٖ ؕ وَيُرِيْدُ الشَّيْطٰنُ اَنْ يُّضِلَّهُمْ ضَلٰلًاۢ بَعِيْدًا ﴿٦٠﴾ (النساء:60)

ڇا تو انهن ڏي نہ ڏٺو جيڪي دعويٰ ڪن ٿا تہ جيڪو (قرآن) توڏي لاٿو ويو ۽ جيڪي توکان اڳ لاٿو ويو آهي تنهن تي انهن ايمان آندو آهي. هوڏانهن اهي گهرن ٿا تہ شيطان (۽ ان جي ساٿارين) کان فيصلا ڪرائين. باوجود ان جي جو انهن کي حڪم ڪيو ويو آهي تہ (شيطان ۽ ان جي چاڙتن) کي نہ مڃين ۽ شيطان انهن کي برغلائي (حق واري واٽ کان) پري وٺي وڃڻ گهري ٿو.

قرآن مجيد حق ۽ انصاف جو آخري الهامي ڪتاب آهي. تنهنڪري هاڻي قيامت تائين ان مطابق فيصلا ٿيڻا آهن. قرآن فرمائي ٿو:

وَ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتٰبِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَهُمْ عَمَّا جَآءَكَ مِنَ الْحَقِّ ؕ (المائده: 48)

۽ اسان توڏي ڪتاب نازل ڪيو آهي جو سچو آهي ۽ جيڪو ڪتاب ان جي اڳيان آهي تنهن کي سچو چوندڙ آهي ۽ ان تي نگهبان آهي پوءِ جيڪي الله نازل ڪيو آهي، تنهن موجب سندن وچ ۾ فيصلو ڪر ۽ جيڪو حق تو وٽ آيو آهي، تنهن کي ڇڏي سندن خواهش تي نہ هل.

قرآن ڌرتيءَ تي آيو ئي ان جي لاءِ آهي تہ جيئن ڌرتيءَ تي خدا جا احڪام نافذ ڪيا وڃن، ۽ عدل ۽ انصاف وارو معاشرو قائم ڪيو وڃي. پوءِ جيڪي ماڻهو دنيا ۾ خدائي احڪام نافذ ڪرڻ نٿا گهرن يا خدائي احڪامن جي نفاذ جي لاءِ ڪوشش ۽ جدوجهد نٿا ڪن، اهي ظالم، فاسق فاجر ۽ ڪافر آهن، قرآن فرمائي ٿو:

وَمَنْ لَّمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُوْنَ ﴿٤٥﴾ (المائده:45)

۽ جيڪي الله نازل ڪيو آهي تنهن موجب جيڪي فيصلو نہ ڪندا سي ئي ظالم آهن.

وَمَنْ لَّمْ يَحْكُمْ بِمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْكٰفِرُوْنَ ﴿٤٤﴾ (المائده: 44)

۽ جيڪي الله جي لاٿل(ڪتاب) مطابق فيصلو نہ ڪن، اهي ئي ڪافر آهن.

الله تبارڪ و تعاليٰ عليم، حڪيم ۽ خبير آهي، هو پنهنجن ٻانهن جي لاءِ مهربان ۽ ٻاجهارو آهي. تنهنڪري الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن ڪريم جي صورت ۾ پنهنجن ٻانهن جي لاءِ اهڙا حڪم ۽ احڪام نازل فرمايا آهن. جنهن ۾ انسانن جي ڀلائي جهانن جون ڀلايون رکيون ويون آهن، انسانن جو معاشرو انهن خدائي قانونن کانسواءِ هلي نٿو سگهي.

اوهان کي خبر آهي تہ هڪ ڪاريگر جڏهن ڪا مشينري ايجاد ڪندو آهي تہ ان کي هلائڻ جا قاعدا ۽ ضابطا بہ جوڙيندو آهي. جيڪڏهن اها مشينري ان صانع جي هدايتن تحت هلائبي تہ اها هلندي ۽ فائدو بہ ڏيندي، پر جيڪڏهن ان مشينريءَ کي ان صانع جي هدايتن تحت نہ هلائبو تہ اها مشينري فائدي جي بجاءِ اٽلندو نقصان ڏيندي، ائين الله هن پوري ڪائنات جو خالق آهي. هاڻي جيڪڏهن ان ڪائنات کي خالق جي هدايتن مطابق هلائبو تہ ڪائنات هلندي. نہ تہ ڪائنات جو نظام نہ هلندو.

بي مقصد باطل قوتون

باقي هي دنيا جو نظام بي مقصد زندگي گذاريندڙ باطل طبقن جي مرضي ۽ پوئواري سان هلڻ ۾ رڳو فساد ئي فساد آهي. قرآن جو فرمان آهي.

وَلَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ اَهْوَآءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمٰوٰتُ وَ الْاَرْضُ وَ مَنْ فِيْهِنَّ ؕ بَلْ اَتَيْنٰهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُّعْرِضُوْنَ ﴿٧١﴾ (المئومنون: 71)

۽ جيڪڏهن سچو رب انهن جي خواهشن تي هلي تہ آسمان ۽ زمين ۽ جيڪي انهن جي وچ ۾ آهي، سي تباهہ ٿي وڃن ها، بلڪ اسان

ڪين سندن نصيحت پهچائي ڇڏي سو اهي پنهنجي نصيحت تي ڌيان نٿا ڪن.

قرآن ڪريم جي صورت ۾ پوري انسانيت جي لاءِ قيامت تائين هڪ فيصلو ۽ خدائي منشور آيل آهي. هاڻي جيڪو ان کي ڇڏي باطل پرستن جي نفساني خواهشن جي ڪڍ لڳندو، ان کي الله تبارڪ و تعاليٰ جي عذاب کان ڪير به بچائي نه سگهندو، قرآن جو اعلان آهي.

وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنٰهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا ۭ وَلَىِٕنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاۗءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاۗءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَّلَا وَاقٍ ﴿٣٧﴾ (الرعد:37)

۽ اهڙيءَ طرح اسان ان (قرآن) کي عربي زبان ۾ حاڪم ڪري نازل ڪيو آهي. ۽ جيڪڏهن تون سندن خواهشن جي تابعداري ڪندين ان کان پوءِ جو توکي علم پهچي چڪو آهي ته توکي الله (جي عذاب) کان (بچائڻ لاءِ) تنهنجو نه ڪو دوست ۽ نه ڪو بچائڻ وارو ٿيندو.

باطل قوتن جا پوئلڳ به ظالم آهن:

جيڪي ماڻهو الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان آيل حق کي ڇڏي، باطل پرستن جي نفساني خواهشن جي ڪڍ هلن ٿا، اهي ظالم آهن. قرآن جو اعلان آهي.

وَلَىِٕنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاۗءَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ مَا جَاۗءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ
اِنَّكَ اِذًا لَّمِنَ الظّٰلِمِيْنَ ﴿١٤٥﴾ (البقره:145)

۽ جيڪڏهن تون سندن خواهشن جي تابعداري ڪندين هن کان پوءِ به جو تو وٽ علم آيو ته بيشڪ تون ان وقت ظالمن مان ٿيندين.

قرآن کي ڇڏي غيرالله جي دستور مطابق فيصلا ڪرڻ ۽ غير الله جي دستور مطابق زندگي گهارڻ اهو انسانيت جو پنهنجو پاڻ سان وڏو ظلم ۽ ڏوکو آهي، ڇو ته الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن جي ذريعي انسانن کي انسانيت جي معراج تي پهچائڻ گهري ٿو ۽ ان کي ٻنهي جهانن جي سعادتن مان بهره

ور ڪرڻ گهري ٿو. اها انسان جي نالائقي ۽ بي سمجهي آهي جو هو قرآن کي ڇڏي. ٻين درن تي ڀٽڪندو وتي ٿو. قرآن انسان کي سمجهائي ٿو ته جڏهن اوهان وٽ الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان هڪ مڪمل ۽ ڪامل نظام اچي چڪو آهي ته پوءِ ان مطابق زندگي ڇو نٿا گهاريو؟ ۽ ان مطابق ئي پنهنجا فيصلا ڇو نٿا ڪريو؟ قرآن تي عمل ۽ ايمان جي تقاضا آهي ته قرآن کي ڇڏي ٻين کي فيصلو ڪندڙ قبول نه ڪريو. بلڪ پنهنجي زندگيءَ جا فيصلا ان مطابق ئي ڪيو: ڇو ته الله کان وڌيڪ ٻيو ڪير به صحيح فيصلو ڪندڙ ٿي نه ٿو سگهي، قرآن فرمائي ٿو:

أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا (الانعام:114)

ڇا پوءِ الله کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي فيصلو ڪندڙ بڻايان؟ هوڏانهن هو اهو آهي جنهن اوهان ڏي ڪتاب کولي بيان ڪيل لاٿو:

ڪاميابيءَ جو خدائي وعدو:

الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙن ماڻهن سان جيڪي الله تبارڪ و تعاليٰ جي مٿان ايمان آڻيندا ۽ ايمان جون گهرجون پوريون ڪندا، يعني صالح عمل ڪندا، وعدو فرمائي ٿو ته انهن کي زمين ۾ نيابت ۽ خلافت عطا ڪئي ويندي. قرآن جو اعلان آهي.

وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ
مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا
يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٥٥﴾ (النور:55)

اوهان مان جن ايمان آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا، تن سان الله وعدو ڪيو آهي ته ڪين زمين ۾ ضرور حاڪم ڪندو. جيئن انهن کان اڳين کي حاڪم ڪيائين ۽ سندن اهو دين جنهن کي انهن لاءِ پسند ڪيو اٿس، تنهن کي انهن لاءِ مضبوط ڪندو ۽ سندن ڊپ کان پوءِ ڪين بدلائي امن ڏيندو. اهي منهنجي عبادت ڪندا، مون سان ڪنهن

> شئي کي شريڪ نہ ڪندا ۽ جيڪي ان کان پوءِ ناشڪري ڪندا سي ئي نافرمان آهن.

هن آيت سڳوريءَ ۾ ايمان آڻڻ کان پوءِ صالح عمل ڪندڙ انسانن سان وعدو ڪيو ويجي ٿو تہ ايمان ۽ صالح عملن جي صلي ۾ اوهان کي زمين ۾ نيابت ۽ خلافت عطا ڪئي ويندي، اوهان جي دين کي مضبوط ڪيو ويندو ۽ اوهان جي خوف ۽ ڀئو کي امن ۽ سلامتيءَ ۾ تبديل ڪيو ويندو.

الله تبارڪ و تعاليٰ جو اهو وعدو ڪنهن خاص قوم يا ڪنهن خاص دور ۽ وقت سان مخصوص نہ آهي. جو چئجي تہ الله تعاليٰ جو اهو وعدو فلاڻي دور ۾ پورو ٿي ويو، تنهن ڪري هاڻي بسڙي ڪري ويهي دنيا جا موچڙا کائيندا رهو. قرآن مجيد جي آيت سڳوريءَ تي غور ڪيو قرآن صاف چوي ٿو تہ جيڪي بہ (جڏهن بہ) ماڻهو ايمان آڻيندا ۽ صالح عمل ڪندا، الله تبارڪ و تعاليٰ انهن کي انهن صالح عملن جي عيوض دنيا ۾ پنهنجي نيابت ۽ خلافت عطا ڪندو. صالح عمل مان مراد آهي تہ هو پنهنجي شخصيت کي پنهنجي نيڪ عملن ذريعي ٻين انسانن لاءِ ڪارائتو ۽ نفع بخش بڻائيندا تہ پوءِ کين اهو مقام عطا ڪيو ويندو.

الله تبارڪ و تعاليٰ جي ان وعدي کي ڪنهن خاص دور جي لاءِ مخصوص ڪري ڇڏڻ، خدائي دين جي سربلنديءَ جي لاءِ سنجيدگيءَ سان جدوجهد ڪرڻ کان فراريت اختيار ڪرڻ آهي. ۽ دنيا جي هلندڙ سسٽم ۽ نظام کي جيئن جو تيئن برقرار رکڻ جي ڪوشش آهي. حالانڪ قرآن آيو ئي ان جي لاءِ هو تہ جيئن دنيا جي ظالم نظام کي بدلائي، خدا جي ڌرتيءَ تي خدا کي گهربل امن ۽ سلامتيءَ وارو معاشرو قائم ڪيو وڃي. ۽ صالح عملن جي عوض الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙي معاشري جو وعدو فرمائي ٿو.

صالح عمل جو قرآني مفهوم:

هتي هي ڳالهہ بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ "صالح عمل" قرآن جو هڪ وسيع مفهوم آهي. ان مان مراد ڪجهہ رسمون ۽ محض ڪجهہ عبادتون نہ

آهن، بلڪ ان مان مراد آهي عبادتن ۽ شرعي معاملن تي پابنديءَ سان گڏ هڪ اهڙو مڪمل ۽ مثالي معاشرو جنهن ۾ خدائي دين کي غلبو حاصل هجي ۽ انسانيت کي امن ۽ سلامتي حاصل هجي. اهو ئي سبب آهي جو اسلام هڪ طرف خدائي بندگي ۽ عبادتن تي زور ڏئي ٿو تہ جيئن ٻانهي جو پنهنجي رب سان تعلق مضبوط ٿئي، تہ جيئن هو معاشري جي اندر الله تعاليٰ جي پاتين سان خدا جي گهر ۽ منشا مطابق ورتاءُ رکي. ڇو تہ اها ڳالهہ ڇٽي ۽ ظاهر آهي تہ جيڪو ماڻهو خدا جي بندگي نٿو ڪري ۽ الله تعاليٰ جا فرض ادا نٿو ڪري تہ هو خدا جي رضا ۽ منشا مطابق عام انسانن جا فرض ڪيئن ادا ڪندو. تنهن ڪري جيڪو ماڻهو قرآني انقلاب جي ڳالهہ ڪري ٿو، ان لاءِ ضروري آهي تہ هو مڪمل طور تي خدائي فرضن جو بہ پابند هجي.

ٻئي طرف عبادتن سان گڏ اسلام معاملات تي پڻ گهڻو زور ڏئي ٿو بلڪ عبادت کان بہ وڌيڪ معاملات جي درستگيءَ تي سختي ڪري ٿو. مثال طور تي جيڪڏهن ڪو ماڻهو ايمان آڻڻ کان پوءِ عبادت نٿو ڪري تہ ان کي فاسق فاجر ڇيو وڃي ٿو. عبادت نہ ڪرڻ جي ڪري اسلام ان جي لاءِ ڪا سزا يا حد مقرر نٿو ڪري. ان جي ابتڙ جيڪڏهن ڪو ماڻهو انساني معاملن جي اندر دست اندازي ڪري ٿو تہ اسلام ان جي لاءِ حدون ۽ سزائون مقرر ڪري ٿو. مثال طور تي چوري، زنا، ڌاڙو، قتل، تهمت ۽ ڪوڙي شاهدي ڏيڻ تي حد مقرر ٿيل آهي. ۽ انهن سمورين شين جو تعلق معاملات سان آهي. ۽ خلافت بہ ان جي لاءِ هوندي آهي تہ جيئن معاشري جي اندر فتني ۽ فساد کي ٻنجو ڏجي ۽ ماڻهن جي درميان حق ۽ انصاف قائم ڪجي. قرآن صاف ٻڌائي ٿو تہ نبين کي ان لاءِ موڪليو ويندو آهي تہ جيئن هو معاشري ۾ انصاف قائم ڪري سگهن. قرآن فرمائي ٿو:

لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنٰتِ وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتٰبَ وَالْمِيْزَانَ لِيَقُوْمَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ ۚ

(الحديد:25)

بيشڪ الله پنهنجي رسولن کي پڌرين نشانين ڏئي موڪليو ۽ اسان انهن سان ڪتاب ۽ ترازي (حڪومت) نازل ڪئي ته ماڻهو انصاف سان سڌا رهن.

رسول ۽ پيغمبر ڌرتيءَ تي الله تبارڪ و تعاليٰ جا نائب ۽ خليفا هوندا آهن. هو ڌرتيءَ تي حق ۽ انصاف قائم ڪرڻ ايندا آهن. هاڻي جيڪو ماڻهو نبين جي پوئواري ڪندي صالح عمل ڪندو ۽ حق ۽ انصاف قائم ڪرڻ گهرندو ته الله تبارڪ و تعاليٰ زمين جي خلافت ان جي حوالي ڪري ڇڏيندو، قرآن جو اعلان آهي.

وَلَقَدۡ كَتَبۡنَا فِى الزَّبُوۡرِ مِنۡۢ بَعۡدِ الذِّكۡرِ اَنَّ الۡاَرۡضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصّٰلِحُوۡنَ ﴿١٠٥﴾ اِنَّ فِىۡ هٰذَا لَبَلٰغًا لِّقَوۡمٍ عٰبِدِيۡنَ ﴿١٠٦﴾ؕ (الانبياء: 105_106)

۽ بيشڪ اسان تورات کان پوءِ زبور ۾ لکيو آهي ته منهنجا نيڪ بخت ٻانها زمين جا مالڪ ٿيندا بيشڪ ان (ڳالهه) ۾ عبادت ڪرڻ واري قوم لاءِ (مطلب جي) پورائي آهي.

ڌرتي الله جي آهي. هو جنهن کي چاهيندو آهي ان کي ان جو وارث ٻڻائيندو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

اِنَّ الۡاَرۡضَ لِلّٰهِ ۙۚ يُوۡرِثُهَا مَنۡ يَّشَآءُ مِنۡ عِبَادِهٖ ؕ (الاعراف:128)

بيشڪ زمين الله جي آهي، پنهنجن ٻانهن مان جنهن کي گهري، تنهن کي ان جو وارث ڪري ٿو.

رهبر انسانيت:

جهڙي طرح الله تبارڪ و تعاليٰ رب العالمين آهي، سندس موڪليل منشور ۽ دستور ذڪر للعالمين آهي، اهڙي طرح سندس موڪليل آخري رسول رحمت للعالمين آهي.

قرآن جو فرمان آهي:

وَمَاۤ اَرۡسَلۡنٰكَ اِلَّا رَحۡمَةً لِّلۡعٰلَمِيۡنَ ﴿١٠٧﴾ (الانبياء:107)

۽ (اي پيغمبر) اسان توکي رڳو جهان وارن لاءِ رحمت ڪري موڪليو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان اهو اعلان هنن لفظن ۾ فرمائين ٿا:

قُلْ يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ اِنِّيْ رَسُوْلُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَمِيْعًا ۨ (الاعراف:158)

چئو ته اي انسانو! بيشڪ آءٌ اوهان سڀني ڏي الله جو موڪليل آهيان.

اسين مٿي عرض ڪري آياسون ته الله تبارڪ و تعاليٰ انسانن ۾ شر ۽ خير ٻئي مادا رکيا آهن. جنهن کي نفس اماره ۽ نفس مطمئنه به چئي سگهجي ٿو.

نفس اماره جنهن کي سولن لفظن ۾ چئون ته ”اندر جو بگڙيل انسان.“ اهو نفس اماره انسان کي برائين ۽ خدائي بغاوتن ڏانهن آماده ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ انسان کي مختلف قسم جون ترغيبون ڏئي، ان کي صحيح راه تان ٿيڙڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، جڏهن ته ان جي ابتڙ نفس مطمئنه جنهن کي سولن لفظن ۾ چئون ته ”اندر جو سڌريل انسان.“ اهو نفس مطمئنه انسان کي نيڪين ۽ خدائي قربتن ڏانهن آڻڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ ان کي مختلف قسم جون ترغيبون ڏئي صحيح واٽ تي صالح عمل ڪرڻ جي رغبت ڏيندو آهي. ان ڪانسواءِ انسان ۾ هڪ ٽيون مادو پڻ رکيل آهي. جنهن کي نفس لوامه چيو وڃي ٿو. اهو انسان کي غلط ڪمن تي ملامت ڪندو آهي ۽ ان کي غلط ڪارين تي تنبيهه ڪندو رهندو آهي.

دنيا ۾ ڪي انسان نفس مطمئنه جا پوئلڳ بڻجي خير ۽ ڀلائي جا مجسما بڻجي ويندا آهن ته ڪي انسان نفس اماره جي وڪڙ ۾ اچي شر ۽ برائيءَ جا مجسما بڻجي ويندا آهن. تنهن ڪري، الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن جي صورت ۾ هڪ اهڙو نظام ۽ دستور ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي صورت ۾ اهڙو رسول ۽ معلم موڪليو. جيڪو ڀلائي جي واٽ تي هلندڙن کي اهي بشارتون عطا ڪري ته اوهان کي صالح عملن جي صلي ۾ خدائي خلافت عطا ڪئي ويندي ته جيئن اهي دنيا ۾ امن ۽ سلامتيءَ سان خدائي فرضن

کي ادا ڪري سگهن ۽ دين جي مٿان ثابت قدم رهي سگهن. جيڪڏهن اهي دنيا ۾ دين تي ثابت قدم رهيا ته آخرت ۾ انهن کي ابدي آرام ۽ آخرت جون ابدي نعمتون ملنديون. اهڙي طرح اهو معلم نفس اماره جي پيروڪارن کي خدائي عذاب کان ڊيڄاري ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ جي نافرماني ۽ زمين ۾ سرڪشيءَ جي نتيجن کان باخبر ڪري، انهن کي واضح ڪري ته اوهين دنيا ۾ سرداري ۽ چڱ مڙسيءَ جا اهل نه رهيا آهيو. عنقريب اوهان کي الاهي عذاب چکائي اوهان کان چڱ مڙسي کسي ويندي ۽ صالح عمل ڪندڙ مستضعفين (ڪمزور، غريب ۽ اڪثريت) اوهان کان پنهنجو پورو انتقام ۽ بدلو وٺندا ۽ اوهان کي خدائي قانون تحت جزا ۽ سزا ڏيندا، آخرت وارو ابدي عذاب الڳ آهي.

الله تبارڪ و تعاليٰ پاڻ ڪريم ﷺ جن کي اهڙي قسم جون بشارتون ڏيئي دنيا ڏانهن موڪليو. قرآن جو اعلان آهي.

وَمَآ اَرۡسَلۡنٰكَ اِلَّا كَآفَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيۡرًا وَّنَذِيۡرًا (سبا:28)

۽ اسان توکي ته سڀني ماڻهن لاءِ خوشخبري ٻڌائيندڙ ۽ ڊيڄاريندڙ ڪري موڪليو آهي.

خدائي دشمن، خدا جو پيغام مڃڻ ته پري جي ڳالهه پر خدائي پيغام آڻيندڙ انسانن کي مختلف قسم جون اذيتون ۽ تڪليفون ڏيندا آهن ۽ ان خدائي پيغام کي ناڪام بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ڇو ته نبي دنيا ۾ ان جي لاءِ ايندا آهن ته جيئن خدا جي خلق کي دنيا جي سرڪشن جي چنبي مان آزادي ڏئي انهن کي هڪ خدا جو ٻانهو بڻائجي. اها ڳالهه سرڪشن کي وڻندي نه آهي، تنهن ڪري جيڪي ماڻهو ان نظام کي قبوليندا آهن يا ان نظام جا پرچارڪ هوندا آهن انهن کي هر قسم جون تڪليفون ۽ اذيتون ڏيندا آهن، تنهن ڪري، قرآن مجيد پاڻ ڪريم ﷺ جن کي اها تلقين ڪري ٿو ته جڏهن اهو نظام نه چاهيندڙ قرآن دشمن ماڻهو اوهان کي تڪليفون ۽ اذيتون ڏين ته ان جي پرواهه نه ڪجو. بلڪ رب تي ڀروسو رکي ثابت قدميءَ سان پنهنجو پيغام جاري رکجو.

ان سلسلي ۾ ان پيغام جي مڃيندڙن کي پڻ تلقين ڪئي وڃي ٿي تہ متان سرڪش ۽ سرمائيدار اوهان کي ورغلائڻ جي ڪوشش ڪن تہ اسان کي دنيا ۽ دولت جهجي آهي. تنهن ڪري اسان ئي الله جا مقرب آهيون، جيڪڏهن اهو نظام چڱو هجي ها تہ سڀ کان پهريان اسين ان کي مڃون ها. قرآن مومنن کي سمجهائي ٿو تہ متان انهن جي اهڙين ڳالهين جي وڪڙ ۾ اچي، ان نظام تان هٿ کڻي وڃو. الله تبارڪ و تعاليٰ جي فضل جا حقدار اوهان ئي آهيو. اوهان جي رب اوهان کي پنهنجي نظام جي آبياريءَ جي لاءِ چونڊيو آهي. همت نہ هاريو. پنهنجي رب تي ڀروسو ڪيو. اوهان لاءِ الله ڪافي آهي، قرآن فرمائي ٿو:

> يٰٓاَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّآ اَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّ مُبَشِّرًا وَّ نَذِيْرًا ﴿٤٥﴾ۙ وَّ دَاعِيًا اِلَى اللّٰهِ بِاِذْنِهٖ وَسِرَاجًا مُّنِيْرًا ﴿٤٦﴾ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِيْنَ بِاَنَّ لَهُمْ مِّنَ اللّٰهِ فَضْلًا كَبِيْرًا ﴿٤٧﴾ وَلَا تُطِعِ الْكٰفِرِيْنَ وَ الْمُنٰفِقِيْنَ وَدَعْ اَذٰىهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ ۭ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيْلًا ﴿٤٨﴾ (الاحزاب45_48)
>
> **”اي نبي! اسان توکي حالتن کان واقف ڪرڻ وارو ۽ خوشخبري ٻڌائڻ وارو ۽ (بڇڙن نتيجن کان)ڊيڄارڻ وارو ۽ الله ڏي سڏيندڙ ۽ روشن ڏيئو ڪري موڪليو آهي. ۽ ايمان وارن کي خوشخبري ٻڌاءِ تہ انهن لاءِ الله جي طرفان وڏو فضل آهي ۽ ڪافرن ۽ منافقن جو چيو نہ مڃ ۽ سندن ايذائن جو خيال نہ ڪر ۽ الله تي ڀروسو ڪر! ۽ الله ڪارساز ڪافي آهي.“**

هن آيت سڳوريءَ ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هڪ وصف شاهدي ڏيندڙ بيان ڪئي وئي آهي. ۽ شاهدي ڪن مفروضن ۽ ظن ۽ گمان تي نہ ڏبي آهي. بلڪہ شاهدي حقيقت تي مبني اکين ڏٺل يا ڪنن ٻڌل شيءِ جي ڏبي آهي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جيڪو الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان دين آندو آهي. ان تي شاهد آهن، تہ اهو دين الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان آهي ۽ ان جي هر ڳالهہ سچي آهي. ۽ نجات جو مدار ان تي ئي آهي. ان جي پويان ”سراجاً منيراً“ آڏي اشارو ڪيو ويو تہ جيئن سج جي اڀرڻ کان پوءِ ڪنهن ٻي روشنيءَ جي ضرورت نہ هوندي آهي. ائين نبي اڪرم ﷺ جن

جي اچڻ کان پوءِ ڪنهن ٻي نبيءَ جي ضرورت نه آهي. پاڻ ڪريم ﷺ جن قيامت تائين. ”سراجا منيراً“ ۽ الاهي پيغام جا پرچارڪ آهن، قرآن فرمائي ٿو.

> وَ اَنْزَلْنَاۤ اِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ ﴿٤٤﴾ (النحل:24)
>
> ۽ اسان توڏي قرآن نازل ڪيو هن لاءِ ته جو انهن ڏي نازل ڪيو ويو آهي سو کين کولي ٻڌائين ۽ من اهي فڪر ڪن.

قرآن مجيد جا دعوتي اسلوب:

قرآن مجيد سموري انسانذات جي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ آيو هو ۽ ان جو پيغام قيامت تائين ايندڙ پوري انسانيت جي لاءِ هو. ماڻهو شرڪ، ڪفر، گمراهي ۽ بدعقيدي ۾ گرفتار هئا. هو هٿ سان ٺاهيل بتن کي پنهنجو اله (معبود) سمجهندا هئا ۽ انهن جي پوڄا پاٺ ڪندا هئا، ۽ پنهنجي نفعي نقصان جو مالڪ انهن کي ئي سمجهندا هئا، اهڙن ماڻهن کي هڪ الله ۽ توحيد جو پيغام سمجهائڻ ڪو آسان ڪم نه هيو. ظاهر آهي ته انسانن ۾ ايڏي وڏي تبديلي ڪنهن حڪمت عمليءَ کانسواءِ ممڪن نه هئي، تنهن ڪري پاڻ ڪريم صلی الله علیه وآله وسلم جن کي حڪم ڏنو ويو.

> اُدْعُ اِلٰى سَبِيْلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِيْ هِيَ اَحْسَنُ ؕ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيْلِهٖ وَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِيْنَ ﴿١٢٥﴾ وَ اِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوْا بِمِثْلِ مَا عُوْقِبْتُمْ بِهٖ ؕ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِّلصّٰبِرِيْنَ ﴿١٢٦﴾ وَ اصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ اِلَّا بِاللّٰهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِيْ ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُوْنَ ﴿١٢٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِيْنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِيْنَ هُمْ مُّحْسِنُوْنَ ﴿١٢٨﴾ (النحل:125_128)
>
> ”تون پنهنجي پالڻهار جي رستي ڏي حڪمت ۽ چڱي نصيحت سان سڏ. ۽ انهن سان اهڙي نموني سان بحث مباحثو ڪر جو سڀ کان چڱو هجي، جيڪو سندس رستي کان گمراهه ٿيو ان کي تنهنجو پالڻهار ئي چڱيءَ طرح ڄاڻندڙ آهي ۽ اهو ئي رستي تي هلندڙن کي چڱي طرح ڄاڻندڙ آهي ۽ جيڪڏهن بدلو وٺو ته ايترو بدلو وٺو

> جيترو اوهان کي تڪليف پهچائي وئي آهي ۽ جيڪڏهن صبر ڪندئو ته اهو صبر ڪرڻ وارن لاءِ گهڻو چڱو آهي. ۽ (اي پيغمبر!) صبر ڪر تنهنجو صبر رڳو الله (جي مدد) سان ئي آهي ۽ مٿن غم نه ڪر ۽ جيڪو فريب ڪن ٿا تنهن کان تنگ دل (به) نه ٿيءُ بيشڪ الله انهن سان آهي جيڪي پرهيزگار ٿيا ۽ جيڪي چڱا ڪم ڪندڙ آهن.“

هنن آيتن ۾ قرآن مجيد جي پهرين داعي حضور ﷺ جن کي دعوت ۽ تبليغ ۽ قرآني پيغام انسانن تائين پهچائڻ جي سلسلي ۾ ٽن شين جو حڪم ڪيو ويو ٿو (1) حڪمت (2) سهڻي طريقي سان سمجهائڻ ۽ وعظ ۽ نصيحت (3) سهڻي طريقي سان مقابلو ڪرڻ،

انسان به ٽن قسمن جا ٿين ٿا، تنهن ڪري دين جي تبليغ جي لاءِ پڻ ٽي طريقا منتخب ڪيا ويا.

اهي ماڻهو جيڪي حقيقت پسند هجن، حق جي جستجو ۽ تلاش ۾ هجن ۽ اهي هر شئي کي دليلن سان سمجهڻ جا قائل هجن، سياڻا، ڏاها، سلجهيل، اوتيل پوتيل ۽ فڪرمند ماڻهو هجن. حق ۽ حقيقت کي سمجهڻ کان پوءِ ان جي قبول ڪرڻ تي ڇمي گويون نه ڪن. اهڙن ماڻهن سان مخاطب ٿيڻ جي لاءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن کي حڪمت ۽ ڏاهپ جي تلقين ڪئي وئي آهي ته اهڙن ماڻهن جي آڏو پنهنجو موقف بيان ڪن مفروضن ۽ رسمي ڳالهين جي آڌار تي نه پر حقيقتن جي آڌار تي دلائل سان پيش ڪر ” اُدۡعُ اِلٰی سَبِیۡلِ رَبِّکَ بِالۡحِکۡمَۃِ“ (النحل_ 125)

ڪي ماڻهو سليم الفطرت هوندا آهن، هنن جي دل ۾ ڪنهن به قسم جو ضد ۽ عناد نه هوندو آهي. هو چڱي ڳالهه کي چڱو سمجهي، ان تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، انهن تائين حق جي دعوت پهتل نه هوندي آهي. جيڪڏهن انهن کي پيار ۽ پاٻوهه سان ۽ سهڻي طريقي سان وعظ ۽ نصيحت ڪجي ۽ انهن کي خدائي پيغام سمجهائجي ته هو سمجهي وٺندا، ۽ ڪنهن قسم جو انڪار نه ڪندا، اهڙن ماڻهن تائين خدا ئي پيغام پهچائڻ جي لاءِ حڪم ٿئي ٿو ”وَ الۡمَوۡعِظَۃِ الۡحَسَنَۃِ “(النحل_ 125)

ڪي ماڻهو ضدي، عنادي ۽ سرڪش هوندا آهن، هو حق ۽ حقيقت کي سمجهڻ جي باوجود پنهنجن نفساني غرضن جي لاءِ حق جي مخالفت ڪندا آهن ۽ حق جي آڏو رڪاوٽون ڪڙيون ڪندا آهن، اهڙن ماڻهن سان جيڪڏهن، بحث مباحثي يا جهڳڙي جي نوبت اچي تہ انهن سان سهڻي طريقي سان نبري پئو ۽ انهن کي مجيل مڃايل دليلن سان خاموش ڪرايو. ” وَجَادِلۡهُمۡ بِالَّتِىۡ هِىَ اَحۡسَنُ ؕ “(النحل۔ 125)

ان جي پويان ” اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعۡلَمُ بِمَنۡ ضَلَّ عَنۡ سَبِيۡلِهٖ وَهُوَ اَعۡلَمُ بِالۡمُهۡتَدِيۡنَ ۝١٢٥ “ (النحل۔١٢٥) سان اشارو ڪيو ويو ۽ پيغمبر کي تسلي ڏني وئي تہ تنهنجو ڪم آهي، انهن ٽن طريقن سان تبليغ ڪرڻ، ماڻهو مڃين ٿا يا نہ ٿا مڃين اها تنهنجي ذميواري نہ آهي. تنهنجو رب چڱي طرح ڄاڻي ٿو تہ گمراهيءَ جو حقدار ڪير آهي ۽ هدايت جو حقدار ڪير آهي. تنهنجو ڪم صرف پهچائڻ آهي. ”وَمَا عَلَى الرَّسُوۡلِ اِلَّا الۡبَلٰغُ ؕ “(المائده۔ 99)

ظاهر آهي تہ اهي ضدي، عنادي ۽ سرڪش ماڻهو جڏهن حق جو انڪار ڪندا تہ اهي حق کي دٻائڻ جي پوري ڪوشش ڪندا، هو حق کي روڪڻ جي لاءِ حق جي حمايتين کي تڪليفون ۽ اذيتون ڏيڻ ۽ قتل ڪرڻ تي آماده ٿي ويندا، تنهن ڪري هدايت ڪئي وڃي ٿي تہ جيڪڏهن اهي اوهان کي تڪليفون ڏين ۽ اوهان بدلو وٺڻ چاهيو ٿا تہ اوترو ئي بدلو وٺو جيتري اوهان کي تڪليف ڏني اٿائون، پر جيڪڏهن درياءُ دلي جو مظاهرو ڪندي، صبر ڪندئو تہ اهو اوهان جي لاءِ بهتر آهي، اهڙن موقعن تي جڏهن جاني دشمن اکين آڏو هجي ۽ انسان بدلو ۽ انتقام وٺڻ تي پوري طرح قادر هجي، صبر ڪرڻ ۽ انتقام نہ وٺڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، تنهن ڪري قرآن فرمائي ٿو، اهڙي وقت جذبن تي ڪنٽرول ڪرڻ ۽ صبر جي توفيق ڏيڻ الله تعاليٰ جو ڪم آهي ”وَاصۡبِرۡ وَمَا صَبۡرُكَ اِلَّا بِاللّٰهِ “(النحل۔ 127)

اوهين انهن جي ڏنل تڪليفن تي غمگين نہ ٿيو بلڪ الله تي رکي صبر ڪيو ۽ انهن جي دوکن ۽ فريبن کان پريشان ۽ تنگ نہ ٿيو پڪ ڄاڻو تہ الله پرهيزگارن ۽ نيڪوڪارن سان گڏ آهي. ”وَلَا تَحۡزَنۡ عَلَيۡهِمۡ وَلَا تَكُ فِىۡ ضَيۡقٍ مِّمَّا يَمۡكُرُوۡنَ۔ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِيۡنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِيۡنَ هُمۡ مُّحۡسِنُوۡنَ“ (النحل۔ 127)

داعيءَ جون وصفون:

قرآن مجيد جي دعوت ڏيندڙ ۽ انساني سوسائٽيءَ کي برائيءَ مان خير ۾ تبديل ڪرڻ جي خواهش رکندڙ جي لاءِ ضروري آهي تہ هو انساني سوسائٽيءَ جي لاءِ هڪ مثال ۽ نمونو هجي ان جا ”اخلاق حسنه“ ماڻهن کي موهي وجهندڙ هجن، پنهنجي پروگرام ۽ نصب العين سان ايترو سچو ۽ مخلص هجي جو اهو سڄو پروگرام عملي طور ان جي ذات ۾ نظر اچي ان جي ذاتي زندگي ان پروگرام جو عملي تفسير هجي، جيئن پاڪ ڪريم ﷺ جن بابت امان عائشہ سائڻ رضي الله تعاليٰ عنها جو فرمان آهي. ”کان خلقه القرآن“ پاڪ ڪريم ﷺ جن جي زندگي قرآن جو عملي تفسير هئي، ۽ پاڪ ڪريم ﷺ جن جو فرمان آهي.

> ”انکم لن تسعوهم باموالکم ولکن تسعوهم باخلاقکم“
>
> توهان دنيا جي قومن تي مال ۽ دولت سان نہ بلڪ اخلاق سان غالب اچي سگهو ٿا.

ماڻهو ايترا بي شعور ۽ بي سمجهہ نہ آهن جو ائين هرويرو بنا ڪنهن مقصد ۽ پروگرام جي ڪنهن جي ڪِڍ هلي پون، تنهن ڪري داعيءَ جي لاءِ ضروري آهي تہ هو ماڻهن جي مسئلن ۽ نفسيات کان واقف ۽ آگاهہ هجي، پوري معاشري تي ان جي عقابي نظر هجي، سماجي برائين ۽ سماج دشمن عناصرن تي ان جي ڪرڙي نظر هجي، ماڻهن جو ان جي ذات تي پورو اعتماد ۽ يقين هجي، ڇو تہ جيڪو ماڻهو پاڻ کي معاشري جو عام فرد نٿو سمجهي بلڪ پاڻ کي معاشري کان برتر يا الڳ سمجهي ٿو اهو ماڻهن تائين خدائي پيغام پهچائڻ جو اهل ٿي نٿو سگهي، الله انسانن ڏانهن هدايت جي لاءِ ملائڪ بہ موڪلي سگهي پيو، الله تبارڪ و تعاليٰ انسانن ڏانهن انسان رسول بڻائي موڪليا، تہ جيئن اهي انسانن جي نفسيات ۽ مسئلن کي سمجهن، ۽ ان مطابق انهن جي رهنمائي ڪن، ڪافرن جي وڏن اعتراضن مان هڪ اعتراض هي بہ هو تہ رسول انسانن مان الڳ ٿلڳ هئڻ گهرجي ۽

ان جي رهڻي ڪهڻي عام انسانن کان الڳ هجي ۽ ان ۾ عام انسانن کان امتياز هجي، تنهن ڪري اهي چوندا هئا.

وَقَالُوۡا مَالِ هٰذَا الرَّسُوۡلِ يَاۡكُلُ الطَّعَامَ وَيَمۡشِىۡ فِى الۡاَسۡوَاقِ ◌ؕ (الفرقان:7)

۽ چيائون ته هن رسول کي ڇا ٿيو آهي جو کاڌو کائي ٿو ۽ بازارين ۾ هلي ٿو.

قرآن انهن کي جواب ڏنو

وَ مَاۤ اَرۡسَلۡنَا قَبۡلَكَ مِنَ الۡمُرۡسَلِيۡنَ اِلَّاۤ اِنَّهُمۡ لَيَاۡكُلُوۡنَ الطَّعَامَ وَ يَمۡشُوۡنَ فِى الۡاَسۡوَاقِ ◌ؕ

(الفرقان:20)

۽ (اي رسول) توکان اڳ جيترا به رسول موڪلياسون سي (تو وانگر) کاڌو کائيندا هئا ۽ بازارين ۾ هلندا هئا.

ڪافرن جو هدايت کان منهن موڙڻ جي لاءِ هڪ اعتراض هي به هو ته اسان جهڙو انسان اسان تائين خدا جو پيغام ڪيئن ٿو پهچائي سگهي! تنهن ڪري رسول ملائڪن مان هئڻ گهرجي. الله تبارڪ و تعاليٰ انهن جي ان اعتراض کي رد ڪري ڇڏيو. قرآن فرمائي ٿو

وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنۡ يُّؤۡمِنُوۡۤا اِذۡ جَآءَهُمُ الۡهُدٰٓى اِلَّاۤ اَنۡ قَالُوۡۤا اَبَعَثَ اللّٰهُ بَشَرًا رَّسُوۡلًا ۝٩٤ قُلۡ لَّوۡ كَانَ فِى الۡاَرۡضِ مَلٰۤٮِٕكَةٌ يَّمۡشُوۡنَ مُطۡمَٮِٕنِّيۡنَ لَنَزَّلۡنَا عَلَيۡهِمۡ مِّنَ السَّمَآءِ مَلَكًا رَّسُوۡلًا ۝٩٥

(بني اسرائيل: 94_95)

۽ جڏهن ماڻهن وٽ هدايت آئي، تڏهن انهن کي ايمان آڻڻ کان رڳو هن ڳالهه روڪيو جو چيائون ته ڇا الله پيغام پهچائيندڙ هڪ انسان موڪليو آهي؟ چئو ته جيڪڏهن زمين ۾ ملائڪ هجن ها. جي (ان تي) رهندڙ ٿي گهمن ڦرن ها ته اسين مٿن آسمان مان پيغام پهچائيندڙ هڪ ملائڪ موڪليون ها.

هڪ انسان ئي عام انسانن جي مسئلن کي سمجهي سگهي ٿو. تنهن ڪري الله تبارڪ و تعاليٰ عام انسانن مان ئي پنهنجا رسول ۽ پيغمبر موڪليندو آهي. ته جيئن اهي انساني سوسائٽي کي سمجهي ان مطابق

انسانيت جي رهنمائي ڪن. تنهن ڪري داعي لاءِ ضروري آهي ته هو انسانن جي مسئلن کان آگاهه هجي ۽ هو انهن جي لاءِ آئيڊيل شخصيت هجي.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي سيرت تي نظر وجهو. ڄمڻ کان پهريان ئي ابو وفات ڪري ويجي ٿو. ولادت جي ڪجهه سالن کان پوءِ سندن امڙ به وڇڙي وڃي ٿي، پنهنجن کان پري ٻهراڙيءَ جي ”بني سعد“ قبيلي ۾ پرورش ٿئي ٿي، ننڍپڻ ۾ ئي ٻڪريون چارڻيون پون ٿيون. جوانيءَ ۾ بي بي خديجه رضي الله تعاليٰ عنه جي مال تي واپار ڪرڻو پوي ٿو. هو جيتوڻيڪ ڄمندي ڄام هئا، پر پاڻ ماڻهن ۽ معاشري کان الڳ ٿلڳ نٿا رهن. هو عرب جي ثقافتي ميلن ۾ به شريڪ ٿين ٿا ته عرب کان ٻاهر واپار سانگي سفر به ڪن ٿا. هو هر جڳهه تي پنهنجي سچائي صفائي ۽ ايمانداري ثابت ڪن ٿا ۽ امين جي لقب سان نوازيا وڃن ٿا. ان کان پوءِ جڏهن چاليهن سالن جي عمر ۾ انسانيت ڏانهن خدائي پيغام کڻي اچن ٿا ته سڀ کان پهريان ماڻهن جي آڏو پنهنجو پاڻ پيش ڪن ٿا، ۽ نبوت جي صداقت جي لاءِ پنهنجو پاڻ کي وڏو دليل قرار ڏين ٿا. قرآن فرمائي ٿو:

> قُلْ لَّوْ شَآءَ اللّٰهُ مَا تَلَوْتُهٗ عَلَيْكُمْ وَلَآ اَدْرٰىكُمْ بِهٖ ۖ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيْكُمْ عُمُرًا مِّنْ قَبْلِهٖ ۭ اَفَلَا تَعْقِلُوْنَ ﴿١٦﴾ (يونس:16)
>
> (اي پيغمبر ﷺ) چئو ته جيڪڏهن الله گهري ها ته نه آءٌ اوهان کي اهو پڙهي ٻڌايان ها ۽ نه الله اوهان کي ان جي خبر ڏئي ها. پوءِ بيشڪ آءٌ اوهان وٽ ان کان اڳ عمر (جو وڏو حصو) رهيو آهيان. ڇا پوءِ (اڃا به) عقل کان ڪم نٿا وٺو؟

ماڻهو سوچن ٿا ته جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪنهن انسان تي ڪوڙ نٿا هڻي سگهن، ڪنهن انسان سان دوکو ۽ فراڊ نٿا ڪري سگهن، ته پوءِ هو الله تبارڪ و تعاليٰ تي ايڏو ڪوڙ ۽ بهتان ڪيئن هڻندو؟ اهو سوچي سليم الفطرت انسان الله تبارڪ و تعاليٰ جو پيغام مڃي وٺن ٿا ۽ محمد ﷺ جا پرستار بڻجي وڃن ٿا.

هڪ داعيءَ جي لاءِ ضروري آهي تہ هو پنهنجي پيغام سان ايترو سچو ۽ مخلص هجي جو دعوت ئي ان جي لاءِ سڀ ڪجهہ هجي. هو انسانيت جي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ مضطرب ۽ پريشان هجي. هن جي اندر ۾ هوراڪوري ۽ دعوت جي اڻ تڻ هجي. هو سماج جي سڌاري جي لاءِ سرگردان هجي. قرآن پاڻ سڳورن بابت فرمائي ٿو:

وَوَجَدَكَ ضَآلًّا فَهَدٰى ۝٧ (الضحيٰ: 7)

اسين توکي (هدايت جي طلب ۽ جستجو ۾) سرگردان ڏٺوسون پوءِ هدايت ڪئي سون.

پاڻ ڪريم ﷺ جن انسانيت جي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ هر وقت پريشان ۽ سرگردان رهندا هئا. الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن ڪريم جي صورت ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن کي اهڙو دستور عطا ڪيو جيڪو قيامت تائين انسانيت کي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جون واٽون ڏيکاريندو رهندو ۽ انسانيت کي اجاريندو رهندو ۽ انهن ۾ ايمان ۽ هدايت جون شمعون روشن ڪندو رهندو. قرآن فرمائي ٿو:

مَا كُنْتَ تَدْرِيْ مَا الْكِتٰبُ وَ لَا الْاِيْمَانُ وَ لٰكِنْ جَعَلْنٰهُ نُوْرًا نَّهْدِيْ بِهٖ مَنْ نَّشَآءُ (شوري:52)

(اي پيغمبر!) توکي خبر نہ هئي تہ قرآن ڇا آهي ۽ ايمان (ڇا آهي)؟ پر اسان ان (قرآن) کي نور بڻايو جنهن سان جنهن کي گهرون هدايت ڏيون ٿا.

پاڻ ڪريم صلى الله عليه وآله وسلم جن کي انسان ذات جي هدايت جي لاءِ جيڪا تمنا ۽ تڙپ هئي قرآن مجيد ۾ ان جو اظهار هن ريت ڪيو ويو آهي.

فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ اِنْ لَّمْ يُؤْمِنُوْا بِهٰذَا الْحَدِيْثِ اَسَفًا ۝٦ (الكهف:6)

پوءِ متان پنهنجي جان کي غم جي ڪري سندن پٺيان هلاڪ ڪرين، جيڪڏهن اهي ان ڳالهہ کي نہ مڃين.

ان ساڳي حقيقت جو اظهار هڪ ٻي آيت ۾ هن ريت ڪيو ويو آهي.

لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ اَلَّا يَكُوْنُوْا مُؤْمِنِيْنَ ﴿٣﴾ (الشعراء:3)

(اي پيغمبر ﷺ) متان تون پاڻ کي هن ڪري هلاڪت ۾ وجهين جو اهي ايمان نٿا آڻين.

داعي جي لاءِ ضروري آهي ته ان جي دل ۾ ماڻهن جي لاءِ بي پناهه پنهنجائپ، دلي محبت ۽ شفقت هجي، انهن سان هر موڙ تي پنهنجائپ ۽ خير خواهيءَ واري هلت هجي، ته جيئن ماڻهو ان کي پنهنجو دلي دوست ۽ خير خواهه سمجهن. پنهنجا طور طريقا ڇڏڻ ۽ نفس جي چنبي مان نڪرڻ ڪو آسان ڪم نه آهي. تنهن ڪري جيستائين مخاطب جي دل مان سمورا شڪ شبها ختم نه ڪبا. ۽ ان کي اهو باور نه ڪرائبو ته قرآن ئي تنهنجي لاءِ دنيا ۽ آخرت جي ڪاميابيءَ جو ضامن آهي، تيستائين هو قرآن جو پيغام ڪو نه قبوليندو. تنهنڪري ضروري آهي ته ماڻهن سان نرمي ڪجي ته جيئن هو خدائي پيغام جا پروانا بڻجي خدائي پيغام کي ئي سڀ ڪجهه سمجهن ۽ اهو نرمي ۽ شفقت سان ئي ممڪن آهي. قرآن فرمائي ٿو:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ ۚ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوْا مِنْ حَوْلِكَ ۖ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِى الْاَمْرِ ۚ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ ۗ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِيْنَ ﴿١٥٩﴾ (آل عمران:150)

سو الله جي مهربانيءَ سان ئي تون انهن جي لاءِ نرم ٿئين. ۽ جيڪڏهن تون سخت مزاج سخت دل هجين ها ته تنهنجي آس پاس کان ٽڙي پکڙي وڃن ها. پوءِ تون انهن کي معاف ڪر ۽ انهن لاءِ معافي گهر ۽ انهن کان ڪم ۾ صلاح وٺ پوءِ جڏهن تون پڪو ارادو ڪرين ته الله تي توڪل ڪر بيشڪ الله توڪل ڪندڙن کي دوست رکي ٿو.

الله تبارڪ و تعاليٰ جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ هارون عليه السلام کي فرعون جهڙي سرڪش انسان ڏانهن پنهنجو پيغام ڪڻائي موڪليو ته انهن کي به نرميءَ سان ڳالهائڻ جو حڪم ڏنو.

اِذۡهَبَاۤ اِلٰى فِرۡعَوۡنَ اِنَّهٗ طَغٰى ﴿٤٣﴾ۚ فَقُوۡلَا لَهٗ قَوۡلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهٗ يَتَذَكَّرُ اَوۡ يَخۡشٰى ﴿٤٤﴾ (طه:23۔24)

اوهين ٻئي فرعون ڏي وڃو ڇو ته هو حد کان لنگهي ويو آهي. پوءِ ان سان نرميءَ سان ڳالهايو ته من هو ڌيان ڪري يا ڊڄي.

دعوتي ڪم جا رستا انتهائي مشڪل ۽ نتيجا ڏور رس ۽ ديرپا هوندا آهن، تنهن ڪري داعيءَ کي صبر ۽ استقامت جي دامن ناهي ڇڏڻي، بلڪ رب تي رکي صبر ڪرڻو آهي. ۽ جلد بازي ڪرڻي نه آهي. قرآن فرمائي ٿو:

فَاصۡبِرۡ كَمَا صَبَرَ اُولُوا الۡعَزۡمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسۡتَعۡجِلْ لَّهُمۡ ؕ (الاحقاف:35)

سو (اي پيغمبر) تون صبر ڪر. جيئن وڏي همت وارن رسولن صبر ڪيو ۽ انهن لاءِ تڪڙ نه ڪر.

جيڪڏهن انقلاب دشمن ماڻهو انقلاب جي آڏو رڪاوٽون وجهڻ گهرن ته انهن سان الجهڻ نه گهرجي. بلڪ پنهنجي منزل تي نظر رکي انهن کي درگذر ڪري ڇڏجي، جيڪڏهن ٿوري گهڻي ڳالهه تي الجهي پوندئو ته دعوتي ڪم رڪجي ويندو ۽ شرارتي پنهنجي شرارت ۾ ڪامياب ٿي ويندا، تنهن ڪري قرآن اهڙن ماڻهن کان درگذر ڪرڻ جو حڪم ڏئي ٿو:

فَاصۡفَحِ الصَّفۡحَ الۡجَمِيۡلَ ﴿٨٥﴾ (الحجر:86)

پوءِ (انهن جي بي ادبيءَ کان) چڱي نموني درگذر ڪر.

دعوتي ڪم ڪن مفروضن ۽ خيالن پلاون تي مشتمل نه هجي بلڪ "ڪلموا الناس علي قدر عقولهم" (ماڻهن سان انهن جي عقلن جي مطابق ڪلام ڪيو) جي نبوي فرمان مطابق هر هڪ انسان جي سوچ مطابق، خدائي پيغام جي افاديت سمجهائبي. ان کي غور ۽ فڪر جي دعوت ڏبي، ۽ خدائي پيغام جون حڪمتون سمجهائبيون. قرآن فرمائي ٿو:

قُلۡ اِنَّمَاۤ اَعِظُكُمۡ بِوَاحِدَةٍ ۚ اَنۡ تَقُوۡمُوۡا لِلّٰهِ مَثۡنٰى وَفُرَادٰى ثُمَّ تَتَفَكَّرُوۡا ۗ (سبا:46)

(اي پيغمبر کين) چئو ته آءٌ اوهان کي رڳو هڪ ڳالهه جي نصيحت ڪريان ٿو ته ٻه ٻه ۽ هڪ هڪ ٿي الله لاءِ ڪڙا ٿيو پوءِ فڪر ڪريو.

معلم انسانيت:

الله تبارڪ و تعاليٰ جڏهن انسانيت جي فلاح ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ پنهنجو آخري ۽ ابدي پيغام موڪليو تہ ان سان گڏ هڪ اهڙو شارح، معلم، حڪيم ۽ مزڪي موڪليو جيڪو خدائي گهر مطابق انسانيت کي خدائي ڪلام جي تعليم ڏي ۽ انهن کي خدائي ڪلام جون حڪمتون سمجهائي. انهن جو تزڪيو ڪري، انهن کي خدا جو مقرب ٻانهو بڻائي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي جدامجد حضرت ابراهيم عليه السلام جڏهن ”ڪعبت الله“ جو بنياد وڌو تہ الله تبارڪ و تعاليٰ جي دربار ۾ هيءَ دعا گهريائين:

> رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْهُمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيْهِمْ ۭ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ﴿١٢٩﴾ (البقره:129)
>
> اي اسان جا پالڻهار! ۽ انهن ۾ انهن مان هڪ رسول موڪل جو کين تنهنجيون آيتون پڙهي ٻڌائي ۽ انهن کي ڪتاب ۽ دانائي سيکاري ۽ کين پاڪ ڪري. بيشڪ تون ئي زبردست (۽) حڪمت وارو آهين.

حضرت ابراهيم عليه السلام جو اهو عرض اگهامي ويو. الله تبارڪ و تعاليٰ سندس اولاد مان اهڙو رسول ۽ پيغمبر موڪليو. جنهن جي تعليم قيامت تائين ايندڙ انسانن جي رهنمائي ڪندي رهندي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جو فرمان آهي تہ ”آءٌ پنهنجي ابي ابراهيم عليه السلام جي دعا، حضرت عيسيٰ عليه السلام جي خوشخبري ۽ پنهنجي امڙ جي خواب جي تعبير آهيان. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بعثت، مؤمنن لاءِ الله تبارڪ و تعاليٰ جو سڀ کان وڏو احسان ۽ انعام آهي.

قرآن فرمائي ٿو:

> لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ بَعَثَ فِيْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِهٖ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ ۚ وَاِنْ كَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِيْ ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ ﴿١٦٤﴾ (آل عمران:164)

> ”بيشڪ الله ايمان وارن تي احسان ڪيو آهي، جڏهن تہ انهن مان (هڪ) رسول انهن ۾ موڪليائين جو انهن کي سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ انهن کي پاڪ ڪري ٿو ۽ انهن کي ڪتاب ۽ دانائي سيکاري ٿو ۽ بيشڪ اهي هن کان اڳ پڌري گمراهيءَ ۾ هئا.

انسانيت جڏهن گمراهيءَ جي ڪُن ۾ ڪري چڪي هئي، ان وقت ضروري هو تہ انسانيت ڏانهن اهڙو رسول ۽ پيغمبر موڪلجي، جيڪو انسانيت کي گمراهيءَ جي ڪن مان ڪڍي، هدايت، فلاح ۽ ڇوٽڪاري واري رستي ڏانهن گامزن ڪري، ۽ انسانيت کي پنهنجو پليل سبق ياد ڏياري، قرآن فرمائي ٿو:

> هُوَ الَّذِیۡ بَعَثَ فِی الۡاُمِّیّٖنَ رَسُوۡلًا مِّنۡهُمۡ یَتۡلُوۡا عَلَیۡهِمۡ اٰیٰتِهٖ وَ یُزَکِّیۡهِمۡ وَ یُعَلِّمُهُمُ الۡکِتٰبَ وَ الۡحِکۡمَةَ ٭ وَ اِنۡ کَانُوۡا مِنۡ قَبۡلُ لَفِیۡ ضَلٰلٍ مُّبِیۡنٍ (الجمعه:2)
>
> ”هو (الله) اهو آهي جنهن اڻ پڙهيلن ۾ انهن مان هڪ رسول موڪليو جو کين سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ کين پاڪ ڪري ٿو. ۽ کين ڪتاب ۽ عقلمندي سيکاري ٿو ۽ بيشڪ اهي تہ هن کان اڳ پڌري گمراهيءَ ۾ هئا.“

ان ساڳي مفهوم کي هڪ ٻي جڳهہ تي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

> كَمَآ اَرۡسَلۡنَا فِيۡكُمۡ رَسُوۡلًا مِّنۡكُمۡ يَتۡلُوۡا عَلَيۡكُمۡ اٰيٰتِنَا وَيُزَكِّيۡكُمۡ وَيُعَلِّمُكُمُ الۡكِتٰبَ وَالۡحِكۡمَةَ وَيُعَلِّمُكُمۡ مَّا لَمۡ تَكُوۡنُوۡا تَعۡلَمُوۡنَ ؕ ﴿۱۵۱﴾ (البقره:151)
>
> ”جيئن اسان اوهان ۾ اوهان مان هڪ رسول موڪليو جو اوهان کي اسان جون آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ اوهان کي پاڪ ڪري ٿو ۽ اوهان کي ڪتاب ۽ حڪمت سيکاري ٿو ۽ اوهان کي اهو ڪجهہ سيکاري ٿو جو اوهين نہ ڄاڻندا هئا.“

پاڻ سڳورن جي بعثت جو مقصد:

هڪ ئي موضوع تي آيل قرآن مجيد جي انهن مختلف چئن آيتن ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بعثت جا چار مقصد بيان فرمايا آهن،

❊ آيتن جي تلاوت،

❊ تعليم الڪتاب، (قرآن جا مقصد واضح ڪرڻ ۽ انهن جي تشريح ڪرڻ)

❊ تعليم الحڪمت، شرعي احڪامن جي علتن ۽ سببن کان واقف ڪرڻ ۽ تمدني زندگيءَ جون ٻيون بنيادي حقيقتون سمجهائڻ)

❊ تزڪيو (خدائي هدايتن تحت انسانن کي پنهنجي طريقي سان، شرڪ، ڪفر ۽ نفساني خواهشن ۽ غلاظتن کان پاڪ ۽ صاف ڪرڻ)

هتي هي ڳالهه به واضح هجي ته مٿين آيتن ۾ انهن چئن ڪمن جي ترتيب مختلف آهي. اسين هتي دعاءِ ابراهيم واري ترتيب رکي آهي، ۽ ان مطابق هيٺ تشريح ڪنداسون.

آيتن جي تلاوت:

تلاوت، جي معنيٰ آهي قرآن مجيد پڙهڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ. ڇو ته قرآن مجيد جي تلاوت جي لاءِ به لفظ استعمال ڪيا ويندا آهن: هڪ قرائت ۽ ٻيو تلاوت، اهي ٻئي لفظ تقريبن هم معنيٰ استعمال ٿيندا آهن. پر عام طور تي قراءت مان مراد صرف قرآن مجيد جي تلاوت هوندي آهي، جڏهن ته ”يتلو“ مان مراد هوندي آهي، سوچ، ويچار ۽ غور ۽ فڪر سان پڙهڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ، ڇو ته ”يتلو“ جو ماخذ ”تلو“ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي تابعداري ڪرڻ ۽ مسلسل ڪنهن جي ڪيڏ هلڻ، اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد تلاوت ۽ صالح عملن کي هڪ ئي جڳهه تي ذڪر ڪري ٿو:

اِنَّ الَّذِيۡنَ يَتۡلُوۡنَ كِتٰبَ اللّٰهِ وَ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَ اَنۡفَقُوۡا مِمَّا رَزَقۡنٰهُمۡ سِرًّا وَّ عَلَانِيَةً يَّرۡجُوۡنَ تِجَارَةً لَّنۡ تَبُوۡرَ ۙ﴿۲۹﴾ (فاطر:29)

”بيشڪ جيڪي الله جو ڪتاب پڙهن ٿا، ۽ نماز قائم ڪن ٿا، ۽ جيڪا روزي کين ڏني سون تنهن مان ڳجهو ۽ ظاهر خرچ ڪن ٿا، سي اهڙي واپار جي اميد رکن ٿا جو ڪڏهن به برباد نه ٿيندو.“

پاڻ ڪريم ﷺ جن نه صرف قرآن مجيد جي تلاوت ڪندا هئا، پر قرآن جي هر حڪم جي تابعداري ڪندا هئا، تنهن ڪري حضرت امان عائشه سائڻ رضي الله تعاليٰ عنها کي چوڻو پيو. ”ڪان خلقه القرآن“

”پاڻ ڪريم ﷺ جن جي زندگي قرآن جو عملي تفسير هئي“

قرآن مجيد جي تلاوت جو مقصد آهي، خدائي آيتون پڙهي، ان مطابق عمل ڪرڻ ۽ قرآن جي هر حڪم جي تابعداري ڪرڻ، الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي.

وَهٰذَا كِتٰبٌ اَنۡزَلۡنٰهُ مُبٰرَكٌ فَاتَّبِعُوۡهُ وَاتَّقُوۡا لَعَلَّكُمۡ تُرۡحَمُوۡنَ ۙ﴿۱۵۵﴾ (الانعام:155)

”۽ هي (قرآن) اهو ڪتاب آهي جنهن کي اسان نازل ڪيو جو خير ۽ برڪت وارو آهي، پوءِ ان تي هلو ۽ پرهيزگار ٿيو مَن اوهان تي رحم ڪيو وڃي.“

آسماني ڪتاب دنيا تي انسانن جي لاءِ هدايت، رهنمائي، دستور ۽ منشور هوندا آهن، اهي صرف ان جي لاءِ نه هوندا آهن، جو انهن کي خير ۽ برڪت جي لاءِ صرف وردن ۽ وظيفن جي طور تي استعمال ڪيو وڃي، بلڪه انهن جو مقصد هوندو آهي ته انسان انهن خدائي احڪامن کي خدا جي ڌرتيءَ تي نافذ ڪري، خدائي خلافت جو فريضو سرانجام ڏين. جيئن پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪان پهريان يهودين کي خدائي ڪتاب توريت مليل هو، يهودي پنهنجي ڪتاب توريت سان بي پناهه محبت رکندا هئا، ۽ اڄ به رکن ٿا، هو ان جي تلاوت به ڪندا هئا، ۽ ان کي خير ۽ برڪت جو سبب به سمجهندا هئا، پر ان مطابق عمل نه ڪندا هئا، تنهن ڪري قرآن انهن کي گڏهن سان تشبيهه ڏني ٿو. جنهن جي پٺن تي ڪتابن جو بار سٿيل هجي،

پر هو شعور ۽ سمجهہ کان خالي هجي، ائين مسلمان جيڪڏهن قرآن پڙهن ٿا، پر سمجهہ ۽ عمل کان عاري آهن تہ پوءِ انهن لاءِ بہ قرآن جو فيصلو ساڳيو آهي، قرآن هڪ تارازي آهي جنهن ۾ سڀ هڪ ئي طريقي سان ترندا آهن. قرآن فرمائي ٿو:

مَثَلُ الَّذِيْنَ حُمِّلُوا التَّوْرٰىةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوْهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا ؕ بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِيْنَ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِ اللّٰهِ ؕ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِی الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ ﴿٥﴾ (الجمعه:5)

”جن تي توريت رکيو ويو پوءِ نہ کنيائون (يعني عمل نہ ڪيائون) انهن جو مثال گڏهہ وانگر آهي، جو پنيءَ تي ڪتاب کڻي ٿو. خراب مثال آهي انهن ماڻهن جو جن الله جي آيتن کي ڪوڙو ڀانيو! ۽ الله ظالمن کي سڌي راهہ نٿو ڏئي.“

امام ابن تيميہ جو فرمان آهي تہ جيتوڻيڪ قرآن مجيد ۾ هي مثال يهودين جي لاءِ بيان ڪيو ويو آهي. پر مفهوم ۽ مطلب جي لحاظ سان هي عام آهي ۽ هران ماڻهوءَ تي سچو اچي ٿو جيڪو قرآن مجيد جي تلاوت ڪري ٿو ۽ ان کي سمجهي ٿو پر ان مطابق عمل نٿو ڪري.

(الامثال في القرآن الڪريم ص:27)

پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي پوري زندگي صحابہ ڪرام کي قرآن مجيد جي تلاوت، قرآن مجيد جي سمجهڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ جي دعوت ڏني ۽ پاڻ قرآن مجيد جي هر حڪم تي عمل ڪري، انسانيت جي لاءِ هڪ نمونو ڇڏي ويا. پاڻ ڪريم ﷺ جن نہ پيا چاهين تہ مسلمان بہ يهودين جيان صرف قرآن مجيد جي تلاوت تي اڪتفا ڪن، ۽ ان تي عمل نہ ڪن، جيئن يهودي صرف توريت جي تلاوت ڪندا هئا. ۽ ان کي ئي سڀڪجهہ سمجهندا هئا ۽ ان جي عمل کان عاري هوندا هئا. قرآن اهڙن يهودين جي مذمت ڪندي فرمائي ٿو:

وَمِنْهُمْ اُمِّيُّوْنَ لَا يَعْلَمُوْنَ الْكِتٰبَ اِلَّاۤ اَمَانِيَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّوْنَ ﴿٧٨﴾ (البقره:78)

۽ انهن مان ڪي اڻ پڙهيل آهن، جي سواءِ خواهشن جي، ڪتاب نٿا ڄاڻن ۽ اهي رڳو گمان ڪن ٿا.

هن آيت تحت امام قرطبي جو فرمان آهي تہ (اَمَانِيَّ) مان مراد هي آهي تہ هو صرف تلاوت ڄاڻن ٿا، ۽ ان جي احڪامن کان بي خبر آهن.
(الجامع لاحڪام القرآن، 6/2)

پاڻ ڪريم ﷺ جن پڻ پنهنجي امت کي اهڙن ماڻهن جي پرڪارن کان آگاهہ ڪيو آهي جيڪي قرآن مجيد جي تلاوت تہ ڪندا پر ان تي عمل نہ ڪندا، پاڻ ڪريم ﷺ جن جو فرمان آهي.

> يخرج في هذه الامت قوم تحقرون صلاتكم مع صلاتهم يقرؤن القرآن لايجاوز حلوقهم اوحنا جرهم يمرقون من الدين مروق السهم من الرمية. (رواه بخاري)
>
> **هن امت ۾ ماڻهن جو هڪ اهڙو گروهہ پيدا ٿيندو جن جي نمازن جي سامهون اوهين پنهنجين نمازن کي حقير ۽ گهٽ سمجهندئو اهي قرآن مجيد جي تلاوت ڪندا، پر قرآن انهن جي نڙين کان هيٺ نہ لهندو اهي دين مان ائين نڪري ويندا، جيئن تير، ڪمان مان نڪري ويندو آهي.**

جيڪو ماڻهو الله تعاليٰ جي ڪلام قرآن مجيد جي صحيح سمجهہ سان تلاوت ڪندو ان جي لاءِ ايمان ۽ هدايت جا دروازا کلي ويندا، قرآن جو اعلان آهي.

> اَلَّذِيْنَ اٰتَيْنٰهُمُ الْكِتٰبَ يَتْلُوْنَهٗ حَقَّ تِلَاوَتِهٖ اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُوْنَ بِهٖ وَمَنْ يَّكْفُرْ بِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخٰسِرُوْنَ ﴿١٢١﴾ (البقره:121)
>
> **” جن کي اسان ڪتاب ڏنو آهي (۽) هي ان کي اهڙو پڙهن ٿا جهڙو ان جي پڙهڻ جو حق آهي، سي الله جي هدايت تي ايمان آڻين ٿا ۽ جيڪي ان جو انڪار ڪندا سي ئي نقصان پائڻ وارا آهن.**

قرآن مجيد جي هدايت جو طريقو

ترتيل:

قرآن مجيد الاهي علمن جو سرچشمو ۽ حڪمت جو ڀنڊار آهي، هو انسان کي تڏهن سمجهه ۾ ايندو جڏهن ان کي آهستي آهستي ۽ ٿاهي ٿاهي پڙهندو، تنهنڪري قرآن مجيد انسانن کي دعوت ٿو ڏئي ته قرآن مجيد کي آهستي آهستي ۽ ٿاهي ٿاهي پڙهو ته جيئن اوهان تي قرآني حڪمت جون ڏياتيون کلي سگهن، ۽ اوهين خدائي ڪلام مان بهراور ۽ فيضياب ٿي سگهو، قرآن جو اعلان آهي.

وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتِيْلًا ۝٤ (المزمل:4)

”۽ قرآن کي ٿاهي ٿاهي صاف پڙهه“

ٿاهي ٿاهي پڙهڻ جو مطلب آهي ته قرآن مجيد کي اهڙي طرح پڙهڻ، جو انسان ان جو مطلب سمجهي سگهي ۽ ان تي غور ۽ فڪر ۽ تدبر ڪري سگهي، پاڻ ڪريم ﷺ جن پڻ قرآن مجيد جي تلاوت ائين ڪندا هئا، قرآن مجيد تي غور ۽ فڪر جي لاءِ ڪڏهن ڪڏهن هڪ ئي آيت کي ڪيترائي دفعا دهرائيندا هئا، روايتن ۾ اچي ٿو ته پاڻ ڪريم ﷺ جن هڪ موقعي تي پوري رات تهجد جي نماز ۾ هيءَ هڪ ئي آيت دهرائيندا رهيا.

اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ ۚ وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ۝١١٨ (المائده: 118)

”جيڪڏهن تون کين عذاب ڪندين ته اهي تنهنجا ٻانها آهن ۽ جيڪڏهن تون انهن کي معاف ڪندين ته تون ئي زبردست حڪمت وارو آهين.“

حضرت امان عائشہ ؓ فرمائي ٿي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن قرآن مجيد ائين ٺاهي ٺاهي پڙهندا هئا جو ڪين هڪ ننڍي سورة جي پڙهڻ ۾ ڊگهي کان ڊگهي سورة پڙهڻ کان بہ وڌيڪ دير لڳي ويندي هئي.

قرآن مجيد پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مٿان مڪي ۽ مديني ۾ ٽيويهن سالن جي عرصي ۾ نازل ٿيو آهي. قادر ۽ عليم خدا قرآن مجيد هڪ ئي وقت نازل ڪري پيو سگهي، پر آهستي آهستي ان جي ڪري نازل ڪيو ويو تہ جيئن انسان آهستي آهستي پنهنجين ريتن، رسمن، رواجن ۽ ڪڌن ڪرتوتن کي ڇڏي انهي احڪامن ڏانهن وڌندو اچي، تہ جيئن آهستي آهستي مڪمل طور تي خدائي احڪامن جو پابند ٿي وڃي، ۽ خدائي احڪامن جون حڪمتون سمجهي وٺي، قرآن جو اعلان آهي:

وَقُرْاٰنًا فَرَقْنٰهُ لِتَقْرَاَهٗ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ وَّ نَزَّلْنٰهُ تَنْزِيْلًا ﴿١٠٦﴾ (بني اسرائيل:106)

”۽ اسان (هن) قرآن کي جدا جدا ٽڪرن(سورتن) ۾ ورهايو آهي تہ جيئن اهو ماڻهن کي تون آهستي آهستي پڙهي ٻڌائين ۽ اسان ان کي ٿورو ٿورو ڪري نازل ڪيو آهي.

ڪافر، پاڻ ڪريم ﷺ جن تي اعتراض ڪندا هئا تہ جڏهن قرآن مجيد آسماني ڪتاب آهي تہ پوءِ اهو هڪ ئي ڀيري ڇو نہ لٿو. جيئن ٻيا آسماني ڪتاب هڪ منو لٿا هئا، الله تبارڪ و تعاليٰ ڪافرن جي ان اعتراض کي رد ڪندي، قرآن مجيد کي آهستي آهستي لاهڻ جي حڪمت هن ريت ٻڌائي.

وَ قَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْاٰنُ جُمْلَةً وَّاحِدَةً ۚ كَذٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهٖ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنٰهُ تَرْتِيْلًا ﴿٣٢﴾ وَلَا يَاْتُوْنَكَ بِمَثَلٍ اِلَّا جِئْنٰكَ بِالْحَقِّ وَ اَحْسَنَ تَفْسِيْرًا ﴿٣٣﴾

(الفرقان:32_33)

”۽ ڪافرن چيو تہ سڄو قرآن هڪ ڀيري ان تي ڇو نہ نازل ڪيو ويو (اي پيغمبر ﷺ) اهڙي طرح (ٿورو ٿورو لاٿو سون) تہ ان سان تنهنجي دل کي مضبوط ڪيون ۽ اسان ان کي جهلي جهلي ٻڌايو آهي. ۽ ڪافر ڪهڙو بہ مثال (يعني اعتراض) تنهنجي سامهون پيش ڪن پر اسين پورو ۽ تفصيل

۾ وڏيڪ سٺو (جواب) توکي عنايت ڪريون ٿا.

غور ۽ فڪر سان پڙهڻ:

قرآن مجيد دنيا جو اهو واحد ڪتاب آهي، جيڪو پنهنجن پڙهندڙن کي کلي دل سان دعوت ٿو ڏئي تہ مون کي بنا سوچڻ ۽ سمجهڻ جي نہ پڙهو ۽ بنا ڪنهن غور ۽ فڪر جي منهنجي صداقتن جا قائل نہ ٿيو بلڪ پهريان اوهين منهنجي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪيو ان کان پوءِ ئي حقيقتون مڃو ۽ حقيقت هي آهي تہ انسان قرآن مجيد مان تيستائين فيضياب ۽ بهراور ٿي نٿو سگهي، جيستائين خدائي آيتن تي غور ۽ فڪر نٿو ڪري، قرآن مجيد جون برڪتون انسان کي تڏهن حاصل ٿينديون، جڏهن هو ان کي سمجهي پڙهندو ۽ ان تي غور ۽ فڪر ڪندو، قرآن مجيد کي سمجهي پڙهڻ سان ان جي آڏو ڪائنات جون حقيقتون نکري نروار ٿينديون، جيڪي ان جي نصيحت ۽ سڌاري جو سبب بڻجنديون، قرآن فرمائي ٿو:

كِتٰبٌ اَنْزَلْنٰهُ اِلَيْكَ مُبٰرَكٌ لِّيَدَّبَّرُوْٓا اٰيٰتِهٖ وَلِيَتَذَكَّرَ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٩﴾ (ص:29)

”هڪ برڪت وارو ڪتاب آهي. جنهن کي اسان توڏي نازل ڪيو تہ ان جي آيتن ۾ ڌيان ڪن ۽ عقل وارا نصيحت وٺن.“

جيڪي ماڻهو غور ۽ فڪر ۽ دل جي سمجهہ ۽ بصيرت سان قرآن مجيد جي تلاوت ڪندا، انهن جي مٿان ڪائنات ۾ رکيل الاهي اسرار ظاهر ٿيندا، ۽ هو ايمان آڻڻ تي مجبور ٿيندا، قرآن فرمائي ٿو:

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْزِيْلُ الْكِتٰبِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ ﴿٢﴾ اِنَّ فِی السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ لَاٰيٰتٍ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ ﴿٣﴾ وَفِیْ خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَآبَّةٍ اٰيٰتٌ لِّقَوْمٍ يُّوْقِنُوْنَ ﴿٤﴾ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ رِّزْقٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ تَصْرِيْفِ الرِّيٰحِ اٰيٰتٌ لِّقَوْمٍ يَّعْقِلُوْنَ ﴿٥﴾ تِلْكَ اٰيٰتُ اللّٰهِ نَتْلُوْهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ۚ فَبِاَیِّ حَدِيْثٍۭ بَعْدَ اللّٰهِ وَ اٰيٰتِهٖ يُؤْمِنُوْنَ ﴿٦﴾ (الجاثيه:1_6)

”حم، ڪتاب جو نازل ڪرڻ الله زبردست (۽) حڪمت واري جي طرفان آهي. بيشڪ آسمانن ۽ زمين ۾ ايمان وارن لاءِ نشانيون آهن. ۽ اوهان جي ۽ جيڪي جانور پکيڙي ٿو تن جي پيدا ڪرڻ ۾ انهن

> ماڻهن لاءِ نشانيون آهن، جيڪي يقين ڪن ٿا. ۽ رات ۽ ڏينهن جي بدلجڻ ۾ ۽ جو رزق الله آسمان مان لاٿو پوءِ ان سان زمين کي ان جي مرڻ کان پوءِ جياريائين، تنهن ۾ ۽ هوائن جي ڦير ڦار ۾ انهن ماڻهن لاءِ نشانيون آهن، جيڪي عقل کان ڪم وٺن ٿا. (اي پيغمبر!) اهي الله جون آيتون آهن، جيڪي توکي صحيح نموني پڙهي ٻڌايون ٿا، پوءِ الله ۽ سندس آيتن کي ڇڏي ڪهڙي ڳالهہ تي ايمان آڻيندا؟“

قرآن جبري ايمان جوقائل نہ آهي، بلڪ هو اهڙي ايمان جو قائل آهي جيڪو دل جي بصيرت ۽ پنهنجي سوچ ويچار ۽ پنهنجي اختيار سان آندل هجي. تنهن ڪري قرآن مجيد مئومنن جي هڪ صفت اها ٻڌائي آهي تہ اهي الله تبارڪ و تعاليٰ جي آيتن تي بنا سوچڻ ۽ سمجهڻ جي ٻوڙا ۽ انڌا ٿي نٿا ڪرن، بلڪ هو انهي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪن ٿا ۽ پنهنجي بصيرت ۽ سمجهہ سان انهن کي صحيح نموني سمجهن ٿا، ۽ سمجهڻ کان پوءِ ان تي عمل ڪن ٿا.

قرآن فرمائي ٿو:

وَالَّذِيْنَ اِذَا ذُكِّرُوْا بِاٰيٰتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوْا عَلَيْهَا صُمًّا وَّعُمْيَانًا ﴿٧٣﴾ (الفرقان: 73)

> ”۽ اهي جن کي جڏهن سندن پالڻهار جي آيتن سان نصيحت ڪئي وڃي ٿي تہ انهن تي ٻوڙا ۽ انڌا ٿي نٿا ڪرن.“

ڇو تہ الله تبارڪ و تعاليٰ انسان کي سوچڻ ۽ سمجهڻ جي صلاحيت سان نوازي ان کي ڀلائيءَ ۽ برائيءَ مان ڪنهن هڪ واٽ جي چونڊ جو اختيار ڏنو آهي. جيڪي ماڻهو سوچڻ ۽ سمجهڻ جي اها صلاحيت استعمال نٿا ڪن. قرآن مجيد اهڙن ماڻهن کي جانورن سان تشبيهہ ڏئي ٿو:

وَلَقَدْ ذَرَاْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيْرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ ۖ لَهُمْ قُلُوْبٌ لَّا يَفْقَهُوْنَ بِهَا ۚ وَلَهُمْ اَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُوْنَ بِهَا ۚ وَلَهُمْ اٰذَانٌ لَّا يَسْمَعُوْنَ بِهَا ۭ اُولٰۗىِٕكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ ۭ اُولٰۗىِٕكَ هُمُ الْغٰفِلُوْنَ ﴿١٧٩﴾ (الاعراف:179)

> ”۽ بيشڪ اسان جهنم لاءِ گهڻائي جن ۽ انسان پيدا ڪيا آهن، انهن کي اهڙيون دليون آهن جن سان (حق کي) نہ ٿا سمجهن ۽ انهن کي

> اهڙيون اکيون آهن جن سان (حق کي) نٿا ڏسن. ۽ انهن کي اهڙا ڪن آهن جن سان (حق کي) نہ ٿا ٻڌن، اهي ڍورن وانگر آهن بلڪ اهي (انهن کان بہ) وڌيڪ (ڪريل ۽) گمراهہ آهن، اهي ئي بي خبر آهن.“

قرآن بار بار خدائي آيتن تي غور ۽ فڪر جي دعوت ڏئي ٿو ۽ اهي ماڻهو جيڪي قرآن پڙهڻ ۽ اسلام جي دعويٰ رکڻ جي باوجود پنهنجي اڳين روش نٿا ڇڏن بلڪ قرآن جي ڳالهہ يا حڪم ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏين ٿا، ۽ ان تي عمل نٿا ڪن، قرآن اهڙن ماڻهن کي لعنتي قرار ڏئي ٿو.

> أُولَٰٓئِكَ الَّذِيْنَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فَاَصَمَّهُمْ وَ اَعْمٰٓى اَبْصَارَهُمْ ﴿٢٣﴾ اَفَلَا يَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ اَمْ عَلٰى قُلُوْبٍ اَقْفَالُهَا ﴿٢٤﴾ (محمد:23_24)

> ”اهي ئي آهن جن تي الله لعنت ڪئي آهي پوءِ ان ڪين ٻوڙو ڪيو ۽ سندن اکين کي انڌو ڪيو. ڇا پوءِ اهي قرآن ۾ ڌيان نٿا ڪن يا تہ (سندن) دلين تي (خودغرضين) جا تالا لڳل آهن.“

ڇا عام انسان قرآن نٿو سمجهي سگهي؟

اڄ ڪالهہ عام انسانن کي قرآن کان پري رکڻ جي لاءِ باقاعدگيءَ سان هڪ منظم مهم هلائي پئي وڃي تہ. جيستائين اوهين درزن کن ٻيا مددي علم نہ پڙهندئو، تيستائين اوهان کي قرآن سمجهہ ۾ نہ ايندو، اوهان جو ڪم اهو آهي تہ صرف قرآن مجيد جي تلاوت ڪريو، يا قرآن مجيد پڙهي پنهنجن مردن کي ثواب بخشيو، باقي قرآن تي غور نہ ڪجو، متان گمراهہ نہ ٿي وڃو. ڇو تہ قرآن اوهان جي سمجهہ کان مٿي آهي. اها هڪ انسان دشمن مهم آهي، ۽ انسانيت کي پنهنجو غلام بڻائڻ جي سازش آهي. ڇو تہ قرآن اهو واحد ڪتاب آهي جيڪو انسانيت کي انسانن جي غلاميءَ مان ڪڍي خدائي توحيد ڏانهن سڏي ٿو. انسانيت کي پنهنجو غلام بڻائڻ جي ذهنيت رکندڙ مذهبي طبقي وارا يا سرمائيدار يا خدائي خلق تي ڏاڍ ۽ ظلم سان حڪمراني ڪندڙ اهي ڪيئن چاهيندا تہ خدا جي اٻوجهہ مخلوق خدا جو پيغام سمجهي! جيڪڏهن اهي خدا جو پيغام سمجهي ويا تہ اسان جي

چڱ مڙسي چٽ ٿي ويندي، رسول الله ﷺ جن جي زندگيءَ تي نظر وجهو انهن ٽن قسمن جا ماڻهو ئي هئا جيڪي قرآن جا سڀ کان وڏا دشمن ٿي بيٺا. مڪي ۾ سرمائيدارانہ ذهنيت رکندڙ وڏيرا هئا، جيڪي قرآن ۽ توحيد جا صرف ان جي ڪري مخالف ٿي بيٺا تہ متان عام ماڻهو اهو پيغام مڃي وٺن، ۽ اسان جي چنبي مان نڪري وڃن. نبي اڪرم ﷺ جن مديني ۾ آيا تہ مديني ۾ ٻيو ڪو دشمن ڪو نہ هو، اهي ئي ماڻهو سڀ کان وڏا دشمن ٿي بيٺا جيڪي مذهبي روپ ڌاري انسانيت کي پنهنجو غلام رکڻ چاهين پيا. انهن ڏٺو تہ جيڪڏهن رسول ﷺ جن جو پيغام ماڻهو مڃي وٺن ٿا تہ اهي اسان جي غلاميءَ مان نڪري ويندا، تنهن ڪري انهن ننهن چوٽيءَ جو زور لڳائي اسلام جي مخالفت ڪئي. اهي توريت جا ڄاڻو هئا، خدائي علمن جا وڏا عالم هئا. انهن کي سئو فيصد يقين هو تہ محمد ﷺ الله جو سچو رسول آهي، بلڪ قرآن تہ ايترو بہ چوي ٿو تہ اهي نبي اڪرم ﷺ جن کي ائين سڃاڻن ۽ صحيح سمجهن پيا، جيئن اهي پنهنجن پٽن کي سڃاڻيندا آهن. بلڪ پٽن کان بہ وڌيڪ نبي اڪرم ﷺ جن جي صداقت کي سڃاڻن پيا. حقيقت سمجهڻ جي باوجود هو پنهنجن ذاتي غرضن جي لاءِ حق جا مخالف ٿي بيٺا ۽ حق سان ٽڪراءُ ۾ اچي ويا.

قرآن جو پيغام مڪي ۽ مديني کان ٻاهر جڏهن بين الاقوامي طور تي ڦهلجڻ لڳو تہ قيصر ۽ ڪسريٰ جيڪي انسانيت کي پنهنجو سياسي غلام بڻايون وينا هئا. اهي قرآن جا سڀ کان وڏا دشمن ٿي بيٺا.

اج ڪلهہ بہ صورتحال ساڳي ئي آهي، پر ان جو افسوسناڪ پهلو هي آهي تہ اج اسان جو مذهبي طبقو ڪٿي شعوري ۽ ڪٿي لاشعوري طور تي سرمائيدارن ۽ عالمي قوتن جي ونگار وهي رهيو آهي ۽ سڄو زور اهڙي نظام تعليم تي ڏئي رهيو آهي. جنهن تحت صرف اهي ماڻهو پيدا ٿين ٿا جيڪي معاشي طور تي سرمائيدارن جا ڳيجهو ۽ غلام هجن ٿا، ۽ انهن جي ئي نوڪري ڏيندا وتن ٿا، جڏهن انسانيت جا رهبر ئي سرمائيدارن جا غلام بڻجي وڃن تہ پوءِ خدا جي خلق جو ڇا ٿيندو؟ ۽ ان جو جوابدار ڪير هوندو؟ فَيا ويلتايا حسرتا!!

اهو نتيجو آهي قرآن کان دوريءَ جو. جو اڄ امت مسلمہ ذلت جي پستين ۾ ڪاهي پئي آهي. قرآن جو محافظ ۽ شارح مذهبي طبقو انساني غلاميءَ جي مختلف طريقن تي مزاحمت ڪرڻ بجاءِ چند رسمن کي مڪمل دين سمجهيون ويٺو آهي. انسانيت کي سرمائيدارن جي ظلم ۽ استحصال کان بچائڻ جي بجاءِ هو هر موقعي تي پنهنجن مالي مفادن خاطر سرمائيدار جو ساٿي بڻجي وڃي ٿو. ڇو تہ هو سرمائيدار جي ساٿ کانسواءِ پنهنجو جهان جوڙي نٿو سگهي.

قرآن سچ پچ هدايت، نجات ۽ هر قسم جي ظلمن ۽ استحصال کان ڇوٽڪاري جو ذريعو آهي، جڏهن قرآن آيو ئي انسانن جي هدايت ۽ ڇوٽڪاري جي لاءِ آهي تہ پوءِ اهو ڪيئن چئي سگهجي ٿو تہ جيستائين اوهين درزن کن مددي علم نہ سمجهندؤ تيستائين اوهان کي الله جو قرآن سمجهہ ۾ نہ ايندو؟ ڇا ان کان وڌيڪ بہ ٻيو ڪو خدا جي ڪلام سان ظلم ٿي سگهي ٿو؟ جڏهن تہ قرآن صاف طور تي چئي ٿو تہ الله جو ڪتاب صاف، سٺرو، سهنجو ۽ فصيح آهي. ان ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڏکيائي نہ آهي. هو هر دور جي حالتن سان ٺهڪندڙ ۽ هر حال ۾ انسانيت جي رهنمائي ڪندڙ آهي. رب ذوالجلال جو فرمان آهي:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْٓ اَنْزَلَ عَلٰي عَبْدِهِ الْكِتٰبَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَّهٗ عِوَجًا ۜ ۝١ (الڪهف:1)

”سڀ تعريفون الله لاءِ آهن جنهن پنهنجي ٻانهي تي ڪتاب لاٿو ۽ ان ۾ ڪا ڏنگائي نہ رکيائين.“

ان ساڳي مفهوم کي سورة الزمر ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِيْ عِوَجٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُوْنَ ۝٢٨ (الزمر:28)

”(اهو) عربي (زبان ۾) قرآن آهي جنهن ۾ ڪا ڏنگائي نہ آهي تہ من اهي پرهيزگار ٿين.“

ان جا احڪام صاف سٿرا آهن، انهن ۾ ڪنهن به قسم جو مونجهارو نه آهي، غور ۽ فڪر رکندڙ ماڻهو انهن مان لاڀ حاصل ڪري سگهن ٿا ۽ خدائي آيتن مان فيضياب ٿي سگهن ٿا. قرآن فرمائي ٿو:

كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيٰتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُوْنَ ۙ﴿۲۱۹﴾ (البقره:219)

”اهڙي طرح الله اوهان لاءِ آيتون بيان ڪري ٿو مَن اوهين سوچو.“

الله تبارڪ و تعاليٰ انسانذات جي سڌاري ۽ اصلاح جي لاءِ مختلف طريقن سان پنهنجيون آيتون ۽ احڪام کولي کولي بيان فرمايا آهن ته جيئن انسان انهن آيتن کي سمجهي پنهنجيون من مستيون ۽ نفساني خواهشون ڇڏي خدائي واٽ وٺي، قرآن فرمائي ٿو:

اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيٰتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُوْنَ ﴿۶۵﴾ (الانعام:65)

”ڏس! ته ڪيئن اسين نموني نموني سان ڳالهيون بيان ڪريون ٿا من اهي سمجهن“.

الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن مجيد ۾ هڪ هڪ ڳالهه ڪيترن ئي طريقن سان بيان ڪئي آهي ته جيئن انسان کي سمجهڻ ۾ آساني ٿي، پوءِ جيڪي ماڻهو الله تبارڪ و تعاليٰ جي ڪتاب کي سمجهن ٿا، ۽ خدائي حڪمتن تي آگاهه ٿين ٿا، اهي الله تبارڪ و تعاليٰ جي خوف کان ڏڪي وڃن ٿا، ۽ پنهنجي حال جو اصلاح ڪري وٺن ٿا. قرآن انسان کي واضح ٻڌائي ته اهي ئي هدايت يافته آهن، باقي جن تي قرآن اثر نٿو ڪري، اهي گمراهه آهن، انهن کي ڪٿان به هدايت ڪا نه ملندي، رب ذوالجلال جو فرمان آهي.

اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيْثِ كِتٰبًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ ڰ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ۚ ثُمَّ تَلِيْنُ جُلُوْدُهُمْ وَقُلُوْبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ ۭ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِيْ بِهٖ مَنْ يَّشَاۗءُ ۭ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ هَادٍ ﴿۲۳﴾ (الزمر:23)

” الله نهايت سٺو ڪلام ڪتاب نازل ڪيو جنهن جون ڳالهيون هڪ ٻئي جهڙيون (۽ هڪ ڳالهه جي سمجهاڻ لاءِ بار بار) دهرايل آهن، ان جي ٻڌڻ سان انهن (ماڻهن) جي کلن (جا وار) ڪانڊارجن ٿا جيڪي

> پنهنجي پالينڌڙ کان ڏڄن ٿا وري سندن کلون ۽ سندن دليون الله جي ياد تي نرم ٿين ٿيون. هي (قرآن) الله جي هدايت آهي جنهن کي وڻيس تنهن کي ان سان هدايت ڪري ٿو ۽ جنهن کي الله گمراهہ ڪري ٿو تنهن کي ڪو بہ هدايت ڪندڙ نہ آهي.“

قرآن کي واضح ۽ کولي بيان ڪرڻ الله تبارڪ و تعاليٰ جي ذميواري آهي، اهو ذمو الله تبارڪ و تعاليٰ پاڻ کنيو آهي، قرآن فرمائي ٿو:

لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ ﴿١٦﴾ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهٗ وَ قُرْاٰنَهٗ ﴿١٧﴾ فَاِذَا قَرَاْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهٗ ﴿١٨﴾ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهٗ ﴿١٩﴾ (القيامه:16_19)

> ”(اي رسول) پنهنجي زبان کي ان سان هن لاءِ نہ چور تہ اهو جلد ياد ڪري وٺين ڇو تہ ان جو گڏ ڪرڻ ۽ ان جو پڙهڻ اسان جي ذمي آهي. پوءِ جڏهن اسين قرآن پڙهون تڏهن تون قرآن جي پڙهڻ کي ٻڌندو رهہ. وري ان جو مطلب سمجهائڻ(بہ) اسان جي ئي ذمي آهي.“

قرآن مجيد نصيحت وٺندڙن جي لاءِ ۽ ان کي سمجهڻ جي جستجو ۽ طلب رکندڙن جي لاءِ بلڪل عام فهم ۽ آسان آهي. هو فصاحت ۽ بلاغت ۾ اونچي ۽ اعليٰ درجي تي هئڻ جي باوجود نصيحت ۽ هدايت حاصل ڪرڻ جي لاءِ ايترو آسان ۽ سولو آهي، جو جيڪڏهن ڪو قرآن جو طالب حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ عربي ادب ۽ گرامر جي ڪتابن جي پڙهڻ کانسواءِ بہ قرآن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو تہ هو يقين سان قرآن مجيد سمجهي ويندو. قرآن جو اعلان آهي:

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُّدَّكِرٍ ﴿١٧﴾ (القمر:17)

> ”۽ اسان قرآن سمجهڻ لاءِ سولو ڪيو پوءِ آهي ڪو نصيحت وٺڻ وارو.“

انسان جي طبيعت آهي تہ هو واقعن ۽ قصن مان جلدي عبرت حاصل ڪري وٺندو آهي ۽ پنهنجي حال جو سڌارو ڪندو آهي، قرآن انسانن جي

لاءِ عبرت آموز ۽ نصيحت آموز قصا بيان ڪري ٿو ته جيئن هو انهن مان عبرت حاصل ڪري، پنهنجي حال جو اصلاح ۽ سڌارو ڪن. قرآن فرمائي ٿو:

فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ ﴿١٧٦﴾ (الاعراف:176)

”پوءِ (انهن کي اهو) احوال ٻڌاءِ من اهي فڪر ڪن.“

قرآن مجيد قيامت تائين ايندڙ انسانن جي لاءِ الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان حجت ۽ دليل آهي. جيڪو ايمان وارن کي خدائي واٽ وٺائيندو رهندو. قرآن جو اعلان آهي.

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَكُمْ بُرْهَانٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَاَنْزَلْنَآ اِلَيْكُمْ نُوْرًا مُّبِيْنًا ﴿١٧٤﴾ فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا بِاللّٰهِ وَاعْتَصَمُوْا بِهٖ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِيْ رَحْمَةٍ مِّنْهُ وَفَضْلٍ ۙ وَّيَهْدِيْهِمْ اِلَيْهِ صِرَاطًا مُّسْتَقِيْمًا ﴿١٧٥﴾ (النساءِ:172_175)

”اي انسانو! اوهان وٽ اوهان جي پالڻهار جي طرفان هڪ سند آئي آهي ۽ اسان اوهان ڏي ظاهر نور (قرآن) لاٿو آهي پوءِ جن الله تي ايمان آندو ۽ ان کي مضبوط جهليو تن کي پنهنجي طرفان رحمت ۽ فضل ۾ داخل ڪندو ۽ انهن کي پاڻ ڏي سڌو رستو ڏيکاريندو.

تعليم الڪتاب:

الله تبارڪ و تعاليٰ جو اهو دستور ۽ قانون رهيو آهي ته هو تيستائين ڪنهن به قوم کي عذاب ۾ تباهه نه ڪندو آهي، جيستائين انهن ڏانهن اتمام حجت جي لاءِ پنهنجو ڪو معلم ۽ رسول نه موڪلي. جڏهن قومون تهذيب ۽ شرافت جا ليڪا لتاڙي تباهيءَ جي ڪناري تي پهچنديون آهن ته الله تبارڪ و تعاليٰ انهن ڏانهن انهن جي اصلاح ۽ سڌاري جي لاءِ پنهنجو ڪو حاذق حڪيم ۽ پيغمبر موڪليندو آهي، جيڪو انهن کي الاهي حڪمتون ۽ خدائي تعليم سيکاريندو آهي ۽ انهن جو اصلاح ڪندو آهي.

قرآن جو اعلان آهي:

وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى حَتّٰى يَبْعَثَ فِيْٓ اُمِّهَا رَسُوْلًا يَّتْلُوْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتِنَا ۚ
(القصص:59)

”۽ تنهنجو پالیندڙ ڳوٺن کي (تيسين) برباد ڪرڻ وارو نہ آهي جيسين انهن مان وڏي ڳوٺ ۾ ڪو رسول نہ موڪلي جو انهن کي اسان جون آيتون پڙهي ٻڌائي.

اهو ئي سبب آهي جو پاڻ سڳورن کان پهريان جڏهن دنيا تباهيءَ جي ڪناري تي پهتي هئي تہ الله تبارڪ و تعاليٰ انسانيت کي بچائڻ جي لاءِ پنهنجي آخري پيغمبر ۽ معلم ڪائنات حضرت محمد ﷺ جن کي موڪليو تہ جيئن هو ماڻهن کي خدائي پيغام کان آگاهہ ڪري. قرآن فرمائي ٿو:

وَ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيْهِمْ (النحل: 44)

”۽ اسان توڏي قرآن نازل ڪيو هن لاءِ تہ جو انهن ڏي نازل ڪيو ويو آهي سو ڪين کولي ٻڌائين.“

پاڻ سڳورن خدا جي ان پيغام کي خدا جي خلق تائين پهچائڻ جي لاءِ دعوت ۽ تبليغ سان گڏ تعليم ۽ تعلم جو ڪم پڻ شروع ڪيو تہ جيئن ماڻهو قيامت تائين اهو دين ۽ قرآن سکندا رهن. ڇو تہ پاڻ سڳورا خدا جي ڪتاب ۽ ڪلام جا معلم ۽ شارح آهن.

ڪتاب الله. جي تعليم پاڻ سڳورن جي منصبي ذميوارين ۾ شامل هئي، ۽ هر رسول خدائي احڪامن جو معلم ۽ شارح هوندو آهي، پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

مابعث نبی الله الا محلاً و محرما (رواه مسلم)

الله تعاليٰ هر نبيءَ کي حلال ۽ حرام ڪندڙ ڪري موڪليو آهي.

پاڻ سڳورا بہ الله تبارڪ و تعاليٰ جي آخري ڪتاب قرآن مجيد جا معلم ۽ شارح آهن. قرآن فرمائي ٿو:

اَلَّذِيْنَ يَتَّبِعُوْنَ الرَّسُوْلَ النَّبِيَّ الْاُمِّيَّ الَّذِيْ يَجِدُوْنَهٗ مَكْتُوْبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰىةِ وَالْاِنْجِيْلِ
يَاْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوْفِ وَيَنْهٰىهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبٰتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبٰٓئِثَ وَيَضَعُ

عَنۡهُمۡ اِصۡرَهُمۡ وَالۡاَغۡلٰلَ الَّتِىۡ كَانَتۡ عَلَيۡهِمۡ‌ؕ فَالَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا بِهٖ وَعَزَّرُوۡهُ وَنَصَرُوۡهُ وَاتَّبَعُوا النُّوۡرَ
الَّذِىۡۤ اُنۡزِلَ مَعَهٗۤ‌ ۙ اُولٰۤـئِكَ هُمُ الۡمُفۡلِحُوۡنَ ﴿۱۵۷﴾ (الاعراف:157)

”جيڪي ان نبي امي رسول جي پيروي ڪن ٿا جنهن (جي وصفن) کي پاڻ وٽ تورات ۽ انجيل ۾ لکيل ڏسن ٿا جو انهن کي چڱي ڪم جو حڪم ڪري ٿو ۽ بڇڙي ڪم کان روڪي ٿو ۽ انهن لاءِ پاڪ شيون حلال ڪري ٿو ۽ ناپاڪ شيون مٿن حرام ڪري ٿو ۽ سندن بار ۽ جيڪي طوق مٿن هئا سي انهن تان لاهي ٿو. پوءِ جن ان تي ايمان آندو ۽ ان جي عزت ڪئي ۽ ان جي مدد ڪئي ۽ ان نور (قرآن) جا تابع ٿيا جو ان سان لاٿو ويو آهي. سي ئي ڪامياب آهن.“

اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد پاڻ سڳورن جي هر حڪم جي اطاعت جو حڪم ڏئي ٿو.

قرآن فرمائي ٿو:

وَمَاۤ اٰتٰٮكُمُ الرَّسُوۡلُ فَخُذُوۡهُ‌ ۚ وَمَا نَهٰٮكُمۡ عَنۡهُ فَانۡتَهُوۡا‌ ۚ (الحشر:7)

”۽ (اي مسلمانو!) جو ڪجهه اوهان کي رسول ڏئي ته ان کي وٺو ۽ جنهن کان اوهان کي روڪي ته ان کان رڪجي وڃو“.

هي حقيقت آهي ته قرآن مجيد صرف اصول ۽ قاعدا ۽ قانون ٻڌائي ٿو انهن جي تشريح ۽ وضاحت نٿو ٻڌائي، قرآن مجيد ۾ اڪثر احڪام اجمالي طور تي بيان ڪيا ويا آهن. مثال طور تي نماز جي لاءِ صرف ايترو چيو ويو آهي ته . ”اقيموا الصلواة“ (نماز قائم ڪريو) اهو نه ٻڌايو ويو آهي ته نماز جو عملي طريقو ڪهڙو آهي، ان جا وقت ڪهڙا آهن؟ ان جون رڪعتون ۽ تعداد گهڻو آهي، اهو سڀ ڪجهه اسان کي پاڻ سڳورن جي سنت مان ملي ٿو ۽ پاڻ سڳورن جي سنت قرآن جو شرح ۽ تفسير آهي.

تعليم الڪتاب جي فضيلت:

قرآن مجيد وحيءَ جو آخري پيندار آهي، جيڪو پاڻ سڳورن پنهنجي پوري زندگي صحابه ڪرام کي سيڪاريو ۽ انهن کي خدائي معرفت کان

آگاهہ ڪيو ۽ انهن جي دلين جو تزڪيو ڪري، انهن کي دين اسلام جي روشن ڏيئي سان منور ڪري ڇڏيو. قرآن مسلمانن کي حڪم ڏئي ڇڏيو تہ هر قوم مان ڪن ماڻهن کي پاڻ سڳورن جي صحبت ۾ رهي، علم حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ اهو پنهنجي قوم تائين پهچائڻ گهرجي. قرآن فرمائي ٿو:

فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَآئِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوْا فِي الدِّيْنِ وَلِيُنْذِرُوْا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُوْٓا اِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُوْنَ ﴿۱۲۲﴾ (التوبہ:122)

”پوءِ انهن جي سڀ ڪنهن جماعت مان هڪ هڪ ٽولي ڇو نہ نڪتي تہ پاڻ ۾ دين جي سمجهہ پيدا ڪن ۽ پنهنجي قوم کي ڊيڄارين جڏهن انهن ڏي موٽي اچن، من اهي ڊڄن“

اتان معلوم ٿيو تہ خدائي علمن جي سرچشمي مان بهره ور ٿيڻ کان پوءِ ان کي پاڻ تائين محدود ناهي رکڻو بلڪہ ان کي پنهنجي قوم ۽ پوري انسانيت تائين پهچائڻو آهي.

۽ ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ سڀ کان وڏيڪ رتبي ۽ مان وارو علم الله تعاليٰ جي ڪتاب قرآن جو علم آهي، اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد جو علم سکندڙ ۽ سيکاريندڙ کي سڀ کان پهلو انسان قرار ڏنو ويو آهي. پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

”خيرکم من تعلم القرآن و علمہ“ (بخاري2/52)

”اوهان ۾ پهلي ۾ پهلو انسان اهو آهي جيڪو قرآن پاڻ سکي ۽ ٻين کي سيکاري.“

قرآن شريف سکڻ يا سيکارڻ جو مطلب آهي تہ اهو پڙهي، سمجهي ان تي عمل ڪيو وڃي، ڇو تہ قرآن مان لاڀ تڏهن ئي حاصل ٿيندو. جڏهن ان تي عمل ڪيو وڃي پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

”تعلموا القرآن وعلموه واقرؤا وقوموا به فان مثل القرآن لمن تعلمه فقرءَ وقام به كمثل جراب محشو مسكا يفوح ريحه فی كل مكان و مثل من تعلمه ويرقد وهو فی جوفه كمثل جراب اوكی علی مسك“ (رواه ترمذي)

” قرآن سکو ۽ ٻين کي سيکاريو ۽ اهو پڙهو ۽ ان تي عمل ڪيو ڇو جو جنهن قرآن سکيو ۽ پڙهيو ۽ ان تي عمل ڪيو ان جو مثال مشڪ سان ڀريل ٿيلهي وانگر آهي. جنهن مان هٻڪار پئي نڪري ۽ جنهن قرآن سکيو ۽ ان تي عمل نه ڪيو ان جو مثال ان ٿيلهي وانگر آهي جنهن ۾ مشڪ ڀيل هجي پر ان جو منهن بند ڪري ڇڏجي.“

هڪ ٻي حديث شريف ۾ ان مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

”من قرءَ القرآن فاستظهره فاحل حلاله وحرم حرامه ادخله الله به الجنة وشفعه فی عشرة من اهل بيته كلهم قد وجبت لهم النار“ (جامع الترمذي 114/2)

”جنهن قرآن پڙهيو پوءِ ان جي حلال ڪيل شين کي حلال سمجهيائين ۽ حرام ڪيل شين کي حرام سمجهيائين ته الله کيس قرآن جي صدقي جنت ۾ داخل ڪندو ۽ سندس گهر جي ڏهن اهڙن ڀاتين جي باري ۾ سندس شفاعت قبول ڪندو. جن تي جهنم واجب ٿيل هوندو.“

انسان جا ڪي عمل اهڙا هوندا آهن، جو ان جي مري وڃڻ کان پوءِ ان کي انهن عملن جو ثواب ملندو رهندو آهي، قرآن مجيد جي تعليم ۽ سکيا ڏيڻ پڻ اهڙي قسم جو عمل آهي. جنهن جو ثواب مرڻ کان پوءِ به ملندو رهندو، پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

من علم آيت من كتاب الله عزوجل كان له ثوابها ما تليت

”جنهن الله جي ڪتاب مان هڪ آيت به سيکاري جيستائين ان جي تلاوت ڪئي ويندي ان کي ان جو ثواب ملندو رهندو.“

هڪ ٻي حديث شريف ۾ ان مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

ان مما يلحق المؤمن من عمله وحسناته بعد موته علما علمه ونشره (ابن ماجه)

”مؤمن جا اهي عمل ۽ نيڪيون جيڪي ان جي مرڻ کان پوءِ بہ ان کي ملنديون رهنديون آهن انهن مان هڪ، علم آهي جيڪو ان ماڻهن کي سيکاريو ۽ ڦهلايو.“

قرآن مجيد جي تعليم ۾ سکيا ڏيندڙ الله تبارڪ و تعاليٰ جا مقرب آهن. الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙن ٻانهن تي فخر فرمائي ٿو پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

ما اجتمع قوم فی بیت من بیوت الله تبارك و تعالیٰ یتلون کتاب الله عزوجل ویتدا رسونه بینهما الانزلت علیهم السکینت وغشیتهم الرحمت وحفتهم الملائکت و ذکرهم الله فیمن عندہ. (سنن ابي دائود، 215/1)

” الله جي گهرن (مسجدن) ۾ جيڪي بہ ماڻهو گڏ ٿين الله جي ڪتاب جي تلاوت ڪن ۽ هڪ ٻئي کي قرآن پڙهائن تہ انهن تي سڪون نازل ٿيندو آهي ۽ الله جي رحمت کين ڍڪي وٺندي آهي ۽ ملائڪ انهن کي ڍڪي وٺندا آهن ۽ الله تعاليٰ (فخر مان) پاڻ وٽ موجود (ملائڪن) سان انهن جو تذڪرو ڪندو آهي.“

قرآن مجيد جي تعليم جا اهي سڀ فائدا تڏهن حاصل ٿيندا، جڏهن ان تي عمل ڪيو وڃي، عمل سان ئي انسان کي دنياوي ۽ اخروي سعادتون ملنديون، پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

من قرء القرآن وعمل بما فیه البس والداہ تاجاً یوم القیٰمت ضوءہ احسن من ضوءِ الشمس فی بیوت الدنیا لوکانت فیکم فما ظنکم بالذی عمل بهٰذا (سنن ابي دائود 214/1)

”جنهن قرآن پڙهيو ۽ ان تي عمل ڪيو تہ قيامت جي ڏينهن سندس پيءُ ماءُ کي اهڙو تاج پارايو ويندو جنهن جي روشني دنيا جي گهرن ۾ (پوندڙ) سج جي روشنيءَ کان وڌيڪ هوندي، جيڪڏهن سج اوهان ۾ لهي اچي اوهان جو ان بابت ڇا گمان آهي، جنهن ان تي عمل ڪيو: (يعني ان جو درجو سندس والدين کان بہ وڌيڪ اوچو هوندو).

قرآن پڙهي ان تي عمل نہ ڪندڙ جو حشر:

حضرت عمرو بن شعيب رضي الله تعاليٰ عنه پنهنجي پيءُ کان اهو پنهنجي ڏاڏي کان روايت ڪري ٿو تہ مون رسول الله ﷺ جن کان ٻڌو فرمائن پيا: قيامت جي ڏينهن قرآن مجيد کي هڪ مرد جي شڪل وٺرائي ويندي، ۽ هڪ ماڻهوءَ کي آندو ويندو. جيڪو قرآن جو پڙهندڙ بي عمل هوندو. قرآن مجيد ان جي خلاف فرياد ڪندو: اي منهنجا الله! هن مون کي ڪنيو (پڙهيو) هو پر ڏاڍو خراب ڪڻندڙ (پڙهندڙ) هو. منهنجي حدن جي لتاڙ ڪيائين. منهنجي فرمانبرداري نہ ڪيائين. قرآن ان تي فريادون ڪندو رهندو تان جو الله تعاليٰ قرآن کي چوندو: اهو ماڻهو تنهنجي حوالي ڪجي ٿو: (جيئن وڻئي ائين ڪرينس تنهن تي) قرآن مجيد ان کي هٿ مان وٺندو. تيستائين ان کي نہ ڇڏيندو جيستائين ان کي ناسن ڀر جهنم ۾ نہ اڇليو وڃي! هڪ ٻي ڀلاري شخص کي آندو ويندو جنهن قرآن جي حڪمن تي عمل ڪيو هوندو. قرآن عرض ڪندو: منهنجا الله! هن مون کي ڪنيو (پڙهيو) ۽ ڏاڍو ڀلو ڪڻندڙ (پڙهندڙ) هو. منهنجي حدن جي حفاظت ڪيائين، منهنجن حڪمن تي عمل ڪيائين، منهنجي نافرماني نہ ڪيائين ۽ منهنجي تابعداري ڪيائين، ان جي تعريف ڪندو رهندو تان جو الله تعاليٰ کيس چوندو: اهو ماڻهو تنهنجي حوالي ڪجي ٿو: قرآن مجيد ان کي تيستائين نہ ڇڏيندو جيستائين کيس (جنت ۾) پٽ جو (ريشمي) وڳو بادشاهي تاج ۽ شراباً طهوراً نہ پياري. (المصنف لابن ابي شيبہ 7/149.18)

قرآن پڙهي ان تي عمل نہ ڪندڙ کي منافق قرار ڏنو ويو آهي. حضرت ابو سعيد رضي الله تعاليٰ عنہ کان روايت آهي، فرمائي ٿو تہ: آءٌ رسول الله ﷺ جن کان ٻڌم، فرمائن پيا: مون کان پوءِ نااهل ماڻهو پيدا ٿيندا، جيڪي قرآن پڙهندا پر قرآن سندن نڙين کان هيٺ نہ لهندو." ۽ قرآن مجيد ٽن (قسمن جا) ماڻهو پڙهندا آهن (1) مؤمن (2) منافق (3) فاجر. وليد بن قيس تابعي جو چوڻ آهي تہ منافق قرآن پڙهندو تہ سهي پر ان جو انڪار ڪندو (ان تي عمل نہ ڪندو) فاسق فاجر قرآن پڙهي ان جي ڪمائي (عوض) ڪائيندو ۽ مؤمن قرآن تي ايمان آڻيندو (۽ عمل ڪندو) (صحيح ابن حبان

(67/2

هڪ ٻي روايت ۾ ان جو مثال هن ريت بيان ڪيو ويو آهي، حضرت ابو موسيٰ اشعري ؓ کان روايت آهي تہ رسول الله ﷺ جن فرمايو: اهو مئومن جيڪو قرآن پڙهي ٿو ان جو مثال ترنج وانگر آهي، جنهن جي خوشبو بہ سٺي آهي تہ ذائقو بہ سٺو اٿس، اهو مئومن جيڪو قرآن نٿو پڙهي، ان جو مثال کارڪ جيان آهي، جنهن ۾ خوشبوءِ نہ آهي پر ان جو ذائقو سٺو آهي. اهو منافق جيڪو قرآن پڙهي ٿو ان جو مثال عطر وانگيان آهي، جنهن جي خوشبوءِ سٺي آهي پر ذائقو ڪڙو آهي، ۽ اهو منافق جيڪو قرآن نٿو پڙهي ان جو مثال ٿوهہ وانگر آهي، جو ان ۾ خوشبوءِ بہ نہ آهي ۽ ذائقو بہ ڪڙو اٿس. (رواه بخاري: 751/2)

قرآن کي ڪمائيءَ جو ذريعو نہ بڻائجي:

قرآن مجيد الله تبارڪ و تعاليٰ جو آخري ۽ ابدي ڪتاب آهي، ۽ ان جا احڪام قيامت تائين ايندڙ انسانن جي لاءِ هڪ جهڙا آهن، تنهن ڪري هر اهو ماڻهو جيڪو قرآن سمجهي ٿو ان لاءِ ضروري آهي تہ هو ٻين تائين خدا جو اهو پيغام پهچائي ۽ ان ۾ ڪنهن بہ قسم جي هيراڦيري نہ ڪري ۽ نہ ئي ان جو ملهہ ۽ عوض وٺي ڇو تہ قرآن ۽ دين ايترو قيمتي آهي جو دنيا جا سمورا خزانا ان جي مقابلي ۾ مڇرجي پر برابر بہ اهميت نٿا رکن، تنهن ڪري قرآن مجيد جي عوض ملندڙ پئسن کي ٿورو ملهہ قرار ڏنو ويو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَلَا تَشْتَرُوْا بِاٰيٰتِىْ ثَمَنًا قَلِيْلًا ۡ وَّاِيَّاىَ فَاتَّقُوْنِ ﴿٤١﴾ (البقره: 41)

"۽ منهنجي آيتن تي ٿورڙو ملهہ نہ وٺو ۽ مون کان ئي ڊڄندا رهو."

پاڻ سڳورن پڻ پنهنجي امت کي اهڙي قسم جي تلقين فرمائي آهي، حضرت امير معاويہ ؓ کان روايت آهي فرمائي ٿو تہ: آءٌ رسول الله ﷺ جن کان ٻڌو فرمائن پيا: اوهان قرآن سکو ۽ سکڻ کان پوءِ (هنن ڳالهين جو خيال رکجو)

(1) ان ۾ ڪا بہ هيرا ڦيري نہ ڪجو (2) ان کان پري نہ ڀڄجو (3) قرآن کي ڪمائيءَ جو ذريعو نہ بڻائجو (4) قرآن جي ذريعي ڌن دولت گڏ نہ ڪجو. (السنن الڪبري للبيهقي 17/2)

قرآن پڙهي پيسا گهرندڙ جي مذمت ڪئي وئي آهي. حضرت عمران بن حصين ﵁ ڪٿان لنگهي رهيو هو تہ هڪ شخص کي ڏٺائين جيڪو قرآن پڙهي ماڻهن کان (پيسا) گهري پيو تہ حضرت عمران ﵁ (ڏک ۾) ”انا لله وانا اليه راجعون“ پڙهي ۽ چيائين تہ مون رسول الله ﵁ جن کان ٻڌو هو تہ فرمائن پيا: جيڪو قرآن پڙهي، تہ پوءِ الله کان گهري ڇو جو سگهو اهڙا ماڻهو ايندا جيڪي قرآن پڙهي ان جو عوض ماڻهن کان گهرندا. (جامع الترمذي 115/2)

قرآن پڙهي وسارڻ جو ڏوهہ:

قرآن مجيد الله تبارڪ و تعاليٰ جو ڪلام ۽ سندس قرب جو ذريعو آهي، جنهن کي اهو عطا ٿيو ان کي ان تي پنهنجي پالڻهار جو شڪر ادا ڪرڻ گهرجي، ۽ ان کي چنبڙيو رهڻ گهرجي. قرآن پڙهي وساري ڇڏڻ ان کي اهميت نہ ڏيڻ جي برابر آهي، تنهن ڪري اهو سخت ڏوهہ آهي. حديث شريف ۾ آهي حضرت سعد بن عباده رضي الله تعاليٰ عنہ کان روايت آهي تہ رسول الله ﷺ جن فرمايو: جنهن ماڻهوءَ قرآن پڙهيو ۽ ان کي وساري ڇڏيو تہ قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ سان هن حال ۾ ملندو جو هٿ شل ٿيل هوندس. ٻي روايت ۾ آهي تہ پاڻ سڳورن ان جي دليل ۾ هي آيت سڳوري تلاوت فرمائي:

قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِيٓ أَعْمَىٰ وَقَدْ كُنتُ بَصِيرًا ﴿١٢٥﴾ قَالَ كَذَٰلِكَ أَتَتْكَ ءَايَٰتُنَا فَنَسِيتَهَا
وَكَذَٰلِكَ ٱلْيَوْمَ تُنسَىٰ ﴿١٢٦﴾ (طه:125، 126)

” ...چوندو اي منهنجا پالڻهار! مون کي انڌو ڪري ڇواٿاريئي ۽ بيشڪ (اڳي) سڄو هوس.) (الله) چوندو تہ ائين آهي تو وٽ اسان

جون آيتون آيون پوءِ ڪين وساريئي ۽ اهڙي طرح اڄ وساربين. (سنن ابي دائود ۽ مسند احمد بن حنبل)

هڪ ٻي روايت ۾ آهي حضرت انس بن مالڪ رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمايو: مون کي پنهنجي امت جا ثواب ڏيکاريا ويا. تان جو اهو ڪک (به ڏيکاريو ويو). جيڪو ڪو ماڻهو مسجد مان ٻاهر ڪڍندو آهي. ۽ مون کي پنهنجي امت جا گناهه ڏيکاريا ويا. انهن ۾ مون ان کان وڏيڪ ٻيو ڪو به وڏو گناهه نه ڏٺو جو ڪنهن شخص کي قرآن مجيد جي ڪا سورت يا آيت عطا ڪئي وئي ۽ ان ، ان کي وساري ڇڏيو! (سنن ابي دائود 78/1)

قرآن پڙهڻ جو مقصد:

قرآن پڙهڻ جو مقصد ان تي عمل ڪرڻ آهي ، ان جي هر حڪم کي هانَو سان هنڊائڻ ۽ ان مطابق پنهنجي زندگي گذارڻ. تنهن ڪري صحابه ڪرام جي دور ۾ عالم ان ماڻهوءَ کي چيو ويندو هو جيڪو قرآن پڙهي ان تي عمل ڪري، باقي جيڪو قرآن پڙهي ٿو ۽ ان تي عمل نٿو ڪري اهو منافق آهي. جو منافق به قرآن پڙهندا هئا پر ان تي عمل نه ڪندا هئا، جيڪو قرآن کي عمل جي نيت سان پڙهندو ته ان ماڻهوءَ لاءِ صالح عمل ۽ انسان دوستيءَ جي جذبن جو عربي سمنڊ اٿلي پوندو ۽ هو رب جي معرفت پسي وٺندو. جنهن سان ان جي زندگيءَ ۾ نئون انقلاب اچي ويندو ۽ هو ڌرتيءَ تي رب جو آئيڊيل انسان بڻجي ويندو. صحابه ڪرام جيڪي پاڻ سڳورن جا سنوان سڌا شاگرد هئا انهن جو قرآن پڙهڻ جو طريقو ڪهڙو هو؟ اسين ان بابت مفسر قرآن حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه جا ڪجهه قول نقل ڪيون ٿا:

حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه جو فرمان آهي ته، ”قرآن ٿاهي ٿاهي پڙهڻ، جنهن ۾ توڙيجو جو قرآن ٿوروئي پڙهجي تڪڙي گهڻي پڙهڻ کان بهتر آهي. ڇاڪاڻ ته پڙهڻ مان مقصد سمجهڻ ۽ سوچڻ آهي ته جيئن ان تي عمل ٿي سگهي، قرآن پڙهڻ ۽ ياد ڪرڻ معنائن تائين رسائيءَ جو ذريعو

آهي. ان ڪري تہ ڪن بزرگن جو چوڻ آهي تہ قرآن نازل ئي عمل ڪرڻ جي لاءِ ٿيو آهي. پر ڪن ماڻهن ڇڙو تلاوت کي مستقل عمل بڻائي ڇڏيو آهي. اڳين زماني ۾ اهل قرآن اهڙن ماڻهن کي سمجهيو ويندو هو جيڪي قرآن جا ڄاڻو ۽ ان تي عمل ڪندڙ هئا، توڙي جو انهن کي زباني طور تي قرآن ياد نہ هوندو هو، پر جنهن شخص قرآن ياد ڪيو ۽ نہ ان جو مطلب سمجهيو ۽ نہ ان تي عمل ڪيو تہ ان کي اهل قرآن چئي نٿو سگهجي، قرآن جي اهڙي تلاوت جيڪا سوچ ويچار کان خالي هجي هر هڪ ڪري سگهي ٿو. پوءِ اهو مئومن هجي يا منافق هجي يا فاسق فاجر هجي، تنهن ڪري تہ پاڻ سڳورن فرمايو آهي، ”منافق جو قرآن پڙهڻ ان عطر وانگر آهي جنهن جي خوشبوءِ تہ سٺي آهي پر ذائقو ڪڙو اٿس.“

هڪ ڀيري ڪنهن شخص حضرت عبدالله بن مسعود ﵁ کي چيو: تہ آءٌ هڪ ئي رڪعت ۾ (ٻہ ٽي) سورتون پڙهي ويندو آهيان، تنهن تي ڪيس دڙڪو ڏيندي فرمايائون: تون قرآن کي شعر وانگر ڏڏرين ٿو، ڪي ماڻهو قرآن تہ پڙهندا آهن،پر قرآن سندن نڙين کان هيٺ نہ لهندو آهي، قرآن فائدو تڏهن ڏيندو جڏهن دل ۾ گهري وڃي ۽ رڳ رڳ ۾ داخل ٿي وڃي.“ (الاتقان في علوم القرآن، 23/1)

حضرت عبدالله بن مسعود ﵁ جو فرمان آهي. ”جڏهن اسان مان ڪو ماڻهو ڏهہ آيتون سکندو هو تہ تيستائين اڳتي نہ وڌندو هو، جيستائين انهن جي معنيٰ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ نہ سکي،“ حضرت ابوعبدالرحمن سلمي جو چوڻ آهي تہ: اسان کي پنهنجن استادن (صحابہ ڪرامؓ) ٻڌايو تہ پاڻ سڳورا ڪين ڏهہ آيتون پڙهائيندا هئا، تيستائين اڳتي نہ وڌندا هئا جيستائين انهن تي عمل ڪن، تنهن ڪري اسان قرآن ۽ عمل ٻئي گڏ سکيا هئاسين. (قرآن ڪيئن پڙهجي ص 5_6)

تعليم القرآن جو اصل طريقو:

قرآن مجيد الله تبارڪ و تعاليٰ جو آخري الهامي ڪتاب آهي. جيڪو سنهنجو صاف سٿرو عام فهم ۽ آسان آهي، ان کي هر هڪ

آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو. پر افسوس آهي جو انسان ذات کي قرآن کان پري رکڻ جي لاءِ ايڏو مشڪل ۽ اهنجو بڻايو ويو آهي جو عام ماڻهو تہ قرآن کي هٿ لائڻ جو سوچي بہ نٿو سگهي. ڇيو وڃي ٿو تہ قرآن کي سمجهڻ جي لاءِ جيستائين اوهين بہ درزن مددي فن جا ڪتاب نہ سکندو جيستائين پنهنجي پوري زندگي قرآن سکڻ جي لاءِ وقف نہ ڪندئو تيستائين اوهان کي قرآن سمجهہ ۾ نہ ايندو. اُن ڪري گهڻو زور فنن جي سکڻ تي ئي ڏنو ويندو آهي. ان بابت امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌي لکن ٿا:

”قوم جو هڪ حصو تہ قرآن پڙهي ڪو نہ ٿو. اهو ان تعليم کان پري آهي تنهن ڪري اهڙن ماڻهن بابت بحث ئي بيڪار آهي، پر افسوس سان چوڻو پوي ٿو تہ ٻيو طبقو. جيڪو پاڻ کي ان ڏانهن متوجهہ سمجهي ٿو اهو بہ قرآن مان صحيح طريقي سان فائدو نہ وٺڻ جي ڪري ان جي صحيح مطلبن جي سمجهڻ کان پري ٿي چڪو آهي ۽ ويتر پري ٿيندو پيو وڃي، ان طبقي مان بہ هڪڙا تہ قرآن کي سمجهڻ جي ڪوشش ئي نٿا ڪن، بلڪ لفظن جي دهرائڻ کي ئي سڀ ڪجهہ سمجهن ٿا. ان طبقي جو ٻيو حصو توڙين جو قرآن سمجهڻ ڏانهن ڌيان ڏئي ٿو. پر افسوس آهي جو اهو بہ ان جي مقدمن ۾ ئي الجهي رهجي ويو آهي. ۽ قرآن مجيد تي غور فڪر ڪرڻ ڏانهن نہ ڌيان ڏئي ٿو ۽ نہ ان کي ان جو وقت ملي ٿو. امام شاهہ ولي الله جيڪو هندستان جي عالمن جو امام آهي پنهنجي ڪتاب ”تفهيمات الاهيہ“ ۾ ان طبقي ڏانهن اشارو ڪندي لکي ٿو:

> ”آءٌ طالب العلمن کي چوان ٿو پنهنجو پاڻ کي عالم ٿا سڏايو. اوهان يونانين جي علم (منطق) ۾ مشغول ٿي ويا آهيو. ۽ صرف ۽ نحو ۾ ڦاسي ويا آهيو ۽ اوهان جو خيال آهي تہ اصل علم اهو ئي آهي.“

۽ هڪ ٻي هنڌ لکن ٿا تہ: ”قرآن مجيد سمجهڻ جي لاءِ جن مقدمن جي ضرورت آهي سي اهي بقدر ضرورت سکيا وڃن. انهن کي مستقل درجو نہ

ڏنو ويجي، علوم آليہ کي صرف آلہ هئڻ جي حيثيت ڏني ويجي، ان کي مقصود بالذات نہ بڻائجي. اهو طبقو صرف، نحو، منطق ڪلام، معاني ۽ بديع وغيره ۾ تقريبا سڄو وقت صرف ڪري ڇڏي ٿو. تنهن ڪري انهن کي اصل قرآن ڏانهن توجهہ ڪرڻ جو وقت ئي نٿو ملي ۽ جيڪو ٿورڙو وقت قرآن مجيد کي ڏنو ويجي ٿو، اهو بہ مفسرن جا مختلف خيال معلوم ڪرڻ ۾ خرچ ڪيو ويجي ٿو. اهو طريقو عربي مدرسن ۾ عام جام اختيار ڪيو ويجي ٿو. انتهائي افسوس سان چوڻو پوي ٿو تہ خالص قرآن مجيد جي تعليم ڪٿي بہ نٿي ڏني ويجي، جيڪي ماڻهو چون ٿا تہ قرآن مجيد جي تعليم ٿئي ٿي، حقيقت ۾ اها قرآن مجيد جي تعليم نہ هوندي آهي، بلڪ تفسير قرآن جي تعليم هوندي آهي، دراصل قرآن جي تعليم ۽ قرآن جو تفسير ٻئي جدا جدا علم آهن، هڪ شيءِ نہ آهن،“ قرآن هڪ مستقل ڪتاب آهي ۽ صاف سليس عربيءَ ۾ آهي. ان بابت خود الله تعاليٰ جو فرمان آهي:

فَاِنَّمَا يَسَّرْنٰهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُوْنَ ۝٥٨ (الدخان:58)

”سو (اي پيغمبر!) ان (قرآن) کي اسان تنهنجي ٻوليءَ ۾ ئي آسان ڪيو آهي تہ من اهي ڏيان ڪن“ *(قرآن ڪيئن پڙهجي تان ورتل)*

ساڳي ئي ڪتاب ۾ مولانا سنڌي لکن ٿا: ”جيڪي ماڻهو عربي ڄاڻن ٿا اهي ڪجهہ سمجهي سگهن ٿا، ان سان گڏ جيڪڏهن پاڻ سڳورن جو نمونو آڏو رکيو ويجي جنهن جو حڪم خود قرآن ۾ بہ آهي ۽ اهو حديثن ۾ محفوظ بہ آهي تہ ان کي ڪنهن ٻي شئي جي ضرورت نہ آهي بلڪ صحيح طور تي قرآن مجيد سمجهي سگهن ٿا. ۽ ان جي مطابق عمل ڪري سگهن ٿا: ۽ جيڪي ماڻهو عربي نٿا ڄاڻن انهن جي لاءِ معياري ترجما موجود آهن. اهي انهن جي ذريعي سمجهي سگهن ٿا: پر ڪيڏي نہ افسوس جي ڳالهہ آهي جو ماڻهن جو خيال آهي تہ اسان قرآن سمجهي نٿا سگهون. ان جي سمجهڻ جي لاءِ ڪيترن ئي علمن ۽ فنن جي سکڻ جي ضرورت آهي، ۽ وڏو عالم هئڻ ضروري آهي، چنانچہ شاهہ اسماعيل شهيد ”تقويت الايمان“ ص:30 تي ان ڏانهن اشارو ڪيو آهي.

هن دور ۾ ماڻهن دين جي حوالي سان ڪيترائي رستا اختيار ڪيا آهن، ڪي اڳين جي رسمن تي هلن ٿا، ڪي بزرگن جي قصن تي هلن ٿا ۽ ڪي مولوين جي ڳالهين تي هلن ٿا، جيڪي انهن پنهنجي ذهن سان ٺاهيون آهن.اهي ان ڪي ٺي سند ٻڌائين ٿا ۽ عام ماڻهن ۾ مشهور آهي ته الله ۽ رسول جو پيغام سمجهڻ ڏاڍو مشڪل آهي، ان لاءِ وڏو علم ۽ ڄاڻ گهرجي، اسان ۾ اها سمجهه ڪٿي آهي جو الله جو ڪلام سمجهون، ۽ ان واٽ تي هلڻ وڏن وڏن بزرگن جو ڪم آهي، اسان ڪي ڪهڙي طاقت آهي جو ان مطابق هلون. اهو خيال انتهائي غلط آهي، ڇو ته الله تعاليٰ پاڻ فرمايو آهي ته قرآن انتهائي سليس، صاف ۽ صريح آهي، ان جو سمجهڻ ڏکيو نه آهي ۽ الله ۽ سندس رسول جو پيغام سمجهڻ جي لاءِ ڪنهن وڏي علم جي ضرورت نه آهي. ڇو ته پيغمبر آيو ئي جاهلن ۽ گهٽ سمجهه رکندڙن کي سمجهائڻ هو ۽ بي علمن کي علم سيکارڻ آيو هو. جيئن الله تعاليٰ جو فرمان آهي:

هُوَ الَّذِيْ بَعَثَ فِي الْاُمِّيّٖنَ رَسُوْلًا مِّنْهُمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِهٖ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ ۗ وَاِنْ كَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِيْ ضَلٰلٍ مُّبِيْنٍ ۙ﴿۲﴾ (الجمعه:2)

> ”هو اهو آهي جنهن اڻ پڙهيلن ۾ انهن مان هڪ رسول موڪليو جو کين سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ کين پاڪ ڪري ٿو کين ڪتاب ۽ عقلمندي سيکاري ٿو ۽ بيشڪ اهي ته هن کان اڳ پڌري گمراهيءَ ۾ هئا.“

جيڪو هن آيت جي ٻڌڻ کان پوءِ به چئي ته پيغمبر جي ڳالهه عالمن کان سواءِ ڪو به سمجهي نٿو سگهي ۽ ان جي واٽ تي بزرگن کان سواءِ ڪو ئي هلي نٿو سگهي ته ان ماڻهوءَ ڄڻ ان آيت جو انڪار ڪيو.

ان جو مثال هن ريت آهي جو ڪو ماڻهو بيمار کي چوي ته فلاڻي حڪيم ڏانهن وڃ ۽ ان کان علاج ڪراءِ، بيمار چوي ته اهو ته تندرستن جو ڪم آهي، مون کان اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو، آءٌ ته سخت بيمار آهيان. اهو بيمار بيوقوف آهي ۽ ان حڪيم جي حڪمت جو انڪار ڪري رهيو آهي،

ڇو تہ حڪيم تہ بيمارن جي علاج لاءِ ئي هوندو آهي ۽ جيڪو تندرستن جو علاج ڪري ۽ بيمارن جو علاج نہ ڪري تہ اهو ڪهڙو حڪيم چئبو؟

افسوس سان چوڻو پوي ٿو تہ اسان جو خيال آهي تہ قرآن تہ اسان سمجهي نٿا سگهون، باقي مختلف بزرگن جيڪي پنهنجن خيالن تي قرآن مجيد جا شرح (تفسير) لکيا آهن، اسين اهي سمجهي سگهون ٿا ۽ انهن شرحن جي سمجهڻ جي ڪوشش ڪي ماڻهن قرآن جي تعليم سمجهي رکيو آهي. جيڪڏهن اهي شرح ۽ تفسير قرآن مجيد سمجهڻ جو حق ادا ڪن ها تہ پوءِ بہ ان ۾ ڪو نقصان نہ هو، پر وڏو افسوس تہ هي آهي جو مختلف ماڻهن مختلف زمانن ۾ ماحول جي مختلف اثرن کان متاثر ٿي طرحين طرحين جون اهڙيون ڳالهيون پنهنجن شرحن ۾ لکي ڇڏيون آهن جن جو قرآن سان ڪو بہ واسطو نہ آهي، ماڻهو اهڙين ڳالهين کي قرآن جي تعليم سمجهڻ لڳا آهن، حقيقت ۾ انهن جو قرآن جي تعليم سان ڪو بہ واسطو نہ آهي.

(قرآن ڪيئن پڙهجي)

قرآن مجيد کان منهن موڙڻ جو نتيجو:

پاڻ سڳورن قرآن مجيد جي انقلابي تعليم جي ذريعي ٽيويهن سالن جي مختصر عرصي ۾ پوري عرب ۾ هڪ صالح انقلاب آڻي ڇڏيو ۽ عرب جي جاهل ۽ اڻوجهہ انسانن ۾ اهڙو انقلاب برپا ڪري ڇڏيو جو هو دنيا جا رهبر ۽ رهنما بڻجي ويا.

اس کے قربان، جس نے، ان پڑھ وحشیوں کو کردیا
رشک بقراط و فلاطون، غیرت صد جبرئیل!

قرآن سچ پچ انسان جي زندگيءَ ۾ نئون انقلاب برپا ڪري ڇڏي ٿو، انسان جهالت، گمراهي، بد عقيدي ۽ انڌيرائپ مان نڪري هدايت ۽ روشنيءَ ڏانهن گامزن ٿئي ٿو، جنهن سان هو رب جون رحمتون پسي ٿو ۽ هو اهڙو پيارو ٿي وڃي ٿو جو قرآن ان تي فخر ڪرڻ لڳي ٿو:

اَوَ مَنۡ كَانَ مَيۡتًا فَاَحۡيَيۡنٰهُ وَ جَعَلۡنَا لَهٗ نُوۡرًا يَّمۡشِىۡ بِهٖ فِى النَّاسِ كَمَنۡ مَّثَلُهٗ فِى الظُّلُمٰتِ لَـيۡسَ بِخَارِجٍ مِّنۡهَا (الا نعام: 122)

”ڀلا جيڪو مئل هو پوءِ اسان ان کي جيئرو ڪيو ۽ ان لاءِ روشني پيدا ڪئي سون جنهن سان هو ماڻهن ۾ هلي ٿو سو ان جهڙو آهي ڇا؟ جنهن جو حال هي آهي جو هو اونداهين ۾ (پيو) آهي. انهن مان نڪرڻ وارو نه آهي“

قرآن تي عمل جي ڪري پهرين دور جا مسلمان پوري دنيا جي قيادت ڪرڻ لڳا، هو پاڻ سڳورن جا سنوان سڌا شاگرد هئا. قرآن جا مقصد ۽ حقيقتون سمجهن پيا ۽ انهن تي عمل پيرا ٿين پيا. نتيجي ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ انهن کي دنيا ۾ سرخرو ڪيو ۽ ڪاميابيون عطا ڪيون. پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

ان الله يرفع بهٰذا الكتاب اقواماً ويضع به آخرين (رواه مسلم)

”بيشڪ الله تعاليٰ هن ڪتاب (قرآن مجيد) جي ذريعي هڪڙن (عمل ڪندڙن) جا درجا بلند ڪندو آهي ۽ هڪڙن (عمل نه ڪندڙن) کي قرآن جي (مخالفت جي ڪري) ذليل ۽ خوار ڪندو آهي.

اڄ ڪالهه مسلمانن قرآن مجيد جي اصل تعليم کي ڇڏي ڏنو آهي، نتيجي ۾ پوري دنيا ۾ مسلمان ذلت واري زندگي گذاري رهيا آهن، ڇو ته قرآن ئي اهو واحد ڪتاب آهي جيڪو انسان کي ذلتن مان ڪڍي بلندين تائين پهچائي ٿو. مسلمانن جي اهڙي ابتر حالت تي امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌي رت جا ڳوڙها ڳاڙيندي لکي ٿو:

”قرآن کي ڇڏڻ ۽ ان کي صحيح طريقي سان نه پڙهڻ جي ڪري، اسين قرآن جي صحيح تعليم کان محروم ٿي ويا آهيون ۽ جيڪو ڪجهه اسان جي سامهون آهي اهو ان جو ئي نتيجو آهي، قرآن سکڻ جا جيڪي طريقا خود قرآن ۾ لکيل آهن، انهن کي ڇڏي ڏيڻ جي ڪري اسان اعليٰ درجي جي تعليم کان محروم ٿي ويا آهيون، جڏهن کان اسين قرآن کان پري ٿيا آهيون، تڏهن کان زوال ۽ پستيءَ

> ڏانهن ڪاهيندا پيا وڃون، قانون آهي تہ جهڙي قوم هوندي آهي ان جا اخلاق بہ اهڙائي هوندا آهن، جيڪڏهن ڪا قوم زنده هوندي آهي تہ ان جي فردن ۾ جرئت، همٿ، ثابت قدمي، استقامت ترقيءَ جي آرزو، قرباني ۽ ٻيا اهڙي قسم جا عمدا اخلاق هوندا آهن، ۽ جيڪڏهن قوم مرده هوندي آهي تہ ان جا فرد بي همٿ، سست، ڏڄڻا، هٿ تي هٿ رکي ويهي رهڻ وارا هوندا آهن، پوئتي پيل قومن تي قومي زوال جو اهڙو برو اثر پوندو آهي جو انهن وٽ اعليٰ ۽ اتم لفظن جو مفهوم بہ بگڙجي خراب ٿي ويندو آهي.
>
> (قرآن ڪيئن پڙهجي)

قرآن کي پٺي ڏيڻ جي ڪري دنيا جي مار، موچڙا ۽ ذلت تہ آهي ئي آهي. پر قيامت جي ڏينهن پڻ اهڙا ماڻهو خدا جي پڪڙ کان بچي نہ سگهندا، جڏهن محبوب خدا، خدائي دربار ۾ دانهيندو:

وَقَالَ الرَّسُوْلُ يٰرَبِّ اِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوْا هٰذَا الْقُرْاٰنَ مَهْجُوْرًا ﴿٣٠﴾ (الفرقان: 30)

۽ رسول چوندو اي منهنجا رب! منهنجي قوم هن قرآن کي ڇڏي ڏنو.

قرآن کي ڇڏي ڏيڻ جو مطلب آهي ان تي صحيح ۽ پڪو ايمان نہ آڻڻ، ان جي حڪمن کي سچو نہ سمجهڻ، ان تي غور فڪر نہ ڪرڻ ۽ ان جي حڪمن تي عمل نہ ڪرڻ، ۽ ان جي روڪيل ڪمن کان نہ رڪجڻ، اهڙي طرح ان کي ڇڏي ڪنهن ٻئي ڪتاب کي ترجيح ۽ اهميت ڏيڻ بہ ان کي ڇڏي ڏيڻ آهي.

اڄ اسين مسلمان سوچيون تہ اسين قرآن کي ڪيتري اهميت ڏئي رهيا آهيون، قرآن جي حڪمن تي ڪيترو عمل ڪيون ٿا ۽ ڪيترو انهن کي وزن ڏيون ٿا. صحابہ ڪرام تہ جنهن وقت بہ جهڙو بہ حڪم ايندو هو تہ پنهنجو سڀ ڪجهہ ڇڏي ان تي عمل پيرا ٿي ويندا هئا ۽ ان تي ڪنهن بہ قسم جي چون چرا نہ ڪندا هئا، دنيا ۽ آخرت جي سعادت ماڻڻ جي لاءِ اسان کي پڻ اهوئي رستو اختيار ڪرڻو پوندو.

قرآن حڪمت جو ڪتاب آهي

تعليم الحڪمت:

پاڻ سڳورا ﷺ نہ صرف پنهنجي امت کي الاهي احڪامن جي تعليم ڏين ٿا، پر انهن الاهي احڪامن جون حڪمتون ۽ راز پڻ ٻڌائين ٿا. هو هر حڪم جي مصلحت ۽ حڪمت کولي کولي بيان ڪن ٿا تہ جيئن قرآن تي عمل ڪندڙ جو يقين ۽ ويساھ وڌي ۽ هو خدائي دين کي هڪ ٿاقيل ۽ مڙهيل دين نہ سمجهي، بلڪ اهو پنهنجي عقل ۽ بصيرت ۽ قرآني تعليم سان ان کي دين برحق ۽ انساني تقاضائن جي عين موافق سمجهي، دل ۽ جان سان ان تي عمل پيرا ٿي پنهنجا ٻئي جهان موچارا بڻائي، حڪمت ڇا آهي؟ نبوي علمن جو انقلابي پرچارڪ مولانا سنڌي فرمائي ٿو:

> ”انساني فطرت جون جيڪي طبعي تقاضائون آهن، انهن جي پوري سمجھ حاصل ڪرڻ حڪمت آهي، يعني انساني فردن جي طبعي تقاضائن کي سمجهڻ ۽ انهن کي نوعي تقاضائن جي ماتحت آڻڻ حڪمت آهي.“ *(الهام الرحمان)*

مولانا سنڌيءَ وٽ حڪمت مان مراد اها آهي، باقي ڪن عالمن ان جي معنيٰ ۽ مطلب تي وڏا بحث ڪيا آهن ۽ ان تي مستقل ڪتاب پڻ جوڙيا آهن، پر ڳالھ وري بہ ڦري گهري اتي ئي اچي بيهندي، اسين نموني خاطر ڪن معنائن جو ذڪر ڪيون ٿا:

حڪمت جي معنيٰ:

حڪمت جو مادو ح،ڪ، م آهي، لسان العرب واري ان جي معنيٰ

ڪئي آهي ”معرفت افضل الاشياء بافضل العلوم“ يعني اعليٰ شين جي معرفت اعليٰ علمن جي ذريعي. ”تاج العروس“ واري ان جي معنيٰ ڪئي آهي ”العلم بحقائق الاشياء علی ماهيت عليه والعمل بمقتضاها“ ”يعني شين جي حقيقت کي انهن جي اصليت جي مطابق ڄاڻڻ ۽ ان علم جي تقاضائن مطابق عمل ڪرڻ.“ علامہ جرجانيءَ وٽ هر اها ڳالهہ جيڪا حق جي موافق هجي حڪمت آهي. اهڙو علم جنهن تي عمل ڪيو وڃي ان کي پڻ حڪمت چيو ويندو آهي، راغب اصفهانيءَ وٽ حق جي اهڙي مطابقت جيڪا علم ۽ عقل جي موافق هجي، حڪمت آهي.

حڪمت مان مراد:

باقي حڪمت مان مراد ڇا آهي؟ ان بابت پڻ عالمن جا ڪيترائي قول آهن، انهن مان اسين هتي ڪجهہ ذڪر ڪيون ٿا:

- خدائي معرفت ۽ احڪامن جو اهڙو علم جنهن سان انساني شخصيت ڪمال تي پهچي.
- شين جي خاصيتن، محرڪن ۽ نتيجن جو علم.
- اهڙا مضبوط ۽ محڪم علم جيڪي هڪ حڪيم (داناءَ) بڻي حڪيم ڪان بنا ڪنهن ڪتاب ۽ بيان جي واسطي سان حاصل ڪري.
- اهڙي محڪم شريعت جيڪا اڳين آسماني ڪتابن جي موافق هجي.
- حڪمت مان مراد پاڻ سڳورن جي سنت، عملي زندگي ۽ سندن سيرت آهي.
- ان مان مراد دين جي سمجهہ ۽ بصيرت آهي.
- حڪمت مان مراد قرآن مجيد جي سمجهہ ۽ قرآن مجيد جي اصولن جي ڄاڻ آهي.
- ڪن وٽ هر اهڙو ڪلام جيڪو انسانن کي پنهنجين غلطين تي متنبهہ ڪري ۽ انهن ۾ انسانيت جا جوهر اجاگر ڪري ۽ انهن کي نيڪين جي طرف وٺي وڃي اها حڪمت آهي.

- حڪمت اهڙي قوت آهي جنهن تحت انسان حق ۽ انصاف پرکي وٺندو آهي ۽ ان مطابق فيصلو ڪندو آهي، معاملات جي صحيح سمجهہ پڻ حڪمت ۾ شامل آهي. مثال طور تي قرآن مجيد ۾ حضرت دائود ؑ جي لاءِ فرمايو ويو آهي:

وَ اٰتَيْنٰهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ ﴿٢٠﴾ (ص:20)

۽ ان کي حڪمت ۽ فيصلي ڪندڙ ڳالهہ ڏني سون.

حڪمت جا ٻيا نالا:

حقيقت هي آهي تہ حڪمت جو لفظ قرآن مجيد ۾ ڪيترين ئي جڳهن تي آيل آهي ۽ ان کي مختلف نالن مثال طور تي ايمان، علم، حق، سڪينت، روح، بصيرت، نور هدايت، امانت ۽ خير ڪثير سان تعبير ڪيو ويو آهي، تنهن ڪري حڪمت جي ڪا خاص معنيٰ متعين نٿي ڪري سگهجي، هر جڳهہ تي حڪمت جي معنيٰ ۽ مراد پنهنجي هوندي، البتہ ان جو بنياد قرآن هوندو، ڇو تہ خود قرآن ۾ قرآن مجيد کي حڪمت ڀريو ڪتاب قرار ڏنو ويو آهي.

حڪمت ڀريو ڪتاب:

الله تبارڪ و تعاليٰ جي هزارين صفتن مان هڪ صفت حڪيم بہ آهي، ان صفت تحت هو نہ ٿيو چاهي تہ ماڻهن ڏانهن اهڙو ڪتاب موڪلجي جنهن کي اهي مجبوراً طوعاً وڪرهاً مڃين ۽ ان جون مصلحتون ۽ حڪمتون سمجهڻ کان سواءِ ان تي عمل ڀيرا ٿين. اهو الله تعاليٰ جي حڪمت جي خلاف هو. تنهن ڪري الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙو ڪتاب موڪليو، جيڪو حڪمت ۽ دانائيءَ جو سرچشمو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَاِنَّهٗ فِيْٓ اُمِّ الْكِتٰبِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيْمٌ ﴿٤﴾ (الزحزف:4)

”۽ بيشڪ اهو (ڪتاب) لوح محفوظ ۾ اسان وٽ (لکيل) آهي (۽) وڏي مرتبي وارو(۽) حڪمت وارو آهي.

۽ اهو حڪيم ۽ عليم پالڻهار جي طرفان نازل ٿيل آهي.

وَاِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْاٰنَ مِنْ لَّدُنْ حَكِيْمٍ عَلِيْمٍ ۝٦ (النحل: 6)

۽ بيشڪ توکي حڪمت واري ڄاڻندڙ وٽان قرآن ڏنو وڃي ٿو.

هڪ ٻئي جڳهه تي ان ساڳي مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

تَنْزِيْلُ الْكِتٰبِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ ۝١ (الزمر:1)

”(هن) ڪتاب جو نازل ڪرڻ زبردست ۽ حڪمت واري الله جي طرفان آهي.“

پنهنجين حجتن، دليلن ۽ برهانن ۾ ايڏو واضح ۽ چٽو ۽ غالب آهي جو باطل جا مفروضا ان جي حقيقتن جي آڏو بيهي نه سگهندا. جڏهن رب العالمين جي نظام ۾ ڪنهن قسم جو نقص ٿي نٿو سگهي ته ان جي ڪلام ۾ ڪيئن نقص هوندو، قرآن جي حقانيت بابت رب العالمين فرمائي ٿو:

وَاِنَّهٗ لَكِتٰبٌ عَزِيْزٌ ۝٤١ لَّا يَاْتِيْهِ الْبَاطِلُ مِنْۢ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهٖ ۭ تَنْزِيْلٌ مِّنْ حَكِيْمٍ حَمِيْدٍ ۝٤٢ (حم سجده: 41_42)

”۽ هيءُ هڪ عظيم الشان ڪتاب آهي، نه ان جي اڳيان ۽ نه ان جي پويان کوڙ جي رسائي آهي، حڪمتن واري سڀني خوبين سان ساراهيل(الله) جو لاٿل آهي.

حڪمت ڇا آهي:

اسين مٿي عرض ڪري آياسون ته حڪمت جا پيا به ڪيترائي نالا آهن، قرآن مجيد ۾ پڻ مختلف شين کي حڪمت قرار ڏنو ويو آهي، مثال طور تي سوره بني اسرائيل ۾ انسانن کي مختلف اخلاقي تربيتون ڏنيون ويون آهن ۽ انهن کي حڪمت قرار ڏنو ويو آهي:

ذٰلِكَ مِمَّآ اَوْحٰٓى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ۭ (بني اسرائيل: 39)

”اهي ڳالهيون ان حڪمت مان آهن، جيڪا تنهنجي پاليندڙ وحي

ڪئي آهي.“

قرآن مجيد ۾ مختلف جڳهن تي ڪتاب ۽ حڪمت جو گڏ ذڪر ٿيل آهي. اڪثر عالمن وٽ اتي حڪمت مان مراد ڪتاب الله جي سمجهه ۽ بصيرت آهي، علامه حميد الدين فراهيءَ پڻ ان قول کي ئي ترجيح ڏني آهي. مثال طور تي سورت النساء ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي.

وَاَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ ؕ وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيْمًا ﴿١١٣﴾ (النساء: 113)

۽ الله توتي ڪتاب ۽ حڪمت لاٿي آهي ۽ توکي اهو ڪجهه سيکاريو اٿس جنهن کي تون نه ڄاڻندو هئين ۽ توتي الله جو وڏو فضل آهي. هڪ ٻي جڳهه تي الله تعاليٰ جو فرمان آهي.

وَّاذْكُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَآ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِّنَ الْكِتٰبِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ ؕ (البقره: 231)

۽ پاڻ تي الله جي نعمت ياد ڪريو ۽ جيڪو ڪتاب ۽ علم حڪمت يا دانائي اوهان تي نازل ڪيو اٿس جنهن سان اوهان کي نصيحت ڪري ٿو. (تنهن کي به ياد ڪريو)

۽ هڪ ٻي جڳهه تي الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي.

وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى فِيْ بُيُوْتِكُنَّ مِنْ اٰيٰتِ اللّٰهِ وَالْحِكْمَةِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ لَطِيْفًا خَبِيْرًا ﴿٣٤﴾ (الاحزاب:34)

۽ اوهان جي گهرن ۾ جيڪي الله جون آيتون ۽ حڪمت پڙهي وڃي ٿي، تنهن کي ياد ڪريو. بيشڪ الله لطف ڪندڙ خبر رکندڙ آهي.

۽ حضرت عيسيٰ ؑ بابت فرمايو ويو آهي.

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيْلَ ﴿٤٨﴾ (آل عمران: 48)

۽ (الله)ان کي ڪتاب ۽ دانائيءَ جون ڳالهيون ۽ توريت ۽ انجيل سيکاريندو.

اهڙي طرح جڏهن حضرت عيسيٰ عليه السلام کي انجيل عطا ٿيو تہ حضرت عيسيٰ عليه السلام ان متعلق فرمايو:

وَلَمَّا جَآءَ عِيْسٰى بِالْبَيِّنٰتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ (الزخرف: 63)

۽ جڏهن عيسيٰ ظاهر نشانيون کڻي آيو تڏهن (ماڻهن کي) چيائين تہ آءٌ اوهان وٽ حڪمت کڻي آيو آهيان.

حضرت لقمان، هڪ داناءُ ٿي گذريو آهي، ان جي دانائيءَ وارين ڳالهين کي حڪمت قرار ڏنو ويو آهي.

لَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ ؕ وَمَنْ يَّشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيْدٌ ﴿۱۲﴾ (لقمان: 12)

۽ بيشڪ اسان لقمان کي حڪمت ڏني (۽ کيس چيو سون تہ) الله جو شڪر ڪر ۽ جيڪو شڪر ڪري ٿو سو رڳو پاڻ لاءِ شڪري ڪري ٿو ۽ جيڪو ناشڪري ڪري ٿو تہ بيشڪ الله بي پرواهہ (۽) ساراهيل آهي.

جڏهن حضرت دائود ﷵ کي بادشاهي عطا ٿي تہ الله تبارڪ و تعاليٰ ان کي اهڙي دانائي سان پڻ نوازيو جنهن جي ذريعي هو حڪومت جا معاملا هلائي سگهي ۽ ان کي حڪمت سان تعبير ڪيو ويو آهي.

وَاٰتٰىهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهٗ مِمَّا يَشَآءُ ؕ (البقره: 251)

۽ الله ان کي بادشاهي ۽ حڪمت ڏني ۽ جو ڪجھ گهريائين سو ان کي سيکاريائين. ۽ هڪ ٻي جڳهہ تي حڪمت کي علم سان تعبير ڪيو ويو آهي.

وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ النَّبِيّٖنَ لَمَآ اٰتَيْتُكُمْ مِّنْ كِتٰبٍ وَّحِكْمَةٍ ثُمَّ جَآءَكُمْ رَسُوْلٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗ ؕ (آل عمران: 81)

۽ جڏهن الله نبين کان اقرار (وعدو) ورتو تہ مون اوهان کي جيڪي ڪتاب ۽ علم ڏنو پوءِ اوهان وٽ ڪو رسول اچي جو اوهان سان گڏ واري (ڪتاب) کي سچ ٻڌائي تہ ان تي ضرور ايمان آڻجو ۽ ان جي

ضرور مدد ڪجو.

۽ هڪ ٻي جڳهہ تي ان کي الله جو فضل قرار ڏيندي فرمايو ويو آهي:

اَمْ يَحْسُدُوْنَ النَّاسَ عَلٰى مَآ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ ۚ فَقَدْ اٰتَيْنَآ اٰلَ اِبْرٰهِيْمَ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنٰهُمْ مُّلْكًا عَظِيْمًا ﴿٥٤﴾ (النساء: 54)

يا ساڙ ڪن ٿا ماڻهن سان، ان تي جيڪي الله انهن کي پنهنجي فضل سان ڏنو سو اسان تہ ڏنو آهي، ابراهيم جي اولاد کي ڪتاب ۽ دانائي ۽ انهن کي اسان وڏي بادشاهي ڏني.

حڪمت الله جي عطا آهي:

حڪمت الله تبارڪ و تعاليٰ جي اها عطا ۽ بخشش آهي، جيڪا هر ماڻهوءَ کي ناهين ملندي بلڪ الله تبارڪ و تعاليٰ جي خاص ٻانهن کي ئي ملندي آهي، جيئن الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي.

يُّؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَّشَآءُ ۚ وَمَنْ يُّؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِىَ خَيْرًا كَثِيْرًا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٦٩﴾ (البقره:269)

جنهن کي گهري تنهن کي حڪمت ڏئي ٿو ۽ جنهن کي حڪمت ڏني ويئي تنهن کي بيشڪ گهڻي ڀلائي ڏني ويئي، ۽ عقل وارن کانسواءِ (ٻيا) ڌيان نٿا ڪن.

جيئن هر شيءِ اصل ۾ الله جي عطا هوندي آهي، ائين حڪمت بہ اصل ۾ الله تعاليٰ جي عطا هوندي آهي، پر جيئن ٻين شين جي حصول جي لاءِ الله تبارڪ و تعاليٰ ڪي قاعدا ۽ قانون مقرر ڪري ڇڏيا آهن. ائين الله تعاليٰ حڪمت جي عطا جي لاءِ پڻ ڪي قاعدا ۽ قانون مقرر فرمايا آهن، انهن قاعدن ۽ قانونن جي پاسداري ڪندي جيڪو ماڻهو سچي دل سان الله تبارڪ و تعاليٰ کان حڪمت گهرندو. ۽ ان لاءِ ڪوشان رهندو تہ الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙي ماڻهوءَ کي حڪمت سان نوازي ڇڏيندو.

جيئن مٿي عرض ڪيو ويو تہ سوره بني اسرائيل ۾ مسلمانن کي ڪي اخلاقي نصيحتون ڪيون ويون آهن، ۽ انهن کان پوءِ انهن کي حڪمت

قرار ڏنو ويو آهي. اهڙي طرح سوره ”البقره“ ۾ انفاق في سبيل الله جي ترغيب ڏيڻ کان پوءِ ان مٿين آيت ۾ حڪمت جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اتان معلوم ٿئي ٿو ته انهن نصيحتن تي عمل ڪرڻ ۽ الله تعاليٰ جي رستي ۾ خرچڻ حڪمت ۾ شامل آهي. انهن آيتن تي غور ۽ فڪر ۽ تدبر ڪرڻ کان پوءِ هر ماڻهو سمجهي سگهي ٿو ته حڪمت جا مستحق ڪهڙا ماڻهو آهن. سوره البقره جي مٿين آيت ۾ ”وما يذڪر الا اولو الالباب“ ڇئي اشارو ڪيو ويو ته حڪمت اهڙن ماڻهن کي ئي ملندي جيڪي الاهي احڪامن ۽ ان جي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪن ٿا ۽ عقل مان ڪم وٺن ٿا، ڇو ته الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن مجيد جي هر آيت ۽ هر حڪم ۾ ڪا نه ڪا مصلحت ۽ حڪمت رکي آهي. اهو ئي سبب آهي جو قرآن انسان کان بار بار اهو مطالبو ڪري ٿو ته ”خدائي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪيو ته جيئن اوهان تي خدائي حڪمتن جا راز کلن ۽ اوهين حق کي پرکي وٺو“ قرآن فرمائي ٿو:

سَنُرِيۡهِمۡ اٰيٰتِنَا فِى الۡاٰفَاقِ وَفِىۡۤ اَنۡفُسِهِمۡ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمۡ اَنَّهُ الۡحَقُّ ؕ (حم سجده:53)

> اسين پنهنجي (قدرت جون) نشانيون (دنيا جي) پاسن ۾ ۽ سندن وجودن ۾ ڏيکارينداسون تان جو مٿن ظاهر ٿئي ته بيشڪ اهو (قرآن) حق آهي.

هڪ حڪيم ۽ داناءَ جڏهن ڪائنات جي منظرن تي غور ۽ فڪر ڪندو آهي ته ان کي ڪائنات جا سڀ منظر هڪ منظم لڙيءَ ۾ پوئيل نظر ايندا آهن. ۽ هو اهو سمجهڻ لڳندو آهي ته هيءَ ڪائنات بنا ڪنهن مقصد جي اجائي پيدا نه ڪئي وئي آهي ۽ خدائي احڪام ائين هرويرو بنا ڪنهن مصلحت ۽ حڪمت جي انسانن جي مٿان لاڳو نه ڪيا ويا آهن. جڏهن هو اهو سوچيندو آهي ته ان جي دل عمل جي لاءِ آتي ٿي ويندي آهي ۽ هو پنهنجي رب جي هر رضا تي راضي ٿي ويندو آهي، جو هو هر ڪم ۾ پنهنجي پالڻهار جي حڪمت پسي وٺندو آهي.

۽ هڪ حڪيم ۽ داناءَ جو علم ۽ ايمان ائين ٻڌ سڌ ۽ تقليد وارو نه هوندو آهي. بلڪ ان جو ايمان ذاتي تجربن، مشاهدن ۽ غور ۽ فڪر تي

مبني هوندو آهي، هو ان کي پنهنجي عقل ۽ بصيرت سان صحيح ۽ حق سمجهندو آهي. هو ظن، گمان، تقليد ۽ اٽڪل بازيءَ تي نہ هلندوآهي، بلڪ هو اونهي سمنڊ ۾ غوطا هڻي حڪمت ۽ دانائيءَ جا موتي ميڙڻي وٺندو آهي. ۽ ڳالهہ جي تهہ تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. هو چڻ تہ پنهنجين اکين سان غيب جو مشاهدو ڪندو آهي. هو جڏهن پنهنجي سوچ، سمجهہ، بصيرت ۽ وڏي غور ۽ فڪر کان پوءِ ڪا شيءِ حاصل ڪندو آهي تہ ان کي پنهنجي جان کان بہ وڌيڪ عزيز ۽ پيارو رکندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو جڏهن هڪ مومن پنهنجي دل جي بصيرت سان ايمان آڻيندو آهي تہ هو هر شئي الله تعاليٰ جي محبت ۾ قربان ڪري ڇڏيندو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

> وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّتَّخِذُ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُّحِبُّوْنَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ ؕ وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَشَدُّ حُبًّا لِّلّٰهِ (البقره:165)
>
> ۽ ماڻهن مان اهي بہ آهن جي الله کانسواءِ (ٻين کي) سندس برابر ڪري وٺن ٿا. انهن سان الله جي محبت جهڙي محبت رکن ٿا ۽ جن ايمان آندو سي الله جي محبت ۾ زياده سخت آهن.

هڪ مئومن جيئن جيئن خدائي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪندو ويندو آهي، تيئن ان جو ايمان ۽ خدا سان محبت وڌندي ويندي آهي، قرآن فرمائي ٿو:

> اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِيْنَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوْبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ ۚ۝٢ (الانفال:2)
>
> ايمان وارا فقط اهي آهن جو جڏهن الله کي ياد ڪيو وڃي ٿو تہ سندن دليون ڊڄن ٿيون ۽ جڏهن کين سندس آيتون پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون تہ اهي (آيتون) انهن جي ايمان کي زياده ڪن ٿيون ۽ اهي پنهنجي پالڻهار تي ڀروسو ڪن ٿا.

اتان معلوم ٿيو تہ جيئن انسان بتدريج آهستي آهستي تعليم حاصل ڪندو آهي، حڪمت بہ ائين ئي بتدريج حاصل ٿيندي آهي.جيئن جيئن

انسان الاهي آيتن تي غور ۽ فڪر ڪندو ويندو ۽ انهن کي پنهنجي عمل ۾ آڻيندو ويندو، تيئن ان جي حڪمت ۾ اضافو ٿيندو ويندو. هن جي دل ۾ برائين کان نفرت ايندي ويندي ۽ اخلاقي جوهر اجاگر ٿيندا ويندا. جڏهن اها ايماني بشاشت ان جي دل ۾ گهر ڪري ويندي ته هو پنهنجي رب جو پرستار، ديوانو ۽ پروانو بڻجي ويندو.

هڪ حڪيم جڏهن خدائي حڪمتن کي پرکي وٺندو آهي ته هو ائين رواجي عبادت ناهين ڪندو جيئن هڪ ظاهري عابد عبادت ڪندو آهي. اوهان ڪڏهن سوچيو آهي ته آخر عالم جي عبادت کي عابد جي عبادت تي فضيلت ڇو ڏني وئي آهي؟ ان جو سبب اهو ئي آهي ته عالم عبادت جا راز ۽ حڪمتون ڄاڻي رب جي عبادت ڪندو آهي، جڏهن ته عابد صرف رب جي بندگيءَ جي لاءِ عبادت ڪندو آهي. هو ان جون حڪمتون ناهين ڄاڻيندو.

ائين هڪ حڪيم جڏهن ايمان ۽ عبادت جا راز ڄاڻي وٺي ٿو ته هو پاڻ کي رب جي رنگ ۾ رڱي ڇڏي ٿو ۽ هو پنهنجي جان، پنهنجو مال ۽ پنهنجي هر شيءِ رب جي راهه ۾ قربان ڪري ڇڏي ٿو. پنهنجو پاڻ پنهنجي پالڻهار جي حوالي ڪري ڇڏي ٿو ۽ ”رضي الله عنه ورضو عنه“ جي درجي تي پهچي وڃي ٿو ۽ جڏهن هو پنهنجي پالڻهار ڏانهن موٽي ٿو ته رب جي رحمت ان کي پنهنجي آغوش ۾ آڻي، هنن حسين ۽ جميل لفظن ۾ ان جو آڌر ڀاءُ ڪري ٿي.

يٰۤاَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَىِٕنَّةُ ﴿٢٧﴾ ارْجِعِيْۤ اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً ﴿٢٨﴾ فَادْخُلِيْ فِيْ عِبٰدِيْ ﴿٢٩﴾ وَادْخُلِيْ جَنَّتِيْ ﴿٣٠﴾ (الفجر:27_30)

(۽ ايمان واري ماڻهوءَ کي چيو ويندو ته) اي اطمينان وارا نفس! پنهنجي پالڻهار ڏانهن موٽي هل جو تون ان کان راضي هجين ۽ هو توکان راضي هجي پوءِ منهنجن ٻانهن ۾ داخل ٿي وڃ ۽ منهنجي جنت ۾ داخل ٿي وڃ.

قرآن انساني شخصيت کي تعمير ڪري ٿو

تزڪيو ۽ نفس جي پاڪيزگي:

جڏهن انسان حرص، لالچ، لونجهه، بخل ۽ خود غرضين جي ڪري انسانيت ۽ شرافت مان نڪري حيوانيت ۽ درندگيءَ جو روپ ڌاريندا آهن ته الله تبارڪ و تعاليٰ انهن ڏانهن پنهنجو ڪو نه ڪو هادي ۽ پيغمبر موڪليندو آهي، جيڪو انهن کي انهن گندگين مان ڪڍي انسانيت جي اعليٰ مقام ۽ مرتبي تي پهچائيندو آهي، نبين جي بعثت جو بنيادي مقصد انسانن جو تزڪيو هوندو آهي. جڏهن انسان سرڪش ۽ نافرمان بڻجي ويندا آهن ته الله تعاليٰ انهن جي هدايت جي لاءِ پيغمبر موڪليندو آهي. جيئن جڏهن فرعون دنيا ۾ سرڪش بڻجي ويو ته الله تبارڪ و تعاليٰ ان جي هدايت جي لاءِ حضرت موسيٰ عليه السلام کي موڪليو. قرآن ان جي بعثت جو بنيادي مقصد ٻڌائيندي فرمائي ٿو:

اِذۡهَبۡ اِلٰی فِرۡعَوۡنَ اِنَّهٗ طَغٰی ﴿ۖ۱۷﴾ فَقُلۡ هَلۡ لَّكَ اِلٰۤی اَنۡ تَزَكّٰی ﴿ۙ۱۸﴾ (النازعات:17_18)

ته تون فرعون ڏي وڃ ڇو ته هو حد کان لنگهي ويو آهي، پوءِ ان کي چئو ته ڇا توکي پاڪ ٿيڻ جي ڪا رغبت آهي؟

اهڙي طرح پاڻ سڳورن جي بعثت جو مقصد ٻڌائيندي قرآن صاف طور تي چئي ٿو:

هُوَ الَّذِیۡ بَعَثَ فِی الۡاُمِّیّٖنَ رَسُوۡلًا مِّنۡهُمۡ یَتۡلُوۡا عَلَیۡهِمۡ اٰیٰتِهٖ وَ یُزَكِّیۡهِمۡ وَ یُعَلِّمُهُمُ الۡكِتٰبَ وَ الۡحِكۡمَةَ ٭ وَ اِنۡ كَانُوۡا مِنۡ قَبۡلُ لَفِیۡ ضَلٰلٍ مُّبِیۡنٍ ﴿ۙ۲﴾ (جمعه:2)

هو اهو آهي جنهن اڻ پڙهيلن ۾ انهن مان هڪ رسول موڪليو جو کين سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ کين پاڪ ڪري ٿو ۽ کين ڪتاب ۽ عقلمندي سيکاري ٿو ۽ بيشڪ اهي ته هن کان اڳ پڌري گمراهيءَ ۾ هئا.

قرآن مجيد ۾ اهڙي قسم جون چار آيتون آيل آهن، جيڪي اسين مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون. انهن چئني آيتن ۾ پاڻ سڳورن جي بعثت جا چار مقصد بيان ڪيا ويا آهن، انهن چئني ئي مقصدن جو تت ۽ خلاصو تزڪيو (تربيت) ئي آهي، ڇو ته آيتن جي تلاوت، ڪتاب الله جي تعليم ۽ حڪمت تزڪيي جي لاءِ وسيلو ۽ ذريعو آهن، آيتن جي تعليم ۽ تلاوت جو ٻڌائي اهو ٻڌايو ويو آهي ته پيغمبر جيڪو تزڪيو ۽ اصلاح ڪري ٿو اهو خدائي تعليمات جي مطابق ئي ڪري ٿو. ۽ ان مطابق ئي انسانن کي سوڌي سنواري خدا جو مقرب ٻانهو بڻائي ٿو.

هڪ رسول سنئون سڌو ڊائريڪٽ وحي جي ذريعي پنهنجي پالڻهار کان اخلاق ۽ تهذيب جا جوهر سکي ٿو ۽ اهي انسانيت تائين پهچائي ٿو. پاڻ سڳورن ﷺ جو فرمان آهي.

”ادبني ربي فاحسن تاديبي“

منهنجي رب منهنجي تربيت فرمائي، پوءِ ڏاڍي سهڻي تربيت فرمايائين.

پاڻ سڳورا پنهنجي پالڻهار کان تربيت ۽ هدايتون حاصل ڪري، اهي ٻين انسانن تائين پهچائيندا هئا ۽ انهن ۾ انسانيت جا جوهر اجاگر ڪندا هئا. پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

انما بعثت لاتمم مكارم الاخلاق (موطا امام مالڪ)

منهنجي بعثت ئي ان جي لاءِ ٿي آهي ته جيئن سهڻن اخلاقن کي تڪميل تي پهچايان.

اهو پاڻ سڳورن جي تعليم ۽ صحبت جو ئي نتيجو هو جو عرب جا غير مهذب ۽ اڻبوجهه انسان ٿورڙي ئي عرصي ۾ دنيا جا مهذب انسان بڻجي ويا ۽ ڪجهه سالن ۾ ئي دنيا جي قيادت جا اهل ٿي ويا ۽ دنيا جي رهنمائي ڪرڻ لڳا، پاڻ سڳورن اهو سڄو ڪم الله تعاليٰ جي ڏسيل تعليمات مطابق ئي ڪيو ڇو ته الله ئي انسانيت جا مسئلا بهتر ڄاڻي ٿو ۽ انهن لاءِ بهتر شين جي چونڊ ڪري ٿو. قرآن فرمائي ٿو:

وَ اعْلَمُوْٓا اَنَّ فِيْكُمْ رَسُوْلَ اللّٰهِ ؕ لَوْ يُطِيْعُكُمْ فِيْ كَثِيْرٍ مِّنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَ لٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ
الْاِيْمَانَ وَ زَيَّنَهٗ فِيْ قُلُوْبِكُمْ وَ كَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَ الْفُسُوْقَ وَ الْعِصْيَانَ ؕ اُولٰٓئِكَ هُمُ
الرّٰشِدُوْنَ ۙ (٧) فَضْلًا مِّنَ اللّٰهِ وَ نِعْمَةً ؕ وَ اللّٰهُ عَلِيْمٌ حَكِيْمٌ (٨) (الحجرات:7_8)

۽ ڄاڻو ته اوهان ۾ الله جو رسول آهي، جيڪڏهن گهڻن ڪمن ۾ اوهان جي ڳالهه مڃي ته اوهان ڏکيا ٿيو پر الله اوهان وٽ ايمان کي پيارو ڪيو آهي ۽ ان کي اوهان جي دلين ۾ سينگاريو اٿس ۽ اوهان وٽ ڪفر ۽ گناهه ۽ نافرماني بڇڙي ڪئي اٿس. اهي ئي سڌي رستي وارا آهن. الله جي فضل ۽ احسان سان ۽ الله (سڀ ڪجهه) ڄاڻندڙ حڪمت وارو آهي.

قرآن صاف طور تي ٻڌائي ٿو ته ماڻهن کي تزڪيي جي لاءِ پاڻ سڳورن ڏانهن رجوع ڪرڻ گهرجي ۽ نبيءَ جي اها ذميواري آهي ته جڏهن ان وٽ ڪو نفس جي تزڪيي جي لاءِ اچي ته هو ان کي مايوس نه ڪري. هڪ موقعي تي جڏهن پاڻ سڳورا دعوتي ڪم ۾ مصروف هئا ته هڪ شخص تزڪيي جي لاءِ آيو. دعوت جي پيش نظر پاڻ سڳورن ان ڏانهن التفات نه ڪيو ته پاڻ سڳورن کي هنن لفظن ۾ تنبيهه ڪئي وئي.

عَبَسَ وَ تَوَلّٰٓى ۙ (١) اَنْ جَآءَهُ الْاَعْمٰى ؕ (٢) وَ مَا يُدْرِيْكَ لَعَلَّهٗ يَزَّكّٰٓى ۙ (٣)
اَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰى ؕ (٤) اَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰى ۙ (٥) فَاَنْتَ لَهٗ تَصَدّٰى ؕ (٦)
وَ مَا عَلَيْكَ اَلَّا يَزَّكّٰى ؕ (٧) (عبس:1_7)

محمد ﷺ منهن ۾ گهنج وڌو ۽ منهن موڙيائين، ان ڪري جو وٽس انڌو آيو ۽ توکي (اي محمد ﷺ) ڪهڙي خبر ته شايد هو پاڪ ٿئي يا ڌيان ڪري ته ان کي اها نصيحت فائدو ڏي. پر جو بي پرواهي ڪري ٿو تون ان جو خيال ڪرين ٿو. هوڏانهن ان جي پاڪ ٿيڻ جو توتي ڪو الزام نه آهي.

هڪ ٻي جڳهه تي پاڻ سڳورن کي حڪم ٿئي ٿو ته انهن سان ئي رهه جيڪي الله جي رضا خاطر صبح شام الله کي سڏين ٿا:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِيْنَ يَدْعُوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيْدُوْنَ وَجْهَهٗ وَلَا تَعْدُ عَيْنٰكَ عَنْهُمْ ۚ تُرِيْدُ زِيْنَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۚ وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهٗ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰىهُ وَكَانَ اَمْرُهٗ فُرُطًا ﴿۲۸﴾ (الڪهف:28)

۽ پاڻ کي انهن سان گڏ روڪي رک جيڪي پنهنجي پالڻهار کي صبح ۽ شام جو سڏين ٿا. سندس رضامندي گهرن ٿا ۽ دنيا جي حياتيءَ جي سينگار جو ارادو ڪري تنهنجيون اکيون انهن کان نہ ڦرن. ۽ ان جو چيو نہ مڃ جنهن جي دل کي اسان پنهنجي ياد کان غافل ڪيو ۽ اهو پنهنجي خواهش جي ڪڍ لڳو ۽ سندس ڪم حد کان لنگهيل آهي،

تزڪيو ڇو ضروري آهي:

جيستائين ڪنهن بہ فرد، جماعت يا معاشري جو تزڪيو نہ ٿو ٿئي، تيستائين اهو فرد يا معاشرو اڳتي وڌي نٿو سگهي، جيڪي ماڻهو ذاتي اصلاح کان وانجها آهن اهي ڪنهن بہ قوم يا معاشري جي قيادت ڪري نہ ٿا سگهن، ڪنهن بہ پروگرام يا معاشري کي اڳتي وڌائڻ جي لاءِ ضروري آهي تہ ان جماعت جي ڪارڪنن جي ذهني ۽ روحاني تربيت ڪجي، انهن جو ذاتي اصلاح ۽ تزڪيو ڪجي تہ جيئن اهي فرد ذاتي غرضن کان مٿانهان ٿي معاشري ۽ سماج جي لاءِ ڪردار ادا ڪن.

معاشرتي تزڪيو:

انسان جو اهو اصلاح معاشري ۾ رهي ئي ٿي سگهي ٿو. ڇو تہ اسلام رهبانيت ۽ انسانيت کان ڪٽيل زندگيءَ کان منع ڪري ٿو. تنهن ڪري هر انسان جي لاءِ ضروري آهي تہ هو معاشري ۾ رهي ڪري پنهنجي نفس جو اصلاح ڪري ۽ ان کان پوءِ ٻين جو اصلاح ڪري. سماجي ۽ معاشرتي زندگيءَ جو پهريون ڏاڪو نڪاح آهي. ان نڪاح جي ذريعي انسان ڪيترن ئي گناهن کان بچي سگهي ٿو ائين اهو نڪاح تزڪيي جو سبب بڻجي ٿو.

قرآن فرمائي ٿو:

قُلْ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ يَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوْا فُرُوْجَهُمْ ؕ ذٰلِكَ اَزْكٰى لَهُمْ ؕ (النور:30)

(اي پيغمبر!) ايمان وارن کي چئو تہ پنهنجيون اکيون هيٺ ڪن ۽ پنهنجن اوگهڙن کي بچائين، اهو انهن لاءِ تمام چڱو آهي.

پاڻ سڳورن نڪاح کي تزڪيي جو سبب قرار ڏيندي فرمايو:

”يا معشر الشباب من استطاع منكم الباءة فليتزوج فانه اغض للبصر واحصن للفرج ومن لم يستطع فعليه بالصوم فانه له وجاء“ (رواه بخاري)

نوجوانو! اوهان مان جيڪو گهر جو خرچ برداشت ڪري سگهي ٿو تہ اهو نڪاح ڪري ڇو تہ اهو نظر کي هيٺ ڪندڙ ۽ اوگهڙ جي حفاظت ڪندڙ آهي ۽ جيڪو گهر جا خرچ برداشت نٿو ڪري سگهي تہ اهو روزا رکي ڇو تہ اهي ان جي لاءِ ڪٽ آهن.

قرآن پنهنجي مڃيندڙن کي معاشرتي احڪام سيکاريندي چوي ٿو تہ جڏهن اوهين ڪنهن سان ان جي گهر ملڻ وڃو تہ پهريان ان کي سلام ڪيو ۽ ان کان اندر اچڻ جي اجازت وٺو. جيڪڏهن اجازت ملي تہ ان سان ملاقات ڪيو پر جيڪڏهن اهو اتي نہ هجي يا اجازت نہ ملي تہ واپس موٽي وڃو. قرآن ان کي تزڪيي ۽ پاڪائيءَ جو سبب قرار ڏئي ٿو: قرآن فرمائي ٿو:

وَاِنْ قِيْلَ لَكُمُ ارْجِعُوْا فَارْجِعُوْا هُوَ اَزْكٰى لَكُمْ ؕ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ عَلِيْمٌ ﴿۲۸﴾ (النور: 28)

۽ جيڪڏهن اوهان کي چئجي تہ موٽي وڃو تہ موٽي وڃو ان ۾ اوهان لاءِ ڏاڍي پاڪائي آهي ۽ جيڪي ڪريو ٿا سو الله ڄاڻي ٿو.

فرد جي معاشرتي تزڪيي ۽ تربيت ۾ ماءُ جي گود، استاد جي رهنمائي ۽ پيءُ جي هدايت وڏي اهميت رکن ٿا. اهي ٽئي ادارا پنهنجو ڪم خوبيءَ سان سرانجام ڏين تہ بهتر نتيجا ملي سگهن ٿا.

معاشي تزڪيو:

اندر جي اصلاح ۽ تزڪيي لاءِ ضروري آهي تہ انسان حلال کاڌو واپرائي، ايمانداري ۽ ديانتداريءَ سان ڪمائي پنهنجو پيٽ گذر ڪري، حرام خور پنهنجي اصلاح جي لاءِ ڪيڏيون بہ ڪوششون ڇو نہ ڪري صرف وردن ۽ وظيفن سان تزڪيو ڪو نہ ٿيندو، ڇو تہ رب وٽ حرام خور جي ڪا بہ عبادت ايتري تائين جو ڪا بہ دعا قبول نہ آهي. پاڻ سڳورن ﷺ جو فرمان آهي، هڪ ماڻهو ڊگهو سفر ڪري ٿو پراگنده ۽ پريشان حال آهي پنهنجا هٿ آسمان جي طرف ڦهلائي دعا گهري ٿو: يا رب! يا رب! جون پڪارون ڪري ٿو. حالت اها آهي جو ان جو کاڌو حرام، پيتو حرام، لباس حرام ۽ حرام غذا مان ان جي نشو و نما ٿي، اهڙي ماڻهوءَ جي دعا ڪيئن قبول پوندي! (رواه ترمذي)

هيءَ حقيقت آهي تہ الله تبارڪ و تعاليٰ پاڻ پاڪ آهي ۽ پاڪ ۽ صاف سٺرين شين کي ئي پسند ڪري ٿو، الله تعاليٰ پنهنجن رسولن کي حڪم ڏيندي فرمائي ٿو:

يٰٓاَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوْا مِنَ الطَّيِّبٰتِ وَ اعْمَلُوْا صَالِحًا ؕ اِنِّيْ بِمَا تَعْمَلُوْنَ عَلِيْمٌ ﴿۵۱﴾ؕ

(المؤمنون:51)

(سڀني رسولن کي اسان جو هي چوڻ هو تہ) اي رسولؤ! سٺين شين مان کائو ۽ چڱو ڪم ڪريو. جيڪي اوهين ڪريو ٿا تنهن کي بيشڪ آءٌ ڄاڻندڙ آهيان.

مئومنن کي اهو ساڳو حڪم هن ريت ڪيو ويو آهي ٿو.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُلُوْا مِنْ طَيِّبٰتِ مَا رَزَقْنٰكُمْ وَاشْكُرُوْا لِلّٰهِ
اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُوْنَ ﴿۱۷۲﴾ (البقره:172)

اي ايمان وارؤ! جيڪي پاڪ شيون اسان اوهان کي روزي ڏنيون آهن سي کائو ۽ الله جو شڪر ڪريو، جيڪڏهن اوهين سندس ئي عبادت ڪريو ٿا.

هت شڪر مان مراد ورهائي کائڻ آهي. جيڪو بہ جيتري هوند

وارو انسان آهي اهو اٿهوند وارن غريبن انسانن سان ورهائي کائڻ جو مڪلف آهي. معاشري ۾ جيتري ضرورت آهي ان پٽاندر پنهنجي فراخي سان رزق ورهائي کائڻ جو حڪم آهي. قرآن حڪيم صاف لفظن ۾ سائل ۽ محروم جو حق ڳڻايو آهي.

حلال ۽ پاڪ شيون الله تبارڪ و تعاليٰ انسانن کي نعمت ڪري ڏنيون آهن، انهن جي واپرائڻ تي الله تعاليٰ جو شڪر ادا ڪرڻ گهرجي ۽ انهن کي بنا ڪنهن سبب جي پنهنجي مٿان حرام قرار نہ ڏجي. حديث شريف ۾ اچي ٿو تہ پاڻ سڳورن جي خدمت ۾ هڪ ماڻهو آيو جنهن عرض ڪيو تہ جڏهن آءٌ گوشت کائيندو آهيان تہ مون کي عورتن ڏانهن رغبت ٿيندي آهي ۽ مون تي شهوت جو غلبو ٿي ويندو آهي. تنهن ڪري مون پاڻ تي گوشت حرام ڪيو آهي، تنهن تي هيٺين آيت نازل ٿي.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تُحَرِّمُوْا طَيِّبٰتِ مَآ اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوْا ؕ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ ﴿۸۷﴾ وَكُلُوْا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلٰلًا طَيِّبًا ۖ وَّاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِيْٓ اَنْتُمْ بِهٖ مُؤْمِنُوْنَ ﴿۸۸﴾

(المائده: 87_88)

> اي ايمان وارؤ! اهي سٺيون شيون جيڪي الله اوهان لاءِ حلال ڪيون آهن سي حرام نہ ڪريو ۽ نڪي حد کان لنگهو بيشڪ الله حد کان لنگهندڙن کي پسند نٿو ڪري. ۽ الله اوهان کي جيڪو سٺو حلال رزق ڏنو آهي، تنهن مان کائو ۽ ان الله کان ڊڄو جنهن تي اوهان ايمان آندو آهي.

الله تبارڪ و تعاليٰ پاڪ، سٺيون ۽ عمديون شيون انسانن جي لاءِ حلال ۽ پاڪيزه بڻايون آهن، جيڪي دنيا ۾ سمورن انسانن جي لاءِ ۽ آخرت ۾ مئومنن لاءِ خاص هونديون، انهن کي جيڪڏهن حلال طريقي سان حاصل ڪري واپرائجي تہ ان ۾ ڪو بہ حرج نہ آهي. ڪنهن بہ راهب يا عابد کي اجازت نہ آهي تہ هو انهن پاڪ شين کي حرام قرار ڏي، قرآن صاف طور تي چئي ٿو:

قُلۡ مَنۡ حَرَّمَ زِيۡنَةَ اللّٰهِ الَّتِىۡۤ اَخۡرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّيِّبٰتِ مِنَ الرِّزۡقِ ؕ قُلۡ هِىَ لِلَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا فِى الۡحَيٰوةِ الدُّنۡيَا خَالِصَةً يَّوۡمَ الۡقِيٰمَةِ ؕ (الاعراف:32)

”چئو تہ الله جي (پيدا ڪيل) زينت (يعني ڪپڙن) ڪي جيڪا پنهنجن ٻانهن لاءِ ڪڍي اٿس ۽ کاڌي پيتي جي سٺين شين کي کنهن حرام ڪيو آهي؟ چئو تہ اهي (اصل ۾) دنيا جي حياتيءَ ۾ ايمان وارن لاءِ آهن(۽) قيامت جي ڏينهن (انهن لاءِ) خالص آهن.“

تزڪيۂ عمل:

نفس جي تزڪيي ۽ اصلاح لاءِ ضروري آهي تہ هر عمل اخلاص ۽ دل جي سچائيءَ سان ڪيو وڃي. انسان جي عمل ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڏيکاءُ ۽ رياءُ نہ هجي ڇو تہ رياءُ وارو عمل الله تعاليٰ جي دربار ۾ قبول نہ آهي. اهڙو عمل فائدي ۽ اصلاح جي بجاءِ اٽلندو نقصان ۽ خساري وارو بڻجندو آهي. ڇو تہ عمل جو صلو نيت تي ئي ملندو آهي. جيڪڏهن نيت صحيح نہ هوندي تہ ان عمل جا فائدا مرتب نہ ٿيندا، ۽ انسان اهڙي جو اهڙو ئي رهجي ويندو. بلڪ ڏيکاءُ جي ڪري سزا جو حقدار بڻجندو. تنهنڪري ضروري آهي تہ هر عمل خالص الله جي رضا جي لاءِ ڪيو وڃي. ان سان ئي عملن جا فائدا مرتب ٿيندا، پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

انما الاعمال بالنيات و انّما لامرىءٍ مانوىٰ (بخاري، مسلم)

عملن (جي قبوليت ۽ عدم قبوليت جو مدار) نيت تي آهي ۽ ماڻهوءَ کي اهو ئي ڦٻندو جنهن جي نيت ڪيائين.

انساني عملن جي قبوليت ۽ عدم قبوليت ۽ کري ۽ کوٽي جو مدار نيت تي آهي. جيڪڏهن نيت صاف آهي تہ ٿورڙو عمل بہ تڳي سگهي ٿو ۽ اهو نفس جي اصلاح جو ذريعو بڻجي سگهي ٿو پر جيڪڏهن نيت ۾ کوٽ آهي تہ پوءِ کٽي ڪيڏو بہ عمل ڇو نہ هجي قبول نہ آهي ۽ اهو اصلاح ۽ نفعي جي بجاءِ بگاڙ ۽ نقصان جو ذريعو آهي. هڪ حديث شريف ۾ عملن جي قبوليت ۽ عدم قبوليت جو معيار هن ريت ٻڌايو ويو آهي.

ان الله لاينظر الى صور کم و اموالکم ولاکن ينظر الى قلوبکم و اعمالکم (رواه مسلم)

الله اوهان جي صورتن ۽ مالن ڏانهن نٿو نهاري، (تہ گهڻو آهي يا ٿورو) پر اوهان جي دلين ۽ عملن کي پرکي ٿو. (تہ صاف نيت سان ڪيل آهن يا رياءِ ۽ ڏيکاءَ سان)

قرآن روحاني بيمارين کان شفا آهي:

جيئن انسان جي ظاهري جسم کي بيماريون لڳنديون آهن، ائين انسان جي دل کي بہ بيماريون ۽ مرض لڳندا آهن. ظاهري بيمارين جو علاج دوا درمل جي ذريعي ڪيو ويندو آهي، جڏهن تہ روحاني بيمارين جو علاج قرآن جي ذريعي ڪيو ويندو آهي.

امام غزاليءَ جو چوڻ آهي تہ اخلاق ۾ اعتدال صحت نفس جي علامت آهي ۽ عدم اعتدال مرض جي علامت آهي، جيئن مزاج ۾ اعتدال جسم جي صحت جي نشاني ۽ عدم اعتدال بيماريءَ جي علامت آهي، تنهن ڪري ان احياء العلوم جو ٽيون جلد قلبي بيمارين ۽ انهن جي علاج بابت لکيو آهي. ان اخلاقي بيمارين ۾ هيٺين شين کي شمار ڪيو آهي، شهوت، پيٽ، اوگهڙ، زبان جون آفتون ۽ مصيبتون، ساڙ حسد، دنيا ۽ دولت جي محبت ۽ حوس، بخل، رياء تڪبر، خودپسندي ۽ غرور ۽ آڪڙ هن انهن تي تفصيلي بحث ڪيو آهي ۽ انهن جا سبب ۽ علاج ٻڌايا آهن. ڪن حق کي حق نہ سمجهڻ ۽ ان مطابق عمل نہ ڪرڻ کي پڻ دل جي بيمارين ۾ شمار ڪيو آهي.

هڪ حديث شريف ۾ روحاني بيمارين ڏانهن هن ريت اشارو ڪيو ويو آهي.

پاڻ سڳورن جو فرمان آهي:

الا ادلکم على دائکم و دوائکم الا ان داء کم الذنوب و دواءَ کم الاستغفار

ڇا آءٌ اوهان کي بيمارين ۽ انهن جي علاج بابت نہ ٻڌايان؟ توهان جا گناهہ اوهان جي بيماري آهن ۽ انهن جو علاج استغفار آهي.

ان بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ قرآن مجيد کي جيڪو شفا چيو ويو آهي ان مان مراد روحاني بيمارين کان شفا آهي. الله تعاليٰ جو فرمان آهي.

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَآءَتْكُمْ مَّوْعِظَةٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَشِفَآءٌ لِّمَا فِي الصُّدُوْرِ ۙ وَهُدًى وَّرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ ۝٥٧ (يونس:57)

اي انسانو! اوهان جي پالڻهار جي طرفان اوهان وٽ نصيحت ۽ دلين جي بيماري جي شفا ۽ ايمان وارن لاءِ هدايت ۽ رحمت آئي آهي،

هڪ ٻي هنڌ ان ساڳي مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَآءٌ وَّ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ (الاسراء: 82)

۽ اسين اهو قرآن نازل ڪريون ٿا جو ايمان وارن لاءِ شفا ۽ رحمت آهي.

الله جو ذڪر ۽ ان جي ياد مئومنن جي دلين کي گرمائي وجهندي آهي ۽ الله جون آيتون ايمان وارن جي ايمان ۾ اضافو ڪنديون آهن.قرآن واضح طور تي چئي ٿو:

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِيْنَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوْبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ ۝٢ (الانفال:2)

ايمان وارا فقط اهي آهن جو جڏهن الله کي ياد ڪيو وڃي ٿو ته سندن دليون ڏڄن ٿيون ۽ جڏهن کين سندس آيتون پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون ته اهي (آيتون) انهن جي ايمان کي زياده ڪن ٿيون ۽ اهي پنهنجي پالڻهار تي ڀروسو ڪن ٿا.

هڪ ٻي جڳهه تي ان ساڳي مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيْثِ كِتٰبًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ ۖ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ۚ ثُمَّ تَلِيْنُ جُلُوْدُهُمْ وَقُلُوْبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ ۗ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِيْ بِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ۗ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ هَادٍ ۝٢٣ (الزمر:23)

الله نهايت سٺو ڪلام ڪتاب نازل ڪيو جنهن جون ڳالهيون هڪ ٻئي جهڙيون (۽ هڪ ڳالهه جي سمجهاڻ لاءِ بار بار) دهرايل آهن. ان جي ٻڌڻ سان انهن (ماڻهن) جي کلن (جا وار) ڪانڊارجن ٿا، جيڪي پنهنجي پالڻهار کان ڏڄن ٿا وري سندن کلون ۽ سندن دليون الله جي ياد تي نرم ٿين ٿيون. هي (قرآن) الله جي هدايت آهي، جنهن کي

وٺيس تنهن کي ان سان هدايت ڪري ٿو ۽ جنهن کي الله گمراهہ ڪري ٿو تنهن کي ڪو بہ هدايت ڪندڙ نہ آهي.

الله تعاليٰ جا پسنديده ماڻهو:

الله تبارڪ و تعاليٰ وٽ عزت، مرتبي ۽ مٿاهين هئڻ جو اعتبار تزڪيي، پرهيزگاري ۽ تقويٰ تي آهي، قرآن فرمائي ٿو:

اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰكُمْ ؕ (الحجرات:13)

بيشڪ الله وٽ ان جي وڏي عزت آهي، جنهن کي تقويٰ (پرهيزگاري) گهڻي (آهي).

اهو ئي سبب آهي جو قرآن مجيد نيڪي ۽ تقويٰ جي معاملي ۾ هڪ ٻئي جو ساٿ ڏيڻ جو حڪم ڏئي ٿو:

وَلَا تَعَاوَنُوْا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۠ وَاتَّقُوا اللّٰهَ ؕ اِنَّ اللّٰهَ شَدِيْدُ الْعِقَابِ ۝۲

(المائده:2)

۽ ڀلائيءَ ۽ پرهيزگاريءَ ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪريو ۽ گناهہ ۽ ظلم ۾ هڪ ٻئي جي مدد نہ ڪريو. ۽ الله کان ڊڄو بيشڪ الله جو عذاب سخت آهي.

آخرت جون ابدي نعمتون بہ انهن لاءِ ئي آهن، جيڪي الله کان ڊڄن ٿا ۽ دنيا ۾ فساد نہ ٿا ڦيلائين، قرآن فرمائي ٿو:

تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِيْنَ لَا يُرِيْدُوْنَ عُلُوًّا فِى الْاَرْضِ وَلَا فَسَادًا ؕ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ ۝۸۳ (القصص:83)

اهو آخرت جو گهر آهي، اسان اهو انهن کي ڏينداسين، جيڪي ملڪ ۾ نہ وڏائي ڪرڻ ۽ نہ فساد ڪرڻ گهرندا آهن ۽ (الله کان) ڊڄڻ وارن جي پڇاڙي ڀلي آهي.

پاڻ سڳورن پڻ پنهنجي امت کي تزڪيي، اصلاح، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ بابت ڪيتريون ئي هدايتون ڪيون آهن. اسين انهن مان هتي ڪجهہ حديثون ذڪر ڪيون ٿا:

پاڻ سڳورن جو فرمان آهي:

لاتحاسدوا ولاتناجشوا ولا تباغضوا ولاتدابروا ولايبيع بعضكم علیٰ بيع بعض وكونوا عباد الله اخوانا، المسلم اخوالمسلم لايظلمه، ولايخذله ولايحقره. التقویٰ ههنا ويشير الی صدره ثلاث مرات. بحسب امری من الشر ان يحقر اخاه المسلم. كل المسلم علی المسلم حرام، دمه، وماله وعرضه (رواه مسلم)

پاڻ ﷺ هڪ ٻئي سان ساڙ نہ ڪيو. واپار وڙي ۾ هڪٻئي کي ڏوکو نہ ڏيو. هڪ ٻئي سان بغض نہ ڪيو. هڪ ٻئي جي گلا نہ ڪريو. هڪ ٻئي جي خريد ۽ فروخت تي چڙهت ڪري خريد ۽ فروخت نہ ڪريو. الله جا ٻانها پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا ڀائر ٿي وڃو. مسلمان، مسلمان جو ڀاءُ آهي. نہ ان تي ظلم ڪندو آهي. ۽ نہ ان کي بي يارو مددگار ڇڏيندو آهي ۽ نہ ان کي گهٽ نظر سان ڏسندو آهي. تقويٰ هتي آهي (سيني ڏانهن اشارو ڪندي ٽي ڀيرا ائين فرمايائون) ماڻهوءَ جي بري هئڻ لاءِ ايترو ئي ڪافي آهي جو هو مسلمان ڀاءُ کي حقير سمجهي. هر مسلمان کي ٻي مسلمان جو خون جان ۽ آبرو حرام آهي.

هڪ حديث ۾ پاڻ سڳورن جو فرمان آهي.

امرنی ربی بتسع: خشية الله فی السر والعلانية، وكلمة العدل فی الرضا والغضب والقصد فی الفقر والغنیٰ وان اصل من قطعنی واعطی من حرمنی واعفوا عمن ظلمنی، وان يكون صمتی فكرًا ونطقی ذكرًا ونظری عبرةً، وآمر بالمعروف (رواه رزين)

منهنجي رب مون کي نون ڳالهين جو حڪم ڏنو آهي، لڪ ۽ ظاهر ۾ الله کان ڊڄان، خوشي ۽ ڪاوڙ ۾ انصاف جي ڳالهہ ڪريان، آسودگي ۽ سڃائپ ۾ وچٿرائپ اختيار ڪيان. جنهن مون سان ٽوڙيو آهي آءٌ ان سان ڳنڍيان، جنهن مون کي محروم رکيو آهي آءٌ ان تي بخشش ڪيان، جنهن ظلم ڪيو آهي ان کي درگذر ڪيان ۽ منهنجي خاموشي غور ۽ فڪر هجي، منهنجو ڳالهائڻ ذڪر هجي، منهنجي نظر نگاهہ عبرت هجي ۽ آءٌ نيڪيءَ جو حڪم ڪيان.

فتح مڪي جي موقعي تي پاڻ سڳورن خطبو ڏيندي فرمايو: اي انسانو! الله تعاليٰ جاهليت واري وڏائي ۽ تڪبر ۽ ابن ڏاڏن تي فخر ڪرڻ ختم

ڪري ڇڏيو آهي. الله تعاليٰ فرمايو آهي: اي انسانو! بيشڪ اسان اوهان کي هڪ مڙس ۽ هڪ زال مان پيدا ڪيو آهي ۽ اوهان ۾ ذاتيون ۽ پاڙا ڪيا سون تہ هڪ ٻئي کي سڃاڻو بيشڪ اوهان مان عزت وارو الله وٽ اهو آهي جيڪو اوهان مان پرهيزگار آهي.

(رواه ترمذي 159/2)

ڪاميابي ۽ نجات جو مدار:

اسلام ۾ تزڪيي ۽ اصلاح جي ايڏي وڏي اهميت آهي جو آخرت جي ڪاميابي ۽ نجات جو سڄو مدار ان تي ئي رکيل آهي، قرآن واضح طور تي چوي ٿو:

قَدۡ اَفۡلَحَ مَنۡ زَكّٰىهَا ۝٩ وَقَدۡ خَابَ مَنۡ دَسّٰىهَا ۝١٠ (الشمس:9_10)

بيشڪ اهو مراد کي پهچي ويو جنهن نفس کي پاڪ ڪيو ۽ بي شڪ اهو بي مراد ٿيو جنهن ان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو.

هڪ ٻي جڳهہ تي ان ساڳي مفهوم کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

قَدۡ اَفۡلَحَ مَنۡ تَزَكّٰى ۝١٤ وَ ذَكَرَ اسۡمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰى ۝١٥ (الاعليٰ: 14_15)

بيشڪ اهو مراد کي پهتو جيڪو پاڪ ٿيو ۽ پنهنجي پالڻهار جو نالو ياد ڪيائين پوءِ نماز پڙهيائين.

اهڙو ماڻهو جيڪو پنهنجي نفس جو تزڪيو ڪري ٿو، ان لاءِ ابدي جنت آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَ مَنۡ يَّاۡتِهٖ مُؤۡمِنًا قَدۡ عَمِلَ الصّٰلِحٰتِ فَاُولٰٓئِكَ لَهُمُ الدَّرَجٰتُ الۡعُلٰى ۝٧٥ جَنّٰتُ عَدۡنٍ تَجۡرِىۡ مِنۡ تَحۡتِهَا الۡاَنۡهٰرُ خٰلِدِيۡنَ فِيۡهَا ؕ وَ ذٰلِكَ جَزٰٓؤُا مَنۡ تَزَكّٰى ۝٧٦ (طه: 75_76)

۽ جيڪي ان وٽ ايمان وارا ٿي ايندا ۽ چڱا ڪم ڪيا هوندائون، تن لاءِ بلند درجا آهن. يعني رهڻ جا باغ آهن، جن جي هيٺان واهہ وهن ٿا، انهن ۾ پيا رهندا ۽ اهو ان جو بدلو آهي، جيڪو پاڪ ٿيو.

اعجاز القرآن

قرآن مجيد پاڻ پنهنجي متعلق معجزي هئڻ جي دعويٰ ڪئي آهي ۽ جن ماڻهن کي ان جي ڪتاب الله هئڻ ۾ شڪ آهي، انهن کي مقابلي جي دعوت ڏني آهي. هتي اهڙي قسم جون آيتون ذڪر ڪجن ٿيون.

وَاِنْ كُنْتُمْ فِيْ رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَاْتُوْا بِسُوْرَةٍ مِّنْ مِّثْلِهٖ ۠ وَادْعُوْا شُهَدَاۗءَكُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٢٣﴾ (البقره آيت 23)

۽ جيڪڏهن اوهين شڪ ۾ آهيو ان (ڪلام) جي ڪري جيڪو اسان پنهنجي ٻانهي محمد ﷺ تي لاٿو آهي ته ان جهڙي ڪا سورة آڻيو ۽ الله کان سواءِ پنهنجا مددگار سڏيو جيڪڏهن اوهين سچا آهيو.

اَمْ يَقُوْلُوْنَ افْتَرٰىهُ ۭ قُلْ فَاْتُوْا بِسُوْرَةٍ مِّثْلِهٖ وَادْعُوْا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٣٨﴾ (يونس آيت 38)

(اي پيغمبر!) ڀلا اهو چون ٿا ڇا ته اهو پاڻ ٺاهيو اٿس؟ تون چئو ته پوءِ ان جهڙي هڪ سورت ئي آڻيو ۽ (ان جي ٺاهڻ لاءِ) الله کان سواءِ جنهن کي سڏي سگهو تنهن کي سڏيو جيڪڏهن اوهين سچا آهيو.

اَمْ يَقُوْلُوْنَ افْتَرٰىهُ ۭ قُلْ فَاْتُوْا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهٖ مُفْتَرَيٰتٍ وَّادْعُوْا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿١٣﴾ (هود آيت 13)

ڀلا اهي چون ٿا ڇا ته اهو پاڻ ٺاهيو اٿس (ڪين) چئو ته پوءِ ان جهڙيون ڏهه سورتون ٺاهيل آڻيو ۽ الله کان سواءِ جنهن کي سڏي سگهو تنهن کي سڏيو جيڪڏهن اوهين سچا آهيو.

قُلْ لَّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰٓى اَنْ يَّاْتُوْا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا يَاْتُوْنَ بِمِثْلِهٖ
وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيْرًا ﴿٨٨﴾ (بني اسرائيل آيت 88)

چؤ تہ جيڪڏهن انسان ۽ جن هن جهڙي قرآن آڻڻ (ٺاهڻ) لاءِ گڏ ٿين تہ ان جهڙو نہ آڻي سگهندا جيتوڻيڪ انهن مان هڪڙا ٻين جا پڌرا مددگار ٿين.

قُلْ فَاْتُوْا بِكِتٰبٍ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ هُوَ اَهْدٰى مِنْهُمَآ اَتَّبِعْهُ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ﴿٤٩﴾
فَاِنْ لَّمْ يَسْتَجِيْبُوْا لَكَ فَاعْلَمْ اَنَّمَا يَتَّبِعُوْنَ اَهْوَآءَهُمْ ؕ وَمَنْ اَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوٰىهُ بِغَيْرِ هُدًى مِّنَ
اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظّٰلِمِيْنَ ﴿٥٠﴾ (قصص آيت 49_50)

چؤ تہ جيڪڏهن اوهين سچا آهيو تہ الله وٽان ڪو ڪتاب آڻيو جو انهن ٻنهين کان وڌيڪ سڌو رستو ڏيکاريندڙ هجي تہ ان تي هلان، پوءِ جيڪڏهن تنهنجي ڳالهہ قبول نہ ڪن تہ ڄاڻ تہ اهي رڳو پنهنجي خواهشن تي هلن ٿا ۽ جيڪو الله جي رستي ڏيکارڻ کان سواءِ پنهنجي خواهش تي هلي ٿو تنهن کان وڌيڪ گمراه ڪير آهي بيشڪ الله ظالم قوم کي رستو نٿو ڏيکاري.

اعجاز قرآن جو دائرو

مٿين آيتن ۾ شڪ ڪندڙ ۽ منڪرن کي قرآن مجيد جو مثل پيش ڪرڻ جي چئلنج ڏني وئي آهي ۽ ڪوبہ ڪلام ۽ ڪتاب تيستائين قرآن مجيد جي مثل ٿي نٿو سگهي جيستائين ان جي اعجاز جي سمورن شعبن ۾ ۽ ان سمورين خصوصيتن ۾ ان جهڙو نہ هجي ۽ قرآن صرف پنهنجن لفظن ۽ ترڪيبي، فصاحت ۽ بلاغت جي اعتبار سان معجزو نہ آهي بلڪ اهو پنهنجن لفظن ۽ ترڪيب ۾ بہ معجزو آهي تہ پنهنجن معنائن ۽ مضمونن ۾ بہ معجزو آهي. پنهنجن اعليٰ علمن ۽ معارف ۾ بہ معجزو آهي تہ غيبي معلومات ۽ ابدي حقيقتن جي بيان ۾ بہ معجزو آهي، پنهنجي پيش ڪيل مذهبي، اخلاقي، معاشرتي ۽ مدني تعليمات ۾ بہ معجزو آهي تہ پنهنجي اثر ۽ انقلاب ۾ بہ معجزو آهي. پر جڏهن صرف لفظ جيڪي ان جي ڪامل

اعجاز جو هڪ پهلو آهن جو ڪو مقابلو نہ ڪري سگهيو تہ ان جي ڪامل اعجاز ۾ ڪير مقابلو ڪري سگهندو؟

سورة هود جي آيت مان معلوم ٿئي ٿو تہ قرآن مجيد جو خصوصي امتياز ۽ ان جي معجزو هئڻ جو راز هي آهي تہ، اهو الله تعاليٰ جي علم مان لاٿو ويو آهي ۽ حقيقت ۾ اهو ان جي خاص علم جو هڪ مظهر آهي ان ڪري ان ۾ انسان پنهنجي ظني، مشتبہ، ناقص ۽ محدود ۽ خود خدا جي ڏنل علم سان ڪهڙو مقابلو ڪري سگهي ٿو. جيئن الله تعاليٰ جي ٻين صفتن ۾ انسان مماثلت ڪري نٿو سگهي ائين خدا جي علم ۾ بہ ڪو مقابلو نٿو ڪري سگهي.

فَاِلَّمۡ يَسۡتَجِيۡبُوۡا لَكُمۡ فَاعۡلَمُوۡۤا اَنَّمَاۤ اُنۡزِلَ بِعِلۡمِ اللّٰهِ وَاَنۡ لَّاۤ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ‌ ۚ فَهَلۡ اَنۡتُمۡ مُّسۡلِمُوۡنَ ۝١٤

(هود آيت 14)

پوءِ جيڪڏهن اوهان جي ڳالهہ قبول نہ ڪن تہ ڄاڻو تہ ان کي رڳو الله جي علم سان لاٿو ويو آهي ۽ (هن ڳالهہ کي بہ) تہ ان کان سواءِ ڪو حاڪم نہ آهي. ڇا پوءِ اوهين حڪم تي هلڻ وارا آهيو؟

"اَنَّمَاۤ اُنۡزِلَ بِعِلۡمِ اللّٰهِ" جو نڪتو ٻڌائي ٿو تہ جيئن الله تعاليٰ الوهيت جي سمورين صفتن ۾ اڪيلو آهي ائين پنهنجي علم ۾ بہ اڪيلو ۽ يڪتا آهي ۽ جڏهن ان کان سواءِ ڪو معبود ۽ پالڻهار نہ آهي تہ پوءِ الهي ڪلام جهڙو ٻيو ڪنهن جو ڪلام ٿي سگهي ٿو.

وَلَقَدۡ جِئۡنٰهُمۡ بِكِتٰبٍ فَصَّلۡنٰهُ عَلٰى عِلۡمٍ هُدًى وَّ رَحۡمَةً لِّقَوۡمٍ يُّؤۡمِنُوۡنَ ۝٥٢ (الاعراف آيت 52)

۽ بيشڪ اسان انهن وٽ هڪ ڪتاب پهچايو آهي جنهن کي علم (يعني علمي قاعدي) سان کولي بيان ڪيو اٿئون (۽) جو ايمان واريءَ قوم لاءِ هدايت ۽ رحمت آهي.

الله تبارڪ وتعاليٰ جي علم جو تعلق صرف لفظن ۽ جملن سان نہ آهي. بلڪ معنائن ۽ حقيقتن سان بہ آهي. لفظي فصاحت جي لاءِ قرآن مجيد ڪيترن ئي جڳهن تي پنهنجي متعلق "قرناَ عربياَ" "ڪتاب مبين" ۽

”لسان عربي مبين“) چيو آهي جنهن ۾ ان جي لفظي خوبين ۽ لساني برتري ڏانهن اشارو آهي.

الٓرٰ ۫ تِلْكَ اٰيٰتُ الْكِتٰبِ الْمُبِيْنِ ۝١ اِنَّآ اَنْزَلْنٰهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ۝٢

(يوسف 1_2)

الر_ اهي ظاهر ڪتاب جون آيتون آهن، بيشڪ اسان عربي (زبان) ۾ قرآن لاٿو آهي مَن اوهين سمجهو.

لِسَانُ الَّذِيْ يُلْحِدُوْنَ اِلَيْهِ اَعْجَمِيٌّ وَّهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِيْنٌ ۝١٠٣ (النحل 103)

تنهنجي زبان عجمي آهي ۽ هي (قرآن) صاف عربي زبان ۾ آهي.

سورة قصص جي هڪ آيت ۾ قرآن مجيد جي مقابلي ۾ اهڙو ڪلام پيش ڪرڻ جي چئلينج ڏني وئي آهي، جيڪو هدايت ۽ اصلاح ۾ ان کان وڌيڪ هجي.

قُلْ فَاْتُوْا بِكِتٰبٍ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ هُوَ اَهْدٰى مِنْهُمَآ اَتَّبِعْهُ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ۝٤٩ (قصص 49)

چؤ ته جيڪڏهن اوهين سچا آهيون ته الله وٽان ڪو ڪتاب آڻيو جو انهن ٻنهين کان وڌيڪ سڌو رستو ڏيکاريندڙ هجي ته ان تي هلان.

قرآن مجيد جي فصاحت ۽ بلاغت ۽ ان جو لفظي اعجاز درحقيقت قرآن جي اعجاز جو هڪ ننڍڙو پهلو آهي، قرآن جو اعجاز ان ۾ بند نه آهي. اڳين عالمن جڏهن قرآن جي اعجاز تي غور ڪيو يا ان موضوع تي قلم کنيو ته زماني جي عام رجحان ۽ عربن جي ادبي ذوق جي ڪري انهن جي سامهون گهڻو ڪري قرآن جي اعجاز جو اهوئي پهلو رهيو ۽ انهن ان تي ڪافي بهتر مواد فراهم ڪيو ۽ وڏي جاکوڙ ڪئي. هينئر ان تي وڌيڪ تحقيق جي گنجائش نه آهي، تنهن ڪري ان بابت انهن عالمن جي تصنيفن ڏانهن رجوع ڪرڻ گهرجي.

قرآن مجيد جو سڀ کان وڏو معجزو اسلام آهي

قرآن مجيد دنيا ۾ مذهب ۽ عقيدن جو آخري هدايت نامو پيش ڪيو آهي جنهن کان وڌيڪ محڪم ۽ مفصل مذهبي هدايت نامو هينئر تائين اچي ناهين سگهيو. ان کان پهريان مذهب به چونڪ مخصوص وقت ۽

حالتن جي لاءِ هئا تنهن ڪري اهي بہ ان جي مقابلي ۾ ناقص ۽ گهٽ آهن. هينئر آخري آسماني صحيفو دنيا تي اچي چڪو آهي تنهن ڪري اهو آخري هدايت نامو آهي. ان کان وڌيڪ انسان کي پنهنجي خالق سان ملائيندڙ ۽ ان جي زندگي ۾ للهيت ۽ روحانيت پيدا ڪندڙ ۽ سمورين گمراهين کان پري رکندڙ ڪوبہ هدايت نامو انساني تصور ۾ اچي نٿو سگهي.

الله تبارڪ وتعاليٰ انسانن کي ڪامياب زندگي گذارڻ جي لاءِ آسماني اخلاقي ۽ مدني دستور عطا ڪيو جيڪو دنيا ۾ بهترين اخلاقي ۽ اجتماعي فلاح ۽ بهبود جا نتجا پيدا ڪرڻ جو ذميوار آهي ۽ ان سهڻا نتيجا پيدا ڪري ڏيکاريا آهن. جيڪي اڄ ڏينهن تائين ڪنهن ٻي طريقي سان پيدا ٿي نہ سگهيا آهن. قرآن مجيد انسانن جا اجتماعي مسئلا ۽ مشڪلاتون پنهنجي معجزانہ اسلوب بيان ۾ ٿورڙي اشاري سان ئي حل ڪري ڇڏي ٿو. اهو اهڙا اصول ۽ ڪليا قانون عطا ڪري ٿو جن جي بنياد تي هر دؤر ۾ دنيا جو بهترين معاشرو قائم ڪري سگهجي ٿو ۽ هر جڳهہ تہ انساني سوسائٽيءَ کي منظم ۽ متحرڪ ڪري سگهي ٿو. اهو چونڪ خدائي ڪلام آهي تنهن ڪري سمورين انساني غلطين، قانون سازيءَ جي نقصن ۽ قياسن کان پاڪ آهي. اهو چونڪ آخري آهي تنهن ڪري هر قسم جي تڪميل ۽ اضافي کان بي پرواهہ آهي، اهو چونڪ عالمگير آهي ان ڪري قومي ۽ مقامي خصوصيتن کان صاف آهي اهو چونڪ دائمي آهي تنهن ڪري هر قسم جي تغير ۽ نسخ کان آزاد آهي. اهو چونڪ ڪامل آهي تنهن ڪري ان کي ڪنهن ضميمي جي الحاق جي ضرورت نہ آهي.

اَلۡيَوۡمَ اَكۡمَلۡتُ لَكُمۡ دِيۡنَكُمۡ وَاَتۡمَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ نِعۡمَتِيۡ وَرَضِيۡتُ لَكُمُ الۡاِسۡلَامَ دِيۡنًا ؕ (المائده: 3)

اڄ اوهان جو دين اوهان لاءِ ڪامل ڪيو اٿم ۽ اوهان تي پنهنجي نعمت پوري ڪئي اٿم ۽ اوهان لاءِ دين اسلام کي پسند ڪيو اٿم.

ان جي نفاذ جي صورت ۾ اهي مسئلا ۽ بحث پيش ئي نٿا اچي سگهن. جن هزارين سالن کان مفڪرن ۽ علم الاجتماع جي ماهرن کي مشغول رکيو آهي ۽ جن جو آخري حل هينئر تائين پيش ٿي نہ سگهيو آهي ۽ ڪيترائي

معاشي ۽ سياسي مسئلا آهن جيڪي قرآن تي عمل جي صورت ۾ پيدا ئي ٿي نٿا سگهن. هزارين سالن جي غلطين ۽ تجربن کان پوءِ دنيا جا مفڪر جنهن نتيجي تي پهتا قرآن مجيد چوڏهن سؤ سالن پهريان اهي مسئلا هڪ امي جي زبان مان پهريان ئي بيان ڪري ڇڏيا. اهو هدايت نامو ۽ اهو دستور جنهن جو نالو اسلام آهي. الله تعاليٰ جي ڪاريگري ۽ حڪمت جو اعليٰ نمونو آهي.

صُنۡعَ اللّٰهِ الَّذِیۡۤ اَتۡقَنَ كُلَّ شَیۡءٍ (النمل: 88)

(اها) ان الله جي جوڙ آهي جنهن سڀ ڪنهن شيءِ کي درست بنايو آهي.

۽ ان اسلام جا اصول ۽ ڪليا قانون ان قرآن مان ورتل آهن ۽ قرآن ئي انهن کي دنيا جي سامهون پيش ڪيو آهي، تنهن ڪري اهو ان جو پيش ڪيل هڪ معجزو آهي.

هُوَ الَّذِیۡ بَعَثَ فِی الۡاُمِّیّٖنَ رَسُوۡلًا مِّنۡهُمۡ یَتۡلُوۡا عَلَیۡهِمۡ اٰیٰتِهٖ وَ یُزَكِّیۡهِمۡ وَ یُعَلِّمُهُمُ الۡكِتٰبَ وَ الۡحِكۡمَةَ ٗ وَ
اِنۡ كَانُوۡا مِنۡ قَبۡلُ لَفِیۡ ضَلٰلٍ مُّبِیۡنٍ ۙ۝٢ (الجمعة :2)

هو اهو آهي جنهن اڻ پڙهيلن ۾ انهن مان هڪ رسول موڪليو جو کين سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ کين پاڪ ڪري ٿو ۽ کين ڪتاب ۽ عقلمندي سيکاري ٿو ۽ بيشڪ اهي تہ هن کان اڳ پڌري گمراهيءَ ۾ هئا.

قرآن جي ان معجزي جي تشريح ۽ ان جي اعجاز کي بيان ڪرڻ درحقيقت اسلام جي تشريح آهي ۽ ان جا مختلف پهلو آهن، هر پهلوءَ تي روشني وجهڻ جي لاءِ دفتر درڪار آهن.

عقيدن جي باب ۾ عقيدن جو معجزانہ اسلوب بيان ۽ اخلاق ۽ معاشرت ۾ قرآن مجيد جي معجزانہ جامعيت ۽ حڪمت تي خاص طور تي غور ڪرڻ جي ضرورت آهي. انهن نڪتن ۽ رازن جو احاطو ڪرڻ ڪنهن انسان جي وس ۾ نہ آهي.

وَلَوۡ اَنَّ مَا فِی الۡاَرۡضِ مِنۡ شَجَرَةٍ اَقۡلَامٌ وَّ الۡبَحۡرُ یَمُدُّهٗ مِنۡۢ بَعۡدِهٖ سَبۡعَةُ اَبۡحُرٍ مَّا نَفِدَتۡ
كَلِمٰتُ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ عَزِیۡزٌ حَكِیۡمٌ ۝٢٧ (لقمان :27)

۽ جيڪڏهن زمين ۾ جيڪي بہ وڻ آهن سي قلم ٿين ۽ سمنڊ (مس ٿي) ان (سمنڊ) کان پوءِ (ٻيا) ست سمنڊ ان ۾ وهي اچي پون تہ الله جون ڳالهيون (لکڻ ۾) نہ کٽنديون. بيشڪ الله زبردست (۽) حڪمت وارو آهي.

قُلْ لَّوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمٰتِ رَبِّيْ لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمٰتُ رَبِّيْ
وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهٖ مَدَدًا ۝١٠٩ (الڪهف : 109)

(ڪين) چؤ تہ جيڪڏهن منهنجي پالڻهار جي ڳالهين (لکڻ) لاءِ دريا مس ٿئي تہ منهنجي پالڻهار جي ڳالهين پوري ٿيڻ کان اڳ درياءَ کپي ويندو جيتوڻيڪ (ٻيو دريا) ان جهڙو ان ۾ وهائي آڻيون.

قرآن جو ٻيو معجزو ان جا علم ۽ معارف آهن

قرآن جو ٻيو معجزو ان جا اهي بي شمار علم ۽ معارف ۽ حقيقتون ۽ اسرار آهن جيڪي ان ڪتاب ۾ ڦهليل آهن ۽ جن مان هر هڪ جدا جدا مستقل معجزو آهي. انسان جو علم جيترو وڌيڪ ترقي ڪندو ۽ ان جي اکين مان جيترو وڌيڪ پردو ڪڇندو، قرآن جو جمال ان کي اوترو وڌيڪ نظر ايندو.

انساني فهم ۽ فراصت جون حدون انتهائي تنگ ۽ محدود آهن، اهي قرآن جي وسعتن جو احاطو ڪري نٿيون سگهن، تنهن ڪري قرآني فهميءَ جو جيڪو حصو ملي اهو غنيمت آهي.

اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَسَالَتْ اَوْدِيَةٌۢ بِقَدَرِهَا (الرعد : 17)

ان آسمان مان پاڻي وسايو پوءِ پنهنجي قدر آهر واهہ وهيا.

انهن معجزن ۾ اعجاز جا ڪيترائي پهلو آهن، انهن مان هڪ پهلو قرآني حقيقتن جي ابديت ۽ قطعيت آهي، حقيقت ۾ اها ابديت ۽ قطعيت الاهي علم ۽ الهي ڪلام جو خاصو آهي تغير ۽ اشتباهہ انساني علم ۽ انساني معلومات جي لوازمات مان آهن. چونڪ قرآن مجيد پوري طرح محفوظ آهي تنهن ڪري ان جي حقيقتن جي ابديت ۽ قطعيت ۾ ڪو فرق ناهين پيو.

قديم مذهبي صحيفن ۾ انساني علم جي ملاوٽ:

جڏهن مذهب ۽ مذهبي ڪتابن ۾ انساني مداخلت ۽ دخل اندازي شروع ٿي ويندو آهي تہ ان ۾ ڪيترين ئي اهڙيون شيون شامل ٿي وينديون آهن جن جي صحيح هئڻ جي ضمانت خدا جي طرفان ٿيل نہ هوندي آهي. ان وقت ان ۾ انساني علم ۽ نظريا داخل ٿي ويندا آهن. چونڪ انساني علم غيرمعصوم ۽ غيرقطعي ۽ محدود آهي تنهن ڪري انهن صحيفن جي قطعيت ۽ انهن حقيقتن جي ابديت قائم ناهين رهندي.

قرآن مجيد منڍ کان وٺي آخر تائين ابدي ۽ قطعي آهي، ان ۾ انسانن جا مٽجندڙ نظريا ۽ انهن جي تحقيق ۽ تجربا شامل نہ آهن دنيا جا علم ۽ فن جيتري بہ ترقي ڪن، طبعيات ۽ فلڪيات ۾ انسانن جا نظريا جيڪا بہ شڪل اختيار ڪن، ڪائنات جو مرڪز زمين ثابت ٿي يا چنڊ، زمين سطحي ثابت ٿي يا گول، سيارن تي آبادي ۽ عوالم جو تعداد ثابت ٿي يا نہ قرآن جي حقيقتن تي ڪوبہ اثر نٿو پوي.

ان جي ابتڙ بائبل انساني تحريف ۽ اجتهاد کان بچي نہ سگهيو ۽ ان ۾ انسانن جا مشهور ۽ مقبول عقيدا ۽ نظريا شامل ٿي ويا ان مطابق دنيا جي ڪل عمر ڇهہ هزار سال آهي، زمين سطحي آهي سج، چنڊ ۽ ستارا متحرڪ آهن. زمين ڪائنات جو مرڪز آهي. باقي سمورا جسم فلڪي ۽ غيرفلڪي ان جي تابع آهن. زمين جي ٻي طرف آباديءَ جو هئڻ محال آهي.

اهي ڳالهيون ٿي سگهي ٿو تہ ان دؤر جي ماڻهن وٽ مڃيل هجن پر انهن جو حقيقت جي مطابق هئڻ ضرور نہ آهي. اها انساني علم جي هڪ خاص منزل آهي پر انسانن جو علم مسافر آهي، مقيم نہ آهي اهو جيترو اڳتي وڌندو رهيو اڳين منزل کي پوئتي ڇڏيندو ويو. ايتري تائين جو هڪ اهڙو وقت آيو جو مذهب ۽ عقل جو گڏ هلڻ محال ٿي ويو. اهو مذهب ۽ سائنس جو تصادم ۽ يورپ ۾ مذهب جي زوال جو پهريون ڏينهن هيو. پر اسلام ۾ ڪڏهن بہ اهڙو ڏينهن پيش اچي نٿو سگهي. انساني علم پاڻ ۾ ٽڪرائيندا ۽ ٽڪرائي سگهن ٿا. انهن مان هڪ غلط هوندو ۽ هڪ صحيح ۽ اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ ٻئي غلط هجن. پر الله تعاليٰ جي محفوظ ڪتاب

جون حقيقتون ۽ بيان صحيح علم ۾ ڪوبه تصادم ممڪن نه آهي جيڪو علم ان سان ٽڪرائيندو اهو صحيح علم نه هوندو.

علم ۽ جديد تحقيق جي تصديق

قرآن مجيد ۾ جديد علمي (سائنٽيفڪ) حقيقتن کي تلاش ڪرڻ ۽ هڪ طرف ان جا ڪجهه اشارا ۽ اجمالي بيان ۽ ٻي طرف جديد تحقيق ۽ انڪشافات ۾ تطبيق (جنهن جي وڏي پئماني تي ڪوشش هن صديءَ ۾ علامه طنطاوي جوهري مصريءَ پنهنجي مشهور تصنيف ”جواهر القرآن“ ۾ ڪئي آهي) وڏو نازڪ ۽ ڪنهن حدتائين خطري وارو ڪم آهي. ڇو ته ان جو قوي امڪان آهي (علم ۽ تحقيق جي تاريخ ۾ ان جو ڪيترائي ڀيرا تجربو ٿي چڪو آهي.) ته علم ۽ تحقيق جا اهي نتيجا جيڪي ان وقت بلڪل بديهي ۽ ثابت ٿيل حقيقتون سمجهيا ويندا آهن، ڪنهن وقت اهي بلڪل بدلجي وڃن ٿا انهن جو ثبوت ۽ قطعيت مشڪوڪ ۽ مجروح بڻجي وڃي. ان علمي ڪاوش ۾ (جنهن جي افاديت ۾ ڪو شڪ نه آهي.) قرآن مجد جي اصل موضوع ۽ مقصد کان دوري ۽ جديد علم ۽ تحقيق ڏانهن رغبت ۽ ميلان جو شائبو به ٿي سگهي ٿو. فلسفهء قديم ۽ مشهور ۽ متعارف تاريخي روايتن جي سلسلي ۾ ڪجهه قديم مفسرن کان به لرزشون ٿيون آهن، پر چونڪ قرآن مجيد جي تفسيرن جي عظيم ذخيرن ۾ انهن جو حصو گهٽ رهيو آهي ۽ اهي مسلمانن جي علمي حلقن ۾ گهڻي شهرت حاصل ڪري نه سگهيا آهن تنهن ڪري انهن کان ايڏو خطرو نه رهيو آهي. جيڏو اڳين صحيفن بائيبل وغيره کي ان وقت جي رائج طبعياتي، فلڪي ۽ جغرافي تشريحن ۽ اضافن جي شموليت سان پيش آيو آهي ۽ جنهن جو نالوئي قرون وسطي جي مسيحي دنيا ۾ (Christian to pography) ”مسيحي جغرافيه مقدس“ پئجي ويو هو.

پر هڪ سليم الطبع ۽ منصف مزاج طالب علم (جيڪو جمود ۽ جديد علم جي مرعوبيت کان پاڪ آهي.) مطالعه قرآن جي وقت اها حقيقت معلوم ڪري ششدر ۽ حيران رهجي وڃي ٿو ته جيتوڻيڪ جو هي

ڪتاب هڪ اميءَ تي اڄ کان چوڏهن سؤ سال پهريان عرب جي محدود ۽ علمي دنيا کان ڪٽيل ماحول ۾ نازل ٿيو هو ۽ ان ۾ وڏي تعداد ۾ انهن حقيقتن ۽ شين جو ذڪر آهي. جن جو تعلق تاريخ، جغرافيہ طبعيات، فلڪيات، اجرام سماوي، علم الحياۃ، طب، انساني خلقت ۽ ٻين اهڙن سوين علمن جون حقيقتون واضح ڪيون آهن، جنهن سان حقيقتن ۽ علمن جو هڪ نئون جهان منڪشف ٿي ويو آهي ۽ علم جو پنڌار کلي ويو آهي. ان ۾ اهڙي ڪابہ ڳالهہ نہ ڪئي وئي آهي جنهن کي جديد تحقيق ڪوڙو يا خلاف واقعہ قرار ڏنو هجي، بلڪ ان ۾ ڪيترين ئي اهڙين حقيقتون آيل آهن جن جي جديد علم تصديق ڪري رهيو آهي ۽ اهي هينئر منڪشف ٿي رهيون آهن ۽ محققن کي هينئر ان تي رسائي حاصل ٿي رهي آهي. اسين ان تفصيل ۾ وڃڻ نٿا چاهيون ڇو تہ ان جي لاءِ ڪيئي دفتر کپن اسين هتي صرف فرانسيسي فاضل ۽ محقق جي صرف هڪ شاهدي پيش ڪرڻ تي اڪتفا ڪريون ٿا. مشهور فرنج فاضل مورس يوڪائي جو ڪتاب ”بائيبل، قرآن ۽ سائنس“ (The Quran and Science the Bible) ۽ ان جو عربي ترجمو ”دراسة الكتب المقدسة في صنف المعارف الحديثة“ جي نالي سان شايع ٿيو آهي، موصوف ان ڪتاب ۾ لکي ٿو:

”انهن علمي پهلوئن جيڪي قرآن سان مخصوص آهن، مون کي شروعات ۾ ئي ششدر ۽ حيران بڻائي ڇڏيو. منهنجي ذهن ۾ بہ اها ڳالهہ نہ هئي تہ هڪ اهڙو ڪتاب جنهن کي تيرنهن سؤ سالن کان وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي. ان ۾ ايڏي وڏي تعداد ۾ مختلف موضوعن سان تعلق رکندڙ دعوائون ۽ اعلان هوندا ۽ اهي جديد علمي تحقيق سان پوري طرح مطابق هوندا.“

موصوف ان سلسلي ۾ آسمانن، زمين جي پيدائش ڪائنات جي وجود اجرام فلڪي، آسماني ماهيت، فلڪي دنيا جي ارتقا، آسماني فضا پاڻي ۽ سمنڊ جو انساني حياتيءَ ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪرڻ، زميني سطح ۽ جبل نباتات ۽ حيوانات جي دنيا، زندگيءَ جي شروعات ۽ آغاز انساني واڌويجهہ ۽ ان جو توالد ۽ تناسل، ڪچي ٻار جي نشوونما ۽ تاريخي واقعا (طوفان نوح

۽ مصر ۾ بني اسرائيل جو قيام وغيره) تي جدا جدا بحث ڪيو آهي ۽ طبعيات، فلڪيات، علم الحيات طب ۽ تاريخ جي جديد تحقيق جي روشني ۾ قرآن مجيد ۽ بائيبل جو تقابلي مطالعو ڪرڻ کان پوءِ هي فصيلو ڪيو آهي تہ:

”تورات ۽ انجيل جي تصريح جي مقابلي ۾ قرآن مجيد جي تصريح علم ۽ تحقيق جي جديد نتيجن جي مطابقت ۾ بلڪل منفرد ۽ ممتاز آهي.“ (دراسة الكتب المقدسة في ضوء المعارف الحديثة ص 286) اهو پنهنجي فاضلانہ ڪتاب کي هنن سٽن تي ختم ڪري ٿو.

”انسان ان جو تصور بہ نٿو ڪري سگهي تہ اهي بيان ۽ دعوائون جيڪي خالص علمي انداز جون آهن ڪنهن انسان جي تصنيف ٿي سگهن ٿيون. علم ۽ معارفت جي ان سطح کي سامهون رکندي جيڪا محمد ﷺ جي زماني ۾ هوندي هئي اهو نتيجو ڪڍڻ هر طرح عقل ۽ انصاف جي مطابق هوندو تہ هي قرآن خدائي وحي تي مبني آهي ۽ ان کي ان لحاظ سان خصوصي مقام ڏيڻ گهرجي تہ ان جي صحت هر شڪ ۽ شبهي کان مٿاهين آهي ۽ ان حيثيت سان بہ تہ اهو اهڙن علمي نتيجن ۽ مضمونن تي مشتمل آهي جن جي هن دور ۾ پوري طرح تحقيق ڪئي وئي آهي پوءِ بہ اهي صحيح ثابت ٿيا آهن.“

تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو تہ قرآن مجيد تي انسانن جي وقتي معاشي، اجتماعي ۽ سياسي رجحانن جو ڪوبہ اثر نہ آهي، ان جون اهڙن مسئلن ۾ بہ هدايتون ابدي ۽ دائم آهن.

قرآن جو هڪ معجزو هدايت ۽ انقلاب آهي:

پاڻ ڪريم ﷺ جن قرآن مجيد ۾ پنهنجي پيغمبري اخلاق ۽ سيرت (جيڪي درحقيقت قرآن مجيد جو علمي تفسير هئا، ”كان خلقہ القرآن“) جي ذريعي اعتقادي، ذهني، روحاني، اخلاقي، نفسياتي، معاشرتي ۽ اجتماعي انقلاب برپا ڪري ڇڏيو، جنهن جو مثال پوري انساني تاريخ ۾ نٿو ملي. قرآن مجيد جو اهو اعجاز خود سوين معجزن تي مشتمل آهي. ان انقلاب

جي اثر ۾ جيڪي فرد ۽ جماعتون آيون، انهن مان هر هڪ شخصي ۽ انفرادي طور تي هڪ مستقل ۽ منفرد معجزو آهي، انساني تاريخ ڪڏهن به اهڙي وسيع انقلاب جو مشاهدو نه ڪيو آهي. ان لاءِ ضروري آهي ته اسلام ۽ جاهليت جي دؤر جو موازنو ڪيو وڃي. ان همه گير ۽ جامع انقلاب جي مختلف پهلوئن کي اجاگر ۽ روشن ڪيو وڃي ان لاءِ اسان کي انهن ٻنهي مختلف دؤرن جي عقلي، مذهبي، نفسياتي، اخلاقي ۽ اجتماعي تاريخ تفصيل سان پيش ڪرڻي پوندي، انهن لاءِ صرف هڪ ڪتاب نه بلڪ ڪيترن ئي دفترن جي ضرورت پوندي، خود قرآن ۾ ۽ سيرت ۽ تاريخ جي مستند ڪتابن ۾ جاهليت ۽ اسلام جا جيڪي متقابل واقعا ڦهليل آهن، انهن کي گڏائڻ سان ان انقلاب جو ڪجهه اندازو لڳائي سگهجي ٿو جيڪو قرآن مجيد برپا ڪيو.

ان معجزي ۾ اعجاز جو پهلو هي آهي ته اهو همه گير ۽ جامع انقلاب، انهن سمورن ذريعن ۽ وسيلن کان سواءِ رونما ٿيو، جن کان دنيا متعارف آهي ۽ جن جي ذريعي انساني معلم ۽ مصلح انقلاب جي ڪوشش ڪندا رهيا آهن. مثال طور تي درس ۽ تدريس، تصنيف ۽ تاليف مدرسا ۽ خانقاهون ۽ اشاعت ۽ تبليغ جا عام ذريعا، خود قرآن مجيد اعجاز جي ان پهلو ۽ وسائل جي اڻهوند ڏانهن ڪجهه اشارا ڪيا آهن، اهي دشمن جيڪي هڪ ٻئي جي خون جا پياسي هئا. انهن ۾ جيڪا بي پناهه محبت ۽ پيار پيدا ٿيو هو. ان بابت قرآن چوي ٿو ته وڏي کان وڏي رقم خرچ ڪرڻ سان به اهڙي محبت پيدا ٿي نٿي سگهي.

وَاَلَّفَ بَيۡنَ قُلُوۡبِهِمۡ ؕ لَوۡ اَنۡفَقۡتَ مَا فِى الۡاَرۡضِ جَمِيۡعًا مَّاۤ اَلَّفۡتَ بَيۡنَ قُلُوۡبِهِمۡ وَلٰـكِنَّ اللّٰهَ اَلَّفَ بَيۡنَهُمۡ ؕ اِنَّهٗ
عَزِيۡزٌ حَكِيۡمٌ ﴿٦٣﴾ (سورة الانفال : 63)

هو اهو آهي جنهن توکي پنهنجي مدد سان ۽ ايمان وارن سان طاقت ڏني ۽ ايمان وارن جي دلين ۾ ميلاپ وڌائين. جيڪي زمين ۾ آهي سو سڀئي تون خرچ ڪرين ها ته انهن جي دلين ۾ ميلاپ وجهي نه سگهين پر الله سندن وچ ۾ ميلاپ وڌو. بيشڪ اهو زبردست (۽) حڪمت وارو آهي.

قرآن مجيد جڳهه جڳهه تي ان انقلاب جي نسبت پاڻ ڏانهن ڪئي آهي ۽ ٻڌايو آهي تہ اهو انقلاب قرآن مجيد جي ذريعي ئي برپا ٿيو. قرآن فرمائي ٿو:

هُوَالَّذِیْ بَعَثَ فِی الْاُمِّیّٖنَ رَسُوْلًا مِّنْهُمْ یَتْلُوْا عَلَیْهِمْ اٰیٰتِهٖ وَیُزَکِّیْهِمْ وَیُعَلِّمُهُمُ الْکِتٰبَ وَالْحِکْمَةَ ۗ وَ
اِنْ کَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِیْ ضَلٰلٍ مُّبِیْنٍ ۙ﴿۲﴾ (الجمعة : 2)

هو اهو آهي جنهن اڻ پڙهيلن ۾ انهن مان هڪ رسول موڪليو جو کين سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ کين پاڪ ڪري ٿو ۽ کين ڪتاب ۽ عقلمندي سيکاري ٿو ۽ بيشڪ اهي تہ هن کان اڳ پڌري گمراهيءَ ۾ هئا.

ٻي جڳهه تي فرمائي ٿو:

هُوَالَّذِیْ یُنَزِّلُ عَلٰی عَبْدِهٖۤ اٰیٰتٍۭ بَیِّنٰتٍ لِّیُخْرِجَکُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَی النُّوْرِ ؕ (الحديد : 9)

هو اهو آهي جو پنهنجي ٻانهي تي پڌريون آيتون نازل ڪري ٿو تہ اوهان کي اونداهين مان سوجهري ڏي آڻي.

هڪ ٻي جڳهه تي ارشاد آهي:

الٓرٰ ۟ کِتٰبٌ اَنْزَلْنٰهُ اِلَیْکَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمٰتِ اِلَی النُّوْرِ ۙ۬ (ابراهيم : 1)

الرا هي هڪ ڪتاب آهي جنهن کي اسان توڏي هن لاءِ نازل ڪيو آهي تہ تون ماڻهن کي اونداهين مان (ڪڍي) روشنيءَ ڏانهن آڻين.

قرآن مجيد جاهليت ۽ اسلام جو ذڪر وڏي طمطراق سان پنهنجي فصيح ۽ بليغ انداز ۾ ڪيو آهي ۽ انهن ٻنهي دؤرن ۾ زمين ۽ آسمان جو فرق ٻڌايو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَاذْکُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَیْکُمْ اِذْ کُنْتُمْ اَعْدَآءً فَاَلَّفَ بَیْنَ قُلُوْبِکُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهٖۤ اِخْوَانًا ۚ وَکُنْتُمْ
عَلٰی شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَاَنْقَذَکُمْ مِّنْهَا ؕ کَذٰلِکَ یُبَیِّنُ اللّٰهُ لَکُمْ اٰیٰتِهٖ
لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُوْنَ ﴿۱۰۳﴾ (سورة آل عمران : 103)

۽ پاڻ تي الله جي نعمت کي ياد ڪريو جڏهن اوهين (هڪ ٻئي جا) دشمن هئا پوءِ اوهان جي دلين ۾ محبت وڌائين پوءِ اوهين سندس نعمت جي ڪري ڀائر ٿي پيا ۽ اوهين باهہ جي هڪ کڏ جي ڪناري تي هئا پوءِ اوهان

ڪي ان ڪان بچايائين اهڙيءَ طرح الله اوهان لاءِ پنهنجيون آيتون بيان ڪري ٿو (تہ) من هدايت وارا ٿيو.

هڪ ٻي جڳهہ تي ان فرق کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

اَوَ مَنۡ كَانَ مَيۡتًا فَاَحۡيَيۡنٰهُ وَ جَعَلۡنَا لَهٗ نُوۡرًا يَّمۡشِىۡ بِهٖ فِى النَّاسِ ﴿۱۲۲﴾ (الانعام :122)

ڀلا جيڪو مئل هو پوءِ اسان ان کي جيئرو ڪيو ۽ ان لاءِ روشني پيدا ڪئي سون جنهن سان هو ماڻهن ۾ هلي ٿو.

حقيقت ۾ جاهليت ۽ اسلام جي ان ڪان وڌيڪ تصوير پيش ڪري نہ ٿي سگهجي ۽ انهن ٻنهي جي فرق ۽ خصوصيتن کي ان ڪان وڌيڪ وضاحت ۽ بلاغت سان بيان نٿو ڪري سگهجي، جاهليت ۽ اسلام جي پوري تاريخ انهن ٻنهي آيتن جو تفسير ۽ ان ان جمال جو تفصيل آهي، جاهليت ڇا آهي؟ " كُنۡتُمۡ اَعۡدَآءً " (آل عمران_103) ۽ " وَكُنۡتُمۡ عَلٰى شَفَا حُفۡرَةٍ مِّنَ النَّارِ " جو مظهر ۽ اسلام ڇا آهي؟ " فَاَلَّفَ بَيۡنَ قُلُوۡبِكُمۡ " جو تفسير ۽ " فَاَنۡقَذَكُمۡ مِّنۡهَا " جي تصوير.

جاهليت واري دؤر جي مهذب ڪان مهذب انسان جي صحيح تعريف ان ڪان وڌيڪ بهتر ۽ بليغ نٿي ڪري سگهجي، جيڪا قران "اومن ڪان ميتا" سان ڪئي آهي. اسلامي انقلاب ۽ انقلابي سلسلي جي تصوير ڪيڏي هجي تہ ان لاءِ "فَاَحۡيَيۡنٰهُ وَ جَعَلۡنَا لَهٗ نُوۡرًا يَّمۡشِىۡ بِهٖ فِى النَّاسِ" ڪان وڌيڪ بليغ لفظ نٿا ملي سگهن.

قرآن مجيد مان استفادي حاصل ڪرڻ جا شرط ۽ مؤيد ۽ موانع:

قرآن مجيد جا مخاطب تہ سمورا انسان آهن، پر جيئن زمين جا مختلف ٽڪرا پنهنجي صلاحيت ۽ مرتبي جي لحاظ سان الله تعاليٰ جي رحمت برسات مان فائدو وٺندا آهن، هر جڳهہ تي برسات هڪ جهڙي پوڻ جي باوجود زمين جا ڪي ٽڪرا ان برسات مان گهڻو فائدو حاصل ڪندا آهن ۽ ڪي گهٽ فائدو حاصل ڪندا آهن ۽ جئين سٺي ڪان سٺي غذا مختلف انساني معدن ۾ وڃي مختلف اثر ڏيکاريندي آهي. ائين قرآن مجيد جو خطاب بہ سمورن انسانن جي لاءِ هڪ جهڙو آهي. پر ان مان استفادو حاصل

ڪرڻ ۽ ان کي قبولڻ جي صلاحيت سمورن انسانن جي هڪ جهڙي نہ آهي. شيءِ هڪ ٿي آهي پر ان مان فائدو حاصل ڪرڻ جي لاءِ انساني سمجهہ ۽ بصيرت ۾ فرق آهي.

الله تبارڪ وتعاليٰ قرآن مجيد ۾ پڻ قرآن مان استفادي حاصل ڪرڻ جو فرق ۽ ان مان اثر ۽ نتيجي حاصل ڪرڻ جو اختلاف بيان ڪيو آهي ۽ ان جي ٻن متضاد اثرن کي گڏ بيان ڪيو آهي.

وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَآءٌ وَّ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ ۙ وَلَا يَزِيْدُ الظّٰلِمِيْنَ اِلَّا خَسَارًا ﴿٨٢﴾

(بني اسرائيل : 82)

۽ اسين اهو قرآن نازل ڪريون ٿا جو ايمان وارن لاءِ شفا ۽ رحمت آهي ۽ ظالمن لاءِ رڳو نقصان وڌائي ٿو.

قُلْ هُوَ لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا هُدًى وَّ شِفَآءٌ ؕ وَالَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ فِيْٓ اٰذَانِهِمْ وَقْرٌ وَّ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى ؕ اُولٰٓئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَّكَانٍۭ بَعِيْدٍ ﴿٤٤﴾ (حم سجده : 44)

چئو تہ اهو (قرآن) ايمان وارن لاءِ هدايت ۽ (روحاني بيمارين لاءِ) شفا آهي ۽ جيڪي ايمان نٿا آڻين تن جي ڪنن ۾ ٻوڙائي آهي. ۽ اهو (قرآن) سندن حق ۾ انڌاهي آهي (جڻ تہ) کين ڏوراهين هنڌ کان سڏيو وڃي ٿو.

وَاِذَا مَآ اُنْزِلَتْ سُوْرَةٌ فَمِنْهُمْ مَّنْ يَّقُوْلُ اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖٓ اِيْمَانًا ۚ فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا فَزَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّهُمْ يَسْتَبْشِرُوْنَ ﴿١٢٤﴾ وَاَمَّا الَّذِيْنَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوْا وَهُمْ كٰفِرُوْنَ ﴿١٢٥﴾ (التوبہ : 124_125)

۽ جڏهن ڪا سورة نازل ڪئي وڃي ٿو تہ انهن (منافقن) مان ڪي اهڙا بہ آهن جو چون ٿا تہ هن (سورت) اوهان مان ڪنهن جو پوءِ جن ايمان آندو تن جو ان (سورت) ايمان زياده ڪيو ۽ اهي خوش ٿين ٿا ۽ جن جي دلين ۾ (منافقيءَ جي) بيماري آهي تن لاءِ سندن پليتي وڌايائين ۽ اهي ڪافر ٿي مئا.

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖۤ اَنْ يَّضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوْضَةً فَمَا فَوْقَهَا ؕ فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا فَيَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ ۚ وَاَمَّا الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فَيَقُوْلُوْنَ مَاذَآ اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا ۘ يُضِلُّ بِهٖ كَثِيْرًا ۙ وَّيَهْدِيْ بِهٖ كَثِيْرًا ؕ وَمَا يُضِلُّ بِهٖۤ اِلَّا الْفٰسِقِيْنَ ﴿٢٦﴾ (البقره : 26)

بيشڪ الله ڪنهن بہ مثال بيان ڪرڻ کان شرم نٿو ڪري مڇر جو هجي يا ان کان بہ مٿي پوءِ جن ايمان آندو سي ڄاڻن ٿا تہ بيشڪ اهو (مثال) سچ آهي جو سندن پالڻهار وٽان آيل آهي ۽ جن ڪفر ڪيو سي چون ٿا تہ الله هن مثال سان ڇا ارادو ڪيو آهي؟ ان سان گھڻن کي گمراهہ ڪري ٿو ۽ ان سان گھڻن کي سڌو رستو ڏيکاري ٿو ۽ ان سان بدڪارن کان سواءِ ٻي ڪنهن کي گمراهہ نٿو ڪري.

ڪن آيتن ۾ مؤمنن ۽ ڪن آيتن ۾ ڪافرن کي قرآن مجيد جي جدا جدا اثر کي بيان فرمايائين.

مؤمنن بابت فرمايائين:

ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۛۚ فِيْهِ ۚ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ ﴿٢﴾ الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيْمُوْنَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنٰهُمْ يُنْفِقُوْنَ ﴿٣﴾ (البقره 2_3)

(هيءَ) رهنمائي آهي پرهيزگارن لاءِ جيڪي اڻ ڏٺي تہ ايمان آڻين ٿا ۽ نماز قائم ڪن ٿا ۽ اسان کين جيڪو رزق ڏنو آهي تنهن مان خرچ ڪن ٿا.

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِيْنَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوْبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ ﴿٢﴾ (الانفال : 2)

ايمان وارا فقط اهي آهن جو جڏهن الله کي ياد ڪيو وڃي ٿو تہ سندن دليون ڊڄن ٿيون ۽ جڏهن کين سندس آيتون پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون تہ اهي (آيتون) انهن جي ايمان کي زياده ڪن ٿيون ۽ اهي پنهنجي پالڻهار تي ڀروسو ڪن ٿا.

اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيْثِ كِتٰبًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ ۖ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ۚ ثُمَّ تَلِيْنُ جُلُوْدُهُمْ وَقُلُوْبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ ؕ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِيْ بِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ؕ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ هَادٍ ﴿٢٣﴾ (الزمر : 23)

الله نهايت سنو ڪلام ڪتاب نازل ڪيو جنهن جون ڳالهيون هڪ ٻئي جهڙيون (۽ هڪ ڳالهہ جي سمجهائڻ لاءِ بار بار) دهرايل آهن. ان جي ٻڌڻ سان انهن (ماڻهن) جي کلن (جا وار) ڪانڊارجن ٿا جيڪي پنهنجي پاليندڙ کان ڊڄن ٿا وري سندن کلون ۽ سندن دليون الله جي ياد تي نرم ٿين ٿيون. هي (قرآن) الله جي هدايت آهي جنهن کي وڻيس تنهن کي ان سان هدايت ڪري ٿو ۽ جنهن کي الله گمراه ڪري ٿو تنهن کي ڪوبہ هدايت ڪندڙ نہ آهي.

ڪافرن بابت فرمايائين:

وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيٰتُنَا بَيِّنٰتٍ تَعْرِفُ فِيْ وُجُوْهِ الَّذِيْنَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ ؕ يَكَادُوْنَ يَسْطُوْنَ بِالَّذِيْنَ يَتْلُوْنَ عَلَيْهِمْ اٰيٰتِنَا ؕ قُلْ اَفَاُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِّنْ ذٰلِكُمْ ؕ اَلنَّارُ ؕ وَعَدَهَا اللّٰهُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا ؕ وَبِئْسَ الْمَصِيْرُ ﴿٧٢﴾ ع (الحج : 72)

۽ (اي پيغمبر) جڏهن انهن کي اسان جون آيتون جيڪي ظاهر آهن پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون تہ ڪافرن جي منهن ۾ تون ناراضپو معلوم ڪرين ٿو (ايتري تائين جو) جيڪي کين اسان جون آيتون پڙهي ٻڌائين ٿا تن تي حملو نہ ڪري ويهن.

وَاِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَحْدَهُ اشْمَاَزَّتْ قُلُوْبُ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ ۚ (الزمر آيت 45)

۽ جڏهن اڪيلي الله جو نالو ورتو وڃي ٿو تہ جيڪي آخرت تي ايمان نٿا آڻين تن جي دلين کي بيچڙو لڳو ٿو.

وَاِذَا مَاۤ اُنْزِلَتْ سُوْرَةٌ نَّظَرَ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ ؕ هَلْ يَرٰىكُمْ مِّنْ اَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُوْا ؕ صَرَفَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَفْقَهُوْنَ ﴿١٢٧﴾ (التوبہ آيت 127)

۽ جڏهن ڪا سورت نازل ڪئي وڃي ٿي تہ انهن (منافقن) مان هڪڙا ٻين ڏي (شرم کان) ڏسن ٿا (۽چون ٿا) ڇا اوهان کي ڪو (مسلمان) ڏسي ٿو وري (گهرن ڏي) ڦرن ٿا. الله سندن دليون ڦيريون آهن هن ڪري جو اهي بہ سمجهہ قوم آهن.

قرآن مجيد صرف ان تي اڪتفا نہ ڪئي بلڪ مؤمنن جي ان اثر قبولڻ ۽ نفعو حاصل ڪرڻ ۽ ڪافرن جي منهن موڙڻ ۽ گمراهيءَ ۾ وڌڻ جي زڪر جي موقعي تي مؤمنن ۽ ڪافرن جي انهن مختلف متضاد، اخلاقن، صفتن، عقيدن ۽ عملن جو بہ ذڪر ڪيو آهي. جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهن متقايل وصفن کي مختلف نتيجن ڏيڻ ۾ ڪونہ ڪو دخل ضرور آهي. انهن وصفن جي روشنيءَ ۾ اسين قرآن مان استفادي جا شرط ۽ قرآن مان استفادي جا موانع مرتب ڪري سگهون ٿا. ۽ اهو معلوم ڪري سگهون ٿا تہ ڪهڙي قسم جا اخلاق ۽ ڪهڙي قسم جي ذهنيت ۽ تربيت قرآن سان مناسبت رکي ٿي ۽ ان جي سمجهڻ ۽ فائدو وٺڻ جي لاءِ معاون آهي ۽ ڪهڙي قسم جي ذهنيت ۽ سيرت قرآن جي منافي آهي ۽ ان لاءِ حجاب ۽ پردو بڻجي ٿي ۽ ان جي متوقع اصلاحي ۽ انقلابي نتيجا پيدا ڪرڻ ۾ مزاحم آهي. انهن کي مختلف عنوانن جي ماتحت ذڪر ڪيو وڃي ٿو.

قرآن مان استفادي حاصل ڪرڻ جون رڪاوٽون

قرآن مان استفادي ۽ هدايت جي موانع کي قرآن ڪافرن جي محرومي جي تذڪري سان گڏ ذڪر ڪيو آهي. قران مان فائدو حاصل ڪرڻ ۽ ان جي روحاني، اعتقادي انقلاب ۽ اصلاح جي رستي ۾ اهي اخلاق ۽ اعتقاد سخت مزاحم آهن، ڪافرن کان سواءِ جيڪڏهن مسلمانن ۾ بہ اهي موانع لڌا ويندا تہ قرآن مجيد مان فائدو وٺڻ کان محروميءَ جو سبب بڻجندا.

1 ـ تڪبر:

انبياءَ ڪرام جي تعليم جي برڪتن ۽ نتيجن ۽ انهن جي پيروي جي سعادت کان محروميءَ جو سڀ کان وڏو سبب اڪثر تڪبر ڪوڙي عزت نفس ۽ خودداريءَ جو جاهلي جذبو هوندو آهي، ڪڏهن اهو انڪار ۽ وڏائي حق قبولڻ کان هوندي آهي. ڇو تہ حق قبولڻ جي نتيجي ۾ پنهنجا ذاتي اغراض ۽ فائدا ڇڏڻا پوندا آهن. جاهلي عادتن ۽ رسمن کي ڇڏڻو پوندو آهي، آزادي ۽ ڇڙواڳيءَ جي زندگيءَ جي جڳهہ تي پابندي ۽ قانون جي

زندگي گذارڻي پوندي آهي، ڪيترن ماڻهن لاءِ اهڙو قسم جو انقلاب ۽ زندگيءَ جي تبديلي ڏکئي هوندي آهي. تنهن ڪري انهن جو تڪبر انهن کي قرآن جي انڪار تي اڀاريندو آهي. هيٺين آيتن ۾ اهڙن قسمن جي ماڻهن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيٰتِيَ الَّذِيْنَ يَتَكَبَّرُوْنَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۭ وَاِنْ يَّرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَّا يُؤْمِنُوْا بِهَا ۚ وَاِنْ يَّرَوْا سَبِيْلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوْهُ سَبِيْلًا ۚ وَاِنْ يَّرَوْا سَبِيْلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوْهُ سَبِيْلًا ۭ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا وَكَانُوْا عَنْهَا غٰفِلِيْنَ ﴿١٤٦﴾ (الاعراف : 146)

”جيڪي زمين ۾ ناحق وڏائي ڪن ٿا تن کي پنهنجين آيتن (۾ سوچڻ) کان ڦيري ڇڏيندس ۽ جيڪڏهن اهي سڀ ڪا نشاني ڏسندا تہ بہ انهن تي ايمان نہ آڻيندا ۽ جيڪڏهن هدايت جو رستو ڏسندا تہ ان کي رستو ڪري نہ وٺندا ۽ جيڪڏهن گمراهيءَ جو رستو ڏسندا تہ ان کي رستو ڪري وٺندا. اهو هن ڪري جو انهن اسان جي آيتن کي ڪوڙو ڪيو ۽ انهن کان بي خبر رهيا آهن.“

وَيْلٌ لِّكُلِّ اَفَّاكٍ اَثِيْمٍ ﴿٧﴾ يَّسْمَعُ اٰيٰتِ اللّٰهِ تُتْلٰى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَاَنْ لَّمْ يَسْمَعْهَا ۚ فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ اَلِيْمٍ ﴿٨﴾ (الجاثيہ : 7_8)

سڀ ڪنهن ڪوڙي گنهگار لاءِ وڏي خرابي آهي جو الله جي آيتن کي جنهن وقت ان کي پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون تہ ٻڌي ٿو وري وڏائي ڪري (ڪفر تي) ضد ڪري بيهي ٿو ڄڻ تہ انهن (آيتن) کي نہ ٻڌائين. پوءِ (اي پيغمبر) ان کي دردناڪ عذاب جي خوشخبري ٻڌاءِ

ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ ﴿٢٣﴾ (المدثر : 23)

وري پٺ ڦيريائين ۽ وڏائي ڪيائين.

فَقَالَ اِنْ هٰذَآ اِلَّا سِحْرٌ يُّؤْثَرُ ﴿٢٤﴾ اِنْ هٰذَآ اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ ﴿٢٥﴾ (المدثر : 24_25)

پوءِ چوڻ لڳو تہ هي (قرآن) رڳو جادو آهي جو (جادوگر کان) هليو اچي. هي (قرآن) رڳو ماڻهوءَ جي ڪلام آهي.

ڪڏهن پيغمبر جي ظاهري حالت ۽ غربت ڏسي اهي ان پيغام ۽ تعليم کان انڪار ۽ وڏائي ڪندا آهن ۽ اهي ان جي پيروي ۾ پنهنجي اهانت ۽ بيعزتي محسوس ڪندا آهن، فرعون چيو هو.

اَمۡ اَنَا خَيۡرٌ مِّنۡ هٰذَا الَّذِىۡ هُوَ مَهِيۡنٌ ۙ وَّلَا يَكَادُ يُبِيۡنُ ﴿٥٢﴾ فَلَوۡلَاۤ اُلۡقِىَ عَلَيۡهِ اَسۡوِرَةٌ مِّنۡ ذَهَبٍ اَوۡ جَآءَ مَعَهُ الۡمَلٰٓـئِكَةُ مُقۡتَرِنِيۡنَ ﴿٥٣﴾ (الزخرف : 52_53)

ڇا پوءِ اوهين نٿا ڏسو تہ آءٌ هن کان چڱو آهيان جيڪو خوار آهي ۽ چٽو بہ ڳالهائي نٿو سگهي. (جيڪڏهن موسيٰ مون کان چڱو آهي تہ) پوءِ مٿس سون جا ڪنگڻ ڇو نہ لاٿا ويا يا ساڻس ملائڪ گڏ ٿي ڇو نہ آيا.

۽ مڪي جي ڪافرن چيو هو

وَقَالُوۡا لَوۡلَا نُزِّلَ هٰذَا الۡقُرۡاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِّنَ الۡقَرۡيَتَيۡنِ عَظِيۡمٍ ﴿٣١﴾ (الزخرف : 31)

۽ چيائون تہ هنن ٻن ڳوٺن (مڪي ۽ طائف) مان ڪنهن وڏو ماڻهوءَ تي هي قرآن ڇو نہ لاٿو ويو.؟

ڪڏهن صرف انهن جي بشريت انهن لاءِ حق جي قبولڻ کان مانع بڻجي ويندي آهي.

ذٰلِكَ بِاَنَّهٗ كَانَتۡ تَّاۡتِيۡهِمۡ رُسُلُهُمۡ بِالۡبَيِّنٰتِ فَقَالُوۡۤا اَبَشَرٌ يَّهۡدُوۡنَنَا ۡ فَكَفَرُوۡا وَتَوَلَّوۡا وَّ اسۡتَغۡنَى اللّٰهُ ؕ وَاللّٰهُ غَنِىٌّ حَمِيۡدٌ ﴿٦﴾ (التغابن : 6)

اهو هن ڪري تہ انهن وٽ سندن رسول ظاهر نشانيون کڻي ايندا آهن پوءِ تن چيو تہ اسان کي (اسان جهڙا) ماڻهو رستو ڏيکاريندا ڇا؟ پوءِ انڪار ڪيائيون ۽ منهن ڦيريائون ۽ الله بي پرواهي ڪئي ۽ الله بي پرواهہ ۽ ساراهيل آهي.

وَقَالُوۡا مَالِ هٰذَا الرَّسُوۡلِ يَاۡكُلُ الطَّعَامَ وَيَمۡشِىۡ فِى الۡاَسۡوَاقِ ؕ لَوۡلَاۤ اُنۡزِلَ اِلَيۡهِ مَلَكٌ فَيَكُوۡنَ مَعَهٗ نَذِيۡرًا ۙ ﴿٧﴾ (الفرقان : 7)

۽ چيائون تہ هن رسول کي ڇا ٿيو آهي جو کاڌو کائي ٿو ۽ بازارين ۾ هلي ٿو ان ڏي ڪو ملائڪ ڇو نہ لاٿو ويو تہ ان سان گڏ ڊيڄاريندڙ ٿئي.

ڪڏهن رسول جي پيروڪارن جي معاشي بدحالي انهن جا حقير ڌنڌا ۽ انهن جي نسلن جو گهٽ هئڻ انهن لاءِ حق واري جماعت ۾ شامل ٿيڻ لاءِ عذر بڻجندو هو ۽ هو ان کي عذر بڻائي ان جماعت ۾ شامل نہ ٿيندا هئا. قرآن فرمائي ٿو:

فَقَالَ الْمَلَاُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنْ قَوْمِهٖ مَا نَرٰىكَ اِلَّا بَشَرًا مِّثْلَنَا وَمَا نَرٰىكَ اتَّبَعَكَ اِلَّا الَّذِيْنَ هُمْ
اَرَاذِلُنَا بَادِيَ الرَّاْيِ ۚ وَمَا نَرٰى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍۢ بَلْ نَظُنُّكُمْ كٰذِبِيْنَ ﴿٢٧﴾ (هود : 27)

پوءِ سندس قوم جي ڪافر سردارن چيو تہ اسين توکي رڳو پاڻ جهڙو ماڻهو ڏسون ٿا ۽ اسين توکي نہ ٿا ڏسون جو ڪنهن تنهنجي پيروي ڪئي هجي انهن کان سواءِ جيڪي اسان مان گهٽ درجي وارا ظاهربين آهن ۽ اسين پاڻ کان مٿي اوهان جي ڪا فضيلت نہ ٿا ڏسون بلڪ اوهان کي ڪوڙو خيال ڪريون ٿا.

ڪڏهن ڪڏهن انهن لاءِ اهو خيال رڪاوٽ بڻجندو هو جو انهن دنيا جي گهٽائيءَ جي ڪري اهو سمجهي ڇڏيو هو تہ دنيا جي هر سٺي شيءِ جا مستحق اهي ئي آهن ۽ اها شيءِ ڪڏهن بہ سٺي نہ ٿي سگهي جيڪا پهريان انهن کي نہ ملي، قرآن فرمائي ٿو:

وَقَالَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُوْنَآ اِلَيْهِ ۭ وَاِذْ لَمْ يَهْتَدُوْا بِهٖ فَسَيَقُوْلُوْنَ هٰذَآ
اِفْكٌ قَدِيْمٌ ﴿١١﴾ (الاحقاف : 11)

۽ ڪافرن مؤمنن جي باري ۾ چيو تہ جيڪڏهن اهو (دين) چڱو هجي ها تہ اهي ان ڏي اسان کان اڳي نہ وڃن ها ۽ جڏهن ان سان سڌي رستي تي نہ آيا تڏهن چوندا تہ هي پراڻو ڪوڙ آهي.

اهي ئي سبب آهن جن جي بنياد تي وڏيرا ۽ سرمائيدار ماڻهو پيغمبرن جي دعوت کي ڪوڙو قرار ڏيندا آهن ۽ انهن جي مخالفت ڪندا آهن، قرآن فرمائي ٿو:

وَمَآ اَرْسَلْنَا فِيْ قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيْرٍ اِلَّا قَالَ مُتْرَفُوْهَآ ۙ اِنَّا بِمَآ اُرْسِلْتُمْ بِهٖ كٰفِرُوْنَ ﴿٣٤﴾ (سبا: 34)

۽ اسان ڪنهن بہ ڳوٺ ۾ ڪوبہ ڊيڄاريندڙ نہ موڪليو پر ان جي آسودن

(ماڻهن) چيو ته جنهن سان اوهين موڪليا ويا آهيو تنهن جو اسين انڪار ڪندڙ آهيون.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا فِيْ كُلِّ قَرْيَةٍ اَكٰبِرَ مُجْرِمِيْهَا لِيَمْكُرُوْا فِيْهَا ۭ (الانعام : 123)

۽ اهڙيءَ طرح اسان سڀ ڪنهن ڳوٺ ۾ (اتي جي) سردارن کي اتي جا ڏوهاري ڪيو هن لاءِ ته اهي انهن (ڳوٺن) ۾ بڇڙيون تدبيرون ڪن.

تنهن ڪري تڪبر پوءِ ان جو سبب ڪهڙو به ڇو نه هجي، قرآن مجيد مان فائدو حاصل ڪرڻ کان مانع هوندو آهي. قرآن مجيد جي تعليم قبولڻ لاءِ، ان کي پنهنجي نفس تي جاري ڪرڻ لاءِ، ۽ ان کي پنهنجي زندگيءَ جي معاملات ۾ حاڪم بنائڻ لاءِ ۽ انبياءِ جي رهنمائي قبولڻ لاءِ تواضع پنهنجو پاڻ حوالي ڪرڻ رضا ۽ ايثار شرط آهي. قرآن فرمائي ٿو:

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُوْنَ حَتّٰى يُحَكِّمُوْكَ فِيْمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوْا فِيْٓ اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا ﴿٦٥﴾ (النساء : 65)

پوءِ تنهنجي پاليندڙ جو قسم آهي ته اهي ايستائين ايمان وارا نه ٿيندا جيستائين ان جهڳڙي ۾ جو سندن وچ ۾ ٿيو آهي توکان فيصلو نه ڪرائين وري جيڪو فيصلو تون ڪرين تنهن کان پنهنجن دلين ۾ ڪا به تنگي نه ڏسن ۽ ان کي چڱيءَ طرح مڃين.

2_ مجادله

بغير ڪنهن حجت ۽ دليل جي قرآن مجيد جي باري ۾ بحث مباحثو ڪرڻ، ان کي پنهنجي لساني چالاڪيءَ سان مغلوب ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ، ان جي باري ۾ قياس آرائيون ڪرڻ، اهي سڀ سبب قرآن مان هدايت ۽ لاڀ حاصل ڪرڻ کان محروم رکندا آهن ۽ اندر ۾ ڇپيل تڪبر، وڏائي ۽ ڪيني تي ڏس ڏيندا آهن. قرآن فرمائي ٿو:

اِنَّ الَّذِيْنَ يُجَادِلُوْنَ فِيْٓ اٰيٰتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطٰنٍ اَتٰىهُمْ ۙ اِنْ فِيْ صُدُوْرِهِمْ اِلَّا كِبْرٌ مَّا هُمْ بِبَالِغِيْهِ ۚ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ ۭ اِنَّهٗ هُوَ السَّمِيْعُ الْبَصِيْرُ ﴿٥٦﴾ (المؤمن : 56)

بيشڪ جيڪي الله جي آيتن ۾ ڪنهن به ثابتيءَ کان سواءِ جا وٽن آئي هجي جهڳڙو ڪن ٿا تن جي سينن ۾ رڳو وڏائي آهي جنهن کي اهي پهچڻ وارا نه آهن پر تون الله جي پناهه گهر! بيشڪ اهو ٻڌندڙ ڏسندڙ آهي.

وَالَّذِيْنَ سَعَوْا فِيْٓ اٰيٰتِنَا مُعٰجِزِيْنَ اُولٰٓىِٕكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّنْ رِّجْزٍ اَلِيْمٌ ۝٥ (السبا آيت 5)

۽ جن اسان جي آيتن (جي مقابلي) ۾ (اسان کي) عاجز ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي تن لاءِ ئي دردناڪ عذاب جي سزا آهي.

الَّذِيْنَ يُجَادِلُوْنَ فِيْٓ اٰيٰتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطٰنٍ اَتٰىهُمْ ۭ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ وَعِنْدَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا ۭ كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰي كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ ۝٣٥ (المؤمن : 35)

جيڪي الله جي آيتن ۾ جهڳڙو ڪن ٿا (ڪنهن به) ثابتيءَ کان سواءِ جا وٽن آئي هجي (اهو جهڳڙو ڪرڻ) الله وٽ ۽ ايمان وارن وٽ وڏي ڪاوڙ جي ڳالهه آهي. اهڙيءَ طرح الله (سڀ ڪنهن) وڏائي ڪندڙ سرڪش جي دل کي مهر هڻي ٿو.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيٰطِيْنَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوْحِيْ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوْرًا ۭ وَلَوْ شَاۗءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوْهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُوْنَ ۝١١٢ (الانعام : 112)

۽ اهڙيءَ طرح اسان انسانن ۽ جنن مان شيطانن کي سڀ ڪنهن نبيءَ جو دشمن ڪيو جي هڪ ٻئي کي ڏوکي ڏيڻ لاءِ سينگاريل ڳالهيون سيکارين ٿا.

3_ آخرت جو انڪار ۽ دنيا پرستي

ڪفري عقيدن مان آخرت جو انڪار قرآن کان متاثر ٿيڻ ۽ ان مان فائدو حاصل ڪرڻ کان مانع هوندو آهي ڇو ته قرآن جي ترغيب ۽ ترهيب ۽ وعظ ۽ نصيحت جو هڪ اهم بنياد آخرت آهي. اهو آخرت کان ڊيڄاري ٿو آخرت جي ثواب جي اميد ڏيکاري ٿو ۽ ان سفر جي تمام ضروري معلومات ۽ ان بابت پيش ايندڙ منزلن جو صحيح اطلاع ۽ ضروري هدايتون ڏئي ٿو تنهن ڪري اهو ماڻهو جيڪي آخرت جي اميد رکن ٿا اهي قرآن

مجيد کان ڪڏهن بہ بہ پرواهہ ٿي نٿا سگهن. ان ڪري الله تعاليٰ فرمائي ٿو:

وَالَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ يُؤْمِنُوْنَ بِهٖ وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُوْنَ ﴿٩٢﴾ (الانعام آيت 92)

۽ جيڪي آخرت تي ايمان آڻن ٿا، سي ان (قرآن) تي ايمان آڻين ٿا ۽ اهي پنهنجيءَ نماز جو (هميشہ) خيال رکن ٿا.

۽ اهي ماڻهو جيڪي آخرت جا منڪر آهن يا اهڙا ماڻهو جيڪي دنيا پرستي جي ڪري آخرت کي وساري ويٺا آهن ۽ زندگيءَ جي سمورن مسئلن ۾ انهن جي نقطہ نظر بلڪل مادي آهي انهن لاءِ قرآن بي اثر يا گهٽ اثر وارو آهي. قرآن فرمائي ٿو:

وَاِذَا قَرَاْتَ الْقُرْاٰنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُوْرًا ﴿٤٥﴾ وَّجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوْبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَّفْقَهُوْهُ وَفِيْٓ اٰذَانِهِمْ وَقْرًا ۭ وَاِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْاٰنِ وَحْدَهٗ وَلَّوْا عَلٰٓي اَدْبَارِهِمْ نُفُوْرًا ﴿٤٦﴾ (بني اسرائيل: 45_46)

۽ جڏهن تون قرآن پڙهين ٿو تہ اسين تنهنجي وچ ۾ ۽ جيڪي آخرت کي نہ ٿا مڃين تن جي وچ ۾ لڪل پردو وجهون ٿا ۽ اسين سندن دلين تي پردا وجهون ٿا تہ متان ان کي سمجهڻ ۽ سندن ڪنن ۾ ٻوڙائي (وجهون ٿا) ۽ جڏهن تون قرآن ۾ پنهنجي اڪيلي پالڻهار جو بيان ڪرين ٿو تہ ٿهي پنهنجي پٺين پير ڀڄن ٿا.

اِنَّ الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ ۙ لَا يَهْدِيْهِمُ اللّٰهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ﴿١٠٤﴾ (النحل: 104)

بيشڪ جيڪي الله جي آيتن تي ايمان نٿا آڻين تن کي الله رستو نہ ٿو ڏيکاري ۽ انهن لاءِ دردناڪ عذاب آهي.

اِلٰـهُكُمْ اِلٰهٌ وَّاحِدٌ ۚ فَالَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَةِ قُلُوْبُهُمْ مُّنْكِرَةٌ وَّهُمْ مُّسْتَكْبِرُوْنَ ﴿٢٢﴾ (النحل:22)

پوءِ جيڪي آخرت تي ايمان نٿا آڻين تن جون دليون انڪار ڪندڙ آهن ۽ اهي مغرور آهن.

فَاَعْرِضْ عَنْ مَّنْ تَوَلّٰى ڏ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ اِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا ﴿٢٩﴾ ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِّنَ الْعِلْمِ ۭ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيْلِهٖ ۙ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدٰى ﴿٣٠﴾ (النجم 29_30)

پوءِ (اي پيغمبر صہ) تون ان کان منهن موڙ جنهن اسان جي ياد ڪرڻ کان

منهن موڙيو ۽ دنيا جي حياتيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نہ گهريو. اها سندن علم جي انتها آهن. بيشڪ تنهنجو رب ئي ان کي چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو جو سندس رستي کان پري وڃي پوي ۽ اهوئي ان کي چڱيءَ طرح ڄاڻندڙ آهي جو رستي تي هليو.

ماديت جو غلبو انهن ۾ اهڙي شقاوت ۽ بدبختي پيدا ڪري ڇڏيندو آهي جو غير مادي شين جي باري ۾ انهن جو دماغ ڪم ئي نہ ڪري سگهندو آهي ۽ اهو انهن شين جو انڪار ڪري ڇڏيندو آهي.

اِنَّ الَّذِيْنَ لَا يَرْجُوْنَ لِقَآءَنَا وَ رَضُوْا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَ اطْمَاَنُّوْا بِهَا وَالَّذِيْنَ هُمْ عَنْ اٰيٰتِنَا غٰفِلُوْنَ ﴿٧﴾ (يونس : 7)

بيشڪ جيڪي اسان سان ملڻ جي اميد نٿا رکن ۽ دنيا جي حياتيءَ سان خوش ٿيا آهن ۽ ان سان دل لڳائي اٿن ۽ جيڪي اسان جي آيتن کان بي خبر آهن.

بَلِ ادّٰرَكَ عِلْمُهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ ۚ بَلْ هُمْ فِىْ شَكٍّ مِّنْهَا ۚ بَلْ هُمْ مِّنْهَا عَمُوْنَ ﴿٦٦﴾ (النمل : 66)

پر سندن علم آخرت جي باري ۾ نہ رهيو آهي، مگر انهن کي ان ۾ شڪ آهي بلڪ اهي ان کان انڌا آهن.

هڪ شيءِ جيڪا ڪافرن لاءِ مخصوص نہ آهي اها آهي متشابهہ آيتن مان پنهنجن غرضن لاءِ استدلال ڪرڻ ۽ تحريف ۽ غلط تاويل جي ذريعي ماڻهن کي گمراهہ ڪرڻ ۽ پنهنجي بڇڙائي ۽ بدنيتي ظاهر ڪرڻ، اهڙن ماڻهن بابت قرآن فرمائي ٿو:

هُوَ الَّذِىْٓ اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ مِنْهُ اٰيٰتٌ مُّحْكَمٰتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتٰبِ وَاُخَرُ مُتَشٰبِهٰتٌ ؕ فَاَمَّا الَّذِيْنَ فِىْ قُلُوْبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُوْنَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَآءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَآءَ تَاْوِيْلِهٖ ۚؐ (ال عمران : 7)

هو اهو آهي جنهن توتي ڪتاب نازل ڪيو. ڪي ان مان محڪم (ظاهر معنيٰ واريون) آيتون آهن اهي ڪتاب جو اصل آهن ۽ ٻيون متشابهات آهن (يعني انهن جي هڪ مقرر ڪيل معنيٰ نہ آهي.) پوءِ جن جي دلين ۾ ڏنگائي آهي سي ڪتاب مان متشابهات جي پيروي ڪن ٿا. فتني پکيڙڻ

جي غرض سان ۽ ان جي (دل گهرئي) مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ اهي صفتون جيڪي قرآن جي سمجهڻ ۽ استفادي لاءِ معاون آهن.

طلب:

قرآن مجيد مان فائدو حاصل ڪرڻ جي لاءِ پهريون شرط هي آهي تہ ان جي تڙپ پيدا ٿي، جنهن جي دل ۾ قرآن مجيد مان فائدو حاصل ڪرڻ جي تڙپ نہ آهي ان لاءِ قرآن مجيد ڪڏهن بہ مؤثر ٿي نٿو سگهي. الله تعاليٰ جو قانون هي آهي تہ اهو تڙپ ۽ طلب تي ڏيندو آهي. ان وٽ تڙپ ۽ طلب کان وڌيڪ ٻي ڪابہ شيءِ نہ آهي. موجوده حالت تي بي اطميناني ۽ عدم قناعت حال جي اصلاح جي ڪوشش ۽ رستي جي تلاش الله تعاليٰ وٽ سعادت جو پهريون قدم آهي. پهرين شيءِ آهي انابت ٻئي شيءِ آهي پنهنجي حالت پاڻ تبديل ڪرڻ جي جاکوڙ ۽ محنت ڪرڻ. قرآن فرمائي ٿو:

وَيَهْدِيٓ اِلَيْهِ مَنْ اَنَابَ ﴿٢٧﴾ (الرعد : 27)

۽ جيڪو رجوع ٿيو تنهن کي پاڻ ڏي رستو ڏيکاري ٿو.

وَيَهْدِيٓ اِلَيْهِ مَنْ يُّنِيْبُ ﴿١٣﴾ (الشوريٰ : 13)

۽ جيڪو رجوع ٿئي ٿو تنهن کي پاڻ ڏي رستو ڏيکاري ٿو.

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِهِمْ ۭ ﴿١١﴾ (الرعد : 11)

بيشڪ الله ڪنهن قوم جي حالت نٿو بدلائي جيستائين جيڪي سندن دلين ۾ آهي تنهن کي اهي نہ بدلائين.

دين ۾ بي پرواهي. استغناء ۽ بي نيازي محرومي ۽ بدبختيءَ جي نشاني آهي. قرآن فرمائي ٿو:

فَكَفَرُوْا وَتَوَلَّوْا وَّاسْتَغْنَى اللّٰهُ ۭ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَمِيْدٌ ﴿٦﴾ (التغابن : 6)

پوءِ انڪار ڪيائون ۽ منهن ڦيريائون ۽ الله بي پرواهي ڪئي ۽ الله بي پرواهہ ساراهيل آهي.

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ اَنْتُمُ الْفُقَرَاۗءُ اِلَى اللّٰهِ ۚ وَاللّٰهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيْدُ ﴿١٥﴾ (فاطر : 15)

اي انسانو! اوهين الله جا محتاج آهيو ۽ الله ئي بي پرواهہ ساراهيل آهي.

جن ماڻهن ۾ دين جي طلب نہ آهي ۽ جيڪي ماڻهو دين جي ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ تيار نہ آهي انهن لاءِ فرمائي ٿو:

اَفَاَنۡتَ تُسۡمِعُ الصُّمَّ وَلَوۡ كَانُوۡا لَا يَعۡقِلُوۡنَ ۝٤٢ (يونس : 42)

ڇا پوءِ بہ تون ٻوڙن کي ٻڌائيندين جيتوڻيڪ اهي عقل کان ڪم نہ وٺندا هجن.

اَفَاَنۡتَ تَهۡدِى الۡعُمۡىَ وَلَوۡ كَانُوۡا لَا يُبۡصِرُوۡنَ ۝٤٣ (يونس : 43)

ڇا پوءِ تون انڌن کي رستو ڏيکاريندين جيتوڻيڪ اهي نہ ڏسندا هجن.

اِنَّكَ لَا تُسۡمِعُ الۡمَوۡتٰى وَلَا تُسۡمِعُ الصُّمَّ الدُّعَآءَ اِذَا وَلَّوۡا مُدۡبِرِيۡنَ ۝٨٠ وَمَاۤ اَنۡتَ بِهٰدِى الۡعُمۡىِ عَنۡ ضَلٰلَتِهِمۡ ؕ اِنۡ تُسۡمِعُ اِلَّا مَنۡ يُّؤۡمِنُ بِاٰيٰتِنَا فَهُمۡ مُّسۡلِمُوۡنَ ۝٨١ (النمل : 80_81)

بيشڪ تون نڪي مئلن کي سڏ ٻڌائي سگهين ٿو ۽ نڪي ٻوڙن کي ٻڌائي سگهين ٿو جڏهن اهي پٺ ڏيئي ڦرن ٿا ۽ نڪي تون انڌن کي سندن گمراهيءَ کان (موٽڻ لاءِ) رستو ڏيکاريندڙ آهين. تون رڳو ان کي ٻڌائي سگهين ٿو جيڪو اسان جي ڳالهين کي مڃي ٿو پوءِ اهي فرمانبردار آهن.

ٻڌڻ ۽ تابعداري ڪرڻ:

قرآن مجيد هڪ صحيفو ۽ هڪ تعليم آهي، ان مان لاڀ حاصل ڪرڻ جو پهريون ذريعو اهوئي آهي تہ ان کي غور سان ٻڌو وڃي جيڪو ماڻهو قرآن مجيد کي غور سان ٻڌي ئي نٿو اهو قرآن مان فيض ڪيئن حاصل ڪندو؟

فَبَشِّرۡ عِبَادِ ۝١٧ الَّذِيۡنَ يَسۡتَمِعُوۡنَ الۡقَوۡلَ فَيَتَّبِعُوۡنَ اَحۡسَنَهٗ ؕ اُولٰٓئِكَ الَّذِيۡنَ هَدٰٮهُمُ اللّٰهُ وَاُولٰٓئِكَ هُمۡ اُولُوا الۡاَلۡبَابِ ۝١٨ (الزمر آيت 17_18)

پوءِ (اي پيغمبر ﷺ) منهنجن انهن ٻانهن کي خوشخبري ٻڌاءِ جيڪي ڳالهہ ٻڌن ٿا پوءِ ان مان تمام چڱيءَ تي هلن ٿا اهي آهن جن کي الله هدايت ڪئي ۽ اهي ئي عقل وارا آهن.

هتي هي بہ ياد رکڻ گهرجي تہ صرف غور سان پڙهڻ ڪافي نہ آهي. بلڪ قرآن مجيد جي هر حڪم تي عمل ڪرڻ بہ ضروري آهي، بنا عمل وارو علم دماغي عياشي آهي. تنهن ڪري مٿين آيت سڳوريءَ ۾ غور سان پڙهڻ کان پوءِ اتباع ۽ تابعداريءَ جو ذڪر ڪيو ويو.

خوف:

قرآن جو بنياد خشيت ۽ خوف خدا تي آهي، جنهن جي دل الله تعاليٰ جو خوف ۽ خشيت کان خالي آهي ۽ جنهن جي دل ۾ الله تعاليٰ جي نالي جو ڪوئي اثر ۽ ڪشش نہ آهي ان جي دل ۾ دين جو ذرو بہ اچي نٿو سگهي ۽ اهو ديني تعليمات مان ڪنهن بہ قسم جو فائدو حاصل ڪري نٿو سگهي. ان جي دل مرده ۽ بيڪار بڻجي وڃي ٿو. قرآن پنهنجو پاڻ کي اهڙن ماڻهن جي لاءِ مفيد ٻڌايو آهي جن جي دلين تي الله تعاليٰ جي نالي جو اثر پوندو آهي. ۽ جن جي دلين ۾ حق ۽ سچ جي چڻنگ چمڪندي آهي. باقي اهڙا ماڻهو جن جي دل جي روشني ۽ بصيرت ختم ٿي چڪي آهي. اهي قرآن ٻڌندا تہ آهن پر انهن جي دلين ۾ ڪنهن بہ قسم جي حرارت پيدا نہ ٿيندي آهي.

فَذَكِّرۡ بِالۡقُرۡاٰنِ مَنۡ يَّخَافُ وَعِيۡدِ ۝٤٥ (ق آيت 45)

پوءِ جو منهنجي ڌمڪيءَ کان ڊڄي ان کي تون قرآن سان نصيحت ڪر

اِنَّمَا تُنۡذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكۡرَ وَخَشِيَ الرَّحۡمٰنَ بِالۡغَيۡبِ ۚ (يس آيت 11)

تون رڳو ان کي ڊيڄاريندين جيڪو نصيحت تي هلندو ۽ وڏي مهربان (الله) کان اڻ ڏٺي ڊڄندو.

سَيَذَّكَّرُ مَنۡ يَّخۡشٰى ۝١٠ (الاعليٰ آيت 10)

جيڪو الله کان ڊڄي ٿو سو سگهوئي ڏيان ڪندو.

فَوَيۡلٌ لِّلۡقٰسِيَةِ قُلُوۡبُهُمۡ مِّنۡ ذِكۡرِ اللّٰهِ ؕ (الزمر آيت 22)

پوءِ انهن لاءِ خرابي آهي جن جون دليون الله جي ياد کان سخت آهن.

ايمان بالغيب:

دين جو هڪ وڏو ۽ اهم حصو اهو آهي جيڪو انساني حواس ۽ انساني عقل جي حدن کان ٻاهر آهي. دين جون اهي ڪيتريون ئي حقيقتون آهن جن جو ادراڪ ظاهري حواسن سان ڪري نٿو سگهجي، اهي شيون نہ ڏسي سگهجن ٿيون نہ ڇوهي سگهجن ٿيون، نہ سنگهي سگهجن ٿيون ۽ نہ چکي سگهجن ٿيون ۽ نہ انهن ۾ عقل هلي سگهي ٿو. ڇو تہ عقل جو ڪم صرف اهو آهي تہ هو محسوسات، معلومات ۽ تجربات جي ذريعي غيرمحسوس ۽ غيرمعلوم شين جو علم حاصل ڪري جن شين جو علم حواس ۽ تجربات جي ذريعي ممڪن نہ هجي، انهن جا مبادي ۽ اصول حاصل نہ هجن ۽ جتي قياس جو بنياد ئي نہ هجي اتي عقل ڪهڙو ڪم ڏئي سگهي ٿو.

الله تعاليٰ جون صفتون وحي، فرشتا، آخرت، جنت ۽ دوزخ اهي سڀ اهي شيون آهن جيڪي عقل جي خلاف تہ نہ آهن پر ماوراءِ عقل ضرور آهن اهي سڀ غيب ۾ شامل آهن، جنهن لاءِ نبين تي اعتماد ڪرڻ ۽ جيڪي ڪجهہ اهي ٻڌائين ان کي قبول ڪرڻ ايمان بالغيب آهي. جيڪي ماڻهو پنهنجي يقين ۽ اعتقاد جي لاءِ ماديات ۽ محسوسات جا پابند آهن ۽ جيڪا شيءِ انهن جي عقل ۽ قياس ۾ نہ اچي ان جو انڪار ڪري ڇڏيندا آهن اهي حقيقت ۾ دين جي مقصد کان ناواقف آهن.

انهن لاءِ دين جي سرحد ۾ داخل ٿيڻ ئي مشڪل آهي اهي قرآن مان فائدو حاصل ڪري نٿا سگهن ۽ انهن لاءِ قرآن مجيد ۾ قدم قدم تي مشڪلاتون آهن. باقي جيڪي ماڻهو حواس پرست نہ آهن ۽ ممڪنات جي دائري کي وسيع سمجهندڙ آهن، ممڪنات کي موجوادت ۽ محسوسات ۾ محصور نٿا سمجهن ۽ دين جي حقيقت کان واقف آهن انهن لاءِ صحيح ۽ قطعي علم جو سرچشمو صرف وحي الاهي آهي ۽ انهن کي انبياء جي تعليم ۽ اطلاع تي ڪلي اعتماد آهي تہ انهن لاءِ ڪابہ ڏکيائي، ڏکي نہ آهي، دين انهن لاءِ هڪ سچي حقيقت ۽ قرآن انهن لاءِ سراپا هدايت آهي.

ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ ۛۚ فِيْهِ ۛۚ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ ۝٢ۙ الَّذِيْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِالْغَيْبِ (البقره : 2_3)

(هيءَ) رهنمائي آهي پرهيزگارن لاءِ جيڪي اڻ ڏٺي تي ايمان آڻين ٿا.

فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا فَيَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ ۚ وَاَمَّا الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فَيَقُوْلُوْنَ مَاذَآ اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا ۘ يُضِلُّ بِهٖ كَثِيْرًا ۙ وَّيَهْدِيْ بِهٖ كَثِيْرًا ۭ وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفٰسِقِيْنَ ۝٢٦ۙ

(البقره: 26)

پوءِ جن ايمان آندو سي ڄاڻن ٿا تہ بيشڪ اهو (مثال) سچ آهي جو سندن پالڻهار وٽان (آيل) آهي ۽ جن ڪفر ڪيو سي چون ٿا تہ الله هن مثال سان ڇا ارادو ڪيو آهي؟ ان سان گهڻن کي گمراهہ ڪري ٿو ۽ ان سان گهڻن کي سڌو رستو ڏيکاري ٿو ۽ ان سان بدڪارن کان سواءِ ٻي ڪنهن کي گمراهہ نٿو ڪري.

اهي ماڻهو جن تي ماديت ۽ حسيت جو غلبو هوندو آهي ۽ اهي ايمان بالغيب کان بغير دين جي ماوراءِ عقل حقيقتن تان پردو کڻڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، انهن جي ڪوشش ان ماڻهوءَ جيان آهي جيڪو بغير ڏاڪڻ جي مٿي چڙهڻ گهري يا بغير پرن ۽ ٻانهن جي اڏڻ گهري، اهو جيترو مٿي وڃڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ان جي ماديت ۽ ان جو ثقل ان کي اوترو هيٺ ڪيرائيندو آهي. ان جو حال ائين هوندو آهي جيئن قرآن مجيد پنهنجي فصاحت ۽ بلاغت سان بيان ڪيو آهي.

فَمَنْ يُّرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَّهْدِيَهٗ يَشْرَحْ صَدْرَهٗ لِلْاِسْلَامِ ۚ وَمَنْ يُّرِدْ اَنْ يُّضِلَّهٗ يَجْعَلْ صَدْرَهٗ ضَيِّقًا حَرَجًا كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاۗءِ ۭ كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَي الَّذِيْنَ لَا يُؤْمِنُوْنَ ۝١٢٥

(الانعام آيت 125)

”پوءِ جنهن کي رستو ڏيکارڻ گهري ٿو تنهن جي سيني کي اسلام لاءِ ڪشادو ڪري ٿو. ۽ جنهن کي گمراهہ ڪرڻ گهري ٿو تنهن جي سيني کي بلڪل تنگ ڪري ٿو، ڄڻ تہ هو آسمان تي چڙهي جو (مشڪل) ڪم پيو ڪري. اهڙيءَ طرح الله انهن (ماڻهن) تي پليتي وجهي ٿو جيڪي ايمان نہ ٿا آڻي.“

تدبر:

قرآن مجيد مان استفادو حاصل ڪرڻ جي لاءِ تدبر ضروري آهي. اهوئي سبب آهي جو قرآن مجيد ڪيترن ئي جڳهن تي ان جي ترغيب ڏني آهي ۽ اهڙن مؤمنن جي تعريف ڪئي آهي جيڪي سوچي سمجهي قرآن مجيد پڙهن ٿا ۽ ان تي انڌا ٻوڙا ٿي نٿا ڪرن.

وَالَّذِيْنَ اِذَا ذُكِّرُوْا بِاٰيٰتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوْا عَلَيْهَا صُمًّا وَّعُمْيَانًا ۝٧٣ (الفرقان آيت 73)

۽ اهي جن کي جڏهن سندن پالڻهار جي آيتن سان نصيحت ڪئي وڃي ٿي تہ انهن کي ٻوڙا ۽ انڌا ٿي نٿا ڪرن.

اَفَلَا يَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ اَمْ عَلٰى قُلُوْبٍ اَقْفَالُهَا ۝٢٤ (محمد آيت 24)

ڇا پوءِ قرآن ۾ ڌيان نہ ٿا ڪن يا تہ (سندن) دلين تي بيڙاين جا تالا (لڳل) آهن.

اَفَلَا يَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ ۭ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوْا فِيْهِ اخْتِلَافًا كَثِيْرًا ۝٨٢ (النساء 82)

ڇا پوءِ قرآن ۾ فڪر نٿا ڪن؟ ۽ جيڪڏهن (قرآن) الله کان سواءِ ٻئي ڪنهن وٽان هجي ها تہ ان ۾ گهڻو اختلاف لهن ها.

مجاهده:

قرآن مجيد جي سمجهڻ ۽ تدبر ۾، ۽ ان تي عمل ڪرڻ ۾ مجاهدو ۽ مشقت بہ ضروري ۽ مفيد آهي. قرآن مجيد انهن انساني ڪتابن مان نہ آهي جن جي مضمونن جو احاطو ۽ انهن جي مصنفن جو مقصد انسان پنهنجي ذهانت ۽ علم سان معلوم ڪري وٺندو آهي. الله تعاليٰ جي منشا ۽ گهر معلوم ڪرڻ جي لاءِ الله تعاليٰ جي رضا ۽ ان جي اعانت ۽ مدد ضروري آهي. جڏهن انسان ان جي لاءِ تڪليف برداشت ڪندو آهي، پاڪائي، اخلاق ۽ تزڪيہء نفس ڪندو آهي تہ الله تعاليٰ جي رحمت بہ ان ڏانهن متوجہ ٿيندي آهي ۽ الله تعاليٰ پنهنجي ڪتاب جي لاءِ ان جو سينو کولي ڇڏيندو آهي ۽

ان كي قرآن مجيد جي سمجهہ عطا ڪندو آهي، قرآن چونڪ هڪ لطيف شيءِ آهي، تنهن ڪري جنهن انسان جي مادي كثافت جيتري گهٽ هوندي ان كي اوتري سمجهہ وڏيڪ عطا ٿيندي ۽ ان لاءِ حق ۽ هدايت جا رستا كلندا ويندا. قرآن فرمائي ٿو:

وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا ۭ وَاِنَّ اللّٰهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِيْنَ ۝ (العنكبوت: 69)

۽ جن اسان جي رستي ۾ ڪوشش ڪئي تن كي ضرور اسين پنهنجا رستا ڏيكاريندا سون ۽ بيشڪ الله نيڪي ڪندڙن سان گڏ آهي.

ٻيو سبب هي آهي تہ جڏهن ڪو انسان كنهن مقصد جي لاءِ تڪليفون برداشت ڪندو آهي ۽ قربانيون ڏيندو آهي تہ ان تي ان جون پوري طرح سموريون ڪيفيتون طاري ٿينديون آهن ۽ ان كي ان مان پوري طرح لذت ۽ ميٺاج معلوم ٿيندو آهي.

ٽيون سبب هي آهي تہ قرآن مجيد جو وڏو حصو عملي آهي تنهن ڪري اهو صرف نظري طور تي سمجهہ ۾ نٿو اچي سگهي، لفظن ۽ معنائن جو علم تہ حاصل ٿي سگهي ٿو پر پوري تحقيق، مشاهدي، عمل ۽ تجربي كان سواءِ حاصل ٿي نٿي سگهي. صحابہ ڪرام پڻ قرآن مجيد جو وڏو حصو پنهنجي عمل ۽ مشاهدي سان ئي سمجهيو هو.

ادب ۽ عظمت:

قرآن مجيد مان استفادو حاصل ڪرڻ ۽ ان مان هدايت ۽ فيض جون لاٽون ڳولڻ ۽ پنهنجي روح ۽ جسم كي غذا بخشڻ لاءِ ان حقيقت كي ذهن ۾ ركڻ گهرجي تہ قرآن مجيد صرف معلومات جو دفتر يا صرف قاعدن ۽ ضابطن جو مجموعو نہ آهي، جنهن كي جيئن وڻي تيئن پڙهيو وجي ۽ ان مان معلومات حاصل ڪئي وجي. بلڪ قرآن مجيد هڪ متبرڪ ڪتاب آهي اهو احڪم الحاڪمين ۽ سلطان السلاطين جو ڪلام آهي جيڪو جمال ۽ ڪمال عطا ۽ بخشش جي سمورين صفتن سان موصوف آهي جن جي صفتن جو قرآن گواهہ آهي.

هُوَ اللّٰهُ الَّذِيْ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۚ اَلْمَلِكُ الْقُدُّوْسُ السَّلٰمُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيْزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ ۭ
سُبْحٰنَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُوْنَ ﴿٢٣﴾ (الحشر آيت 23)

الله اهو آهي جنهن کان سواءِ ڪو بہ عبادت جي لائق نہ آهي جو بادشاهہ پاڪ ذات سڀني عيبن کان سلامت امن ڏيڻ وارو نگهباني ڪرڻ وارو زبردست خودمختيار وڏائي جو سائين آهي.

لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰي جَبَلٍ لَّرَاَيْتَهٗ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ ۭ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا
لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ ﴿٢١﴾ (الحشر آيت 21)

(اي پيغمبر) جيڪڏهن اسين هن قرآن کي ڪنهن کي جبل تي نازل ڪريون ها تہ تون ان کي الله جي ڊپ کان عاجزي ڪندڙ ۽ ڦاٽي پوندڙ ڏسين ها. هي مثال اسين ماڻهن لاءِ بيان ڪريون ٿا تہ من اهي ڌيان ڪن.

هڪ ٻي جڳهہ تي ان جي عظمت هن ريت بيان ڪئي وئي اهي.

فِيْ صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ ۙ﴿١٣﴾ مَّرْفُوْعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ ۙ﴿١٤﴾ بِاَيْدِيْ سَفَرَةٍ ۙ﴿١٥﴾ كِرَامٍۢ بَرَرَةٍ ۭ﴿١٦﴾ (عبس : 13_15)

اهو اهڙن ورقن ۾ آهي جي عزت ڏنل بلند شان وارا (غلطين کان) پاڪ آهن. اهڙن لکڻ وارن جي هٿن ۾ آهن جي خوبين وارا (الله جا) تابعدار آهن.

هڪ ٻئي جڳهہ تي ارشاد آهي.

اِنَّهٗ لَقُرْاٰنٌ كَرِيْمٌ ۙ﴿٧٧﴾ فِيْ كِتٰبٍ مَّكْنُوْنٍ ۙ﴿٧٨﴾ لَّا يَمَسُّهٗٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُوْنَ ۭ﴿٧٩﴾ (الواقعہ 77_79)

بيشڪ هي (ڪتاب) خوبين وارو قرآن آهي. حفاظت سان رکيل ڪتاب ۾ (لکيل) آهي ان کي رڳو پاڪ ئي هٿ لائين ٿا.

اهوئي سبب آهي جو پاڪيزه صفت انسان جن جي دلين ۾ الله تعاليٰ جو خوف ۽ خشيت هوندي آهي انهن جي دلين تي قرآن مجيد نہ مٽجندڙ اثر ڇڏيندو آهي ۽ انهن جي ايمان ۾ اضافو ڪندو آهي.

وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيٰتُهٗ زَادَتْهُمْ اِيْمَانًا وَّعَلٰي رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُوْنَ ښ﴿٢﴾ (الانفال آيت 2)

۽ جڏهن کين سندس آيتون پڙهي ٻڌايون وڃن ٿيون تہ اهي (آيتون) انهن

جي ايمان ڪي زياده ڪن ٿيون ۽ اهي پنهنجي پالڻهار تي ڀروسو ڪن ٿا.

هڪ ٻي جڳهه تي الله تبارڪ وتعاليٰ جو فرمان آهي.

اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيْثِ كِتٰبًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ ۖ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ۚ ثُمَّ تَلِيْنُ جُلُوْدُهُمْ وَقُلُوْبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ ؕ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِيْ بِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ؕ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ هَادٍ ﴿٢٣﴾ (الزمر آيت 23)

الله نهايت سٺو ڪلام ڪتاب نازل ڪيو جنهن جون ڳالهيون هڪ ٻئي جهڙيون (۽ هڪ ڳالهه جي سمجهاڻ لاءِ بار بار) دهرايل آهن ان جي ٻڌڻ سان انهن (ماڻهن) جي کلن (جا وار) ڪانڊراجن ٿا. جيڪي پنهنجي پالڻهار کان ڊڄن ٿا وري سندن کلون ۽ سندن دليون الله جي ياد تي نرم ٿين ٿيون هي (قرآن) الله جي هدايت آهي جنهن کي وڻيس تنهن کي ان مان هدايت ڪري ٿو ۽ جنهن کي الله گمراهه ڪري ٿو تنهن کي ڪوبه هدايت ڪندڙ نه آهي.

يعني جنهن عزت ۽ احترام سان بادشاهه جو فرمان ۽ جنهن شوق ۽ چاهت سان محبوب جو پيغام پڙهيو ويندو آهي. ان چاهت ۽ شوق سان اهي الله جو پيغام پڙهن ٿا.

قرآن مجيد کي کهڙي ادب ۽ شوق سان پڙهيو وڃي، ان لاءِ ٻن شين جو مطالعو ضروري آهي. هڪ انهن حديثن جو مطالعو ڪيو وڃي. جيڪي قرآن مجيد جي فضيلت ۾ آيل آهن. ٻيو سيرت ۽ تاريخ جي انهن ڪتابن جو مطالعو ڪيو وڃي، جنهن ۾ صحابه ڪرام ۽ اڳين عالمن جو عشق قرآن، انهن جو قرآن سان شغف ۽ پيار، انهن جو ادب ۽ تعظيم ۽ قرآن مجيد جي تلاوت جي وقت انهن جي ڪيفيت ۽ انهن جو اثر قبولڻ بيان ٿيل آهي. ان طرح قرآن مجيد جي تلاوت ڪرڻ سان اسان لاءِ حق ۽ هدايت جون شمعون روشن ٿينديون ۽ اسين قرآن مجيد مان پورو لاڀ حاصل ڪري سگهنداسون ۽ قرآن مجيد جي برڪتن مان بهراور ٿينداسون.